

Een tegenstelling Noord-Zuid in de praeterita en participia van de sterke werkwoorden : een dialectgeografisch-historisch onderzoek

<https://hdl.handle.net/1874/323111>

EEN TEGENSTELLING NOORD:ZUID
IN DE PRAETERITA EN PARTICIPIA
VAN DE STERKE WERKWOORDEN

EEN DIALECTGEOGRAFISCH HISTORISCH
ONDERZOEK

DOOR

A. R. HOL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1937

Aug-192-1957

EEN TEGENSTELLING NOORD: ZUID IN DE PRAETERI-
TA EN PARTICIPIA VAN DE STERKE WERKWOORDEN
EEN DIALECTGEOGRAFISCH HISTORISCH ONDERZOEK

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
BIBLIOTHEEK
DE BUNDELAAR

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1290 2361

je

EEN TEGENSTELLING NOORD: ZUID
IN DE PRAETERITA EN PARTICIPIA
VAN DE STERKE WERKWOORDEN
EEN DIALECTGEOGRAFISCH HISTORISCH
ONDERZOEK

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS DR. W. E. RINGER, HOOGLERAAR
IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, TEGEN
DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDI-
GEN OP VRIJDAG 19 FEBRUARI TE 4 UUR

DOOR

ADRIANA ROELANDINA HOL
GEBOREN TE INGEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1937

DE NEDERLANDSCHE DIALECTBIBLIOTHEEK
ONDERZOEK

DE NEDERLANDSCHE DIALECTBIBLIOTHEEK
ONDERZOEK

Dit proefschrift verschijnt tevens als deel VI van de Noord-
en Zuid- Nederlandsche Dialectbibliotheek onder leiding van Dr.
L. GROOTAERS en Dr. G. G. KLOEKE.

ALFRED ROELANDT

DE NEDERLANDSCHE DIALECTBIBLIOTHEEK

Printed in Holland

AAN MIJN OUDERS
AAN MIJN ZUSTER EN ZWAGER

Bij de voltooiing van mijn proefschrift gevoel ik behoefte een woord te spreken tot allen, die aan mijn academische vorming hebben meegewerkt.

U, hooggeleerde De Vooy, hooggeachte promotor, die steeds met grote belangstelling mijn onderzoek hebt gevolgd, hoewel gij U niet zelf met hedendaags dialectonderzoek hebt beziggehouden, en die mij bij de verwerking van de resultaten ervan wel geheel hebt vrij gelaten, maar die mij toch menige wenk hebt gegeven op verschillend gebied, breng ik mijn hartelijke dank voor de welwillendheid, die ik steeds, zowel gedurende mijn studietijd, als tijdens de bewerking van dit proefschrift van U heb mogen ondervinden.

Hooggeleerde Van Hamel, nu mijn studieveld voor een gedeelte blijkt te liggen in het oosten van ons land, hebt gij gelegenheid U er van te overtuigen, dat Uw onderricht in oud- en middelhoogduits, alsmede Uw hulp bij mijn studie van oudsaksisch en middelnederduits als ook bij die van de oudste geschiedenis van ons land geen vergeefse moeite is geweest. Ik dank U er voor.

Hooggeleerde Kernkamp, ik beschouw het als een voorrecht, dat ik van U nog geschiedenisonderwijs heb mogen ontvangen. Hoezeer heb ik genoten van Uw glasheldere betoogtrant, maar vooral van Uw humor.

Hoewel ik hooggeleerde Oppermann, slechts kort Uw lessen heb gevolgd, is mijn inzicht in de geschiedenis der Middeleeuwen daardoor toch verhelderd. Ik hoop, dat het historisch gedeelte van deze studie daarvan getuigt.

Behalve tot mijn leermeesters aan de Utrechtsche universiteit moet ik mij richten tot mijn mentor in de dialectgeografie, prof. Kloeke uit Leiden, die mij met zijn rijke ervaring en uitgebreide kennis op dit gebied theoretisch en practisch ter zijde heeft gestaan, zo vaak ik mij tot hem wendde. Ik hoop, dat hij zich door het resultaat van dit onderzoek en andere studies die volgen, voor zijn inspanning beloond zal voelen.

INHOUD

	Blz.
BESCHRIJVING VAN HET ONDERZOEK	1-4
GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT	5-53
A. De bevolking van het noorden van ons land tot ± 400 n. Chr.	5-19
B. De bevolking v. h. noorden v. ons land v. ± 400 tot ± 800 n. Chr.	20-27
C. De toestand in het noorden van ons land na 800	28-53
<i>Wereldlijke indeling</i>	28-36
<i>Gouwindeling</i>	28-33
<i>Graafschappen</i>	33-34
<i>Uitbreiding v. h. wereldlijk gezag v. d. bss. v.</i> <i>Utrecht</i>	34-36
<i>Kerkelijke indeling</i>	36-42
<i>Burgerlijke indeling in de tijd der Republiek</i>	42-44
<i>Aardrijkskundige gesteldheid a. d. noord- en zuid-</i> <i>grens</i>	44-47
<i>Economische en culturele situatie aan noord- en</i> <i>zuidgrens</i>	47-51
<i>Woningtypen</i>	51-53
ONDERZOEK VAN OUDE TEKSTEN	54-88
ONDERZOEK VAN TEKSTEN UIT DE 19e EEUW	89-102
DE VOCALEN IN DE VORMEN VAN DE STERKE WERKWOOR-	
DEN	103
DE GRENZEN VAN HET GEBIED MET UMLAUT	104-109
A. Beschrijving van de noordgrens	104-105
B. Beschrijving van de zuidgrens.	105-109
DE STERKE WERKWOORDSVORMEN VAN HET GRENSGE-	
BIED	110-159
A. Aan de noordgrens	110-125
B. Aan de zuidgrens	125-156

C. De vormen van het centrum 156-159

THEORIEËN OVER DE UMLAUT IN DE STERKE WERKWOOR-
DEN 160-183

HISTORISCHE BESCHOUWING OVER HET VERLOOP VAN DE
GRENSLIJNEN 184-202

OVERZICHTSKAARTJE

BESCHRIJVING VAN HET ONDERZOEK

Reeds lang stond het bij mij vast, dat een dialectgeografisch onderzoek het onderwerp zou uitmaken van mijn proefschrift. Prof. Kloeke's bespreking van enkele verschijnselen uit de Duitse „Sprachatlas”¹⁾, een paar weken voor mijn doctoraal examen, deed mij de stof aan de hand: het onderzoek naar de zuidgrens van het gebied met umlaut in de praet. en part. van de sterke ww.. Prof. Kloeke had in bovengenoemd artikel over het vermoedelijk verloop van die zuidgrens gesproken.

De dialectencommissie van de Koninklijke Academie van Wetenschappen stelde mij in staat met geringe kosten lijsten te verspreiden, die mij nadere gegevens omtrent het zuidelijke grensgebied zouden verstrekken. 160 lijsten van sterke werkwoorden, 97 woorden tellend, werden verzonden naar plaatsen, waarvan ik veronderstelde, dat ze dicht bij de grens lagen. Aan eventuele medewerkers werd gevraagd van ieder dezer 97 werkwoorden op te geven: de 1e en 3e persoon singularis van het praeterium, de 1e en 3e persoon pluralis, de 2e persoon singularis en pluralis en het participium praeteriti. Van deze 160 lijsten kwamen er 55 ingevuld terug. Deze 55 bleken van zeer verschillende kwaliteit te zijn.

Daar ik bemerkte, dat verschillende invullers met enkele woorden moeite hadden gehad en daar het me na een paar excursies duidelijk werd, dat deze woorden door de bevolking in het onderzochte dialectgebied niet werden gebruikt, heb ik de lijst een weinig omgewerkt. Ik heb een paar woorden van de oorspronkelijke lijst laten vervallen, heb enkele nieuwe opgenomen, zodat ik toen een lijst kreeg van 100 sterke werkwoorden.

Van de ww. der 1e klasse waren opgenomen: blijven, glijden, grijpen, krijgen, kijken, rijden, rijgen, smijten, schrijven, vrijen, wrijven, wijzen, snijken²⁾, en spijgen³⁾ (A. B. Spuwen), van die

¹⁾ Nieuwe Taalgids 26e Jrg, blz. 254-260.

²⁾ Een veel gebruikt ww. in de Neder-Betuwe, waarvan ik gaarne het verspreidingsgebied zou kennen. Ik meende door het op te nemen in mijn lijst daartoe misschien gegevens te kunnen verkrijgen. Ik werd in mijn verwachtingen echter teleurgesteld.

³⁾ N. Bet. vorm *spijgen*. Het Woordenb. der Ned. Taal (XIVe deel 22ste afl.) geeft als Mnl. vormen op: *spiën, spijen*, mnd.: *spien, spigen, spiggen*.

van de IIe Klasse: bieden, bedriegen, genieten, gieten, kiezen, liegen, schieten, verliezen, vliegen, vriezen, buigen, fluiten, kruien, kruipen, ruiken, schuiven, snuiten, zuigen en zuipen; van die van de IIIe klasse: beginnen, binden, drinken, klimmen, krimpen, springen, stinken, vinden, (ver)schrikken, winnen, zingen, bergen, bersten, helpen, gelden, melken, mengen, schelden, schenken, smelten, sterven, trekken, vechten, worden, zwellen, zwemmen; van die van de IVe Klasse: bewegen, breken, komen, nemen, scheren, spreken, steken, stelen, wegen en zweren; van die van de Ve Klasse: eten, genezen, geven, lezen, liggen, meten, weven, wezen (zijn), zitten; van die van de VIe Klasse: dragen, graven, jagen, slaan, staan, varen, wassen (groeien) en wassen (reinigen); van de reduplicerende verba had ik er bij: van de groep met oorspronkelijk korte praesensvocaal: hangen, houden, vallen, vangen, gaan; van die met oorspronkelijke *ê*: blazen, braden, raden, slapen, laten; van die met *ô*: lopen, stoten en roepen.

Gewapend met deze lijst ben ik in het voorjaar van 1933 mijn excursies begonnen. Inmiddels had Prof. Kloeke, vanuit de verte, mij enkele wenken gegeven betreffende de practijk van het dialectonderzoek en had hij mij tevens een paar plaatsen genoemd, tussen welke deze umlautsgrens doorliep. Mijn onderzoek wees uit, dat zijn aanwijzingen juist waren, een feit van belang, als men de eerste dagen op dialectonderzoek is.

Gedurende het voorjaar en de zomer van 1933 en het voorjaar van 1934 (in het najaar van 1935 heb ik mijn onderzoek nog uitgebreid in Noord-Twente) is de zuidgrens van de umlaut in de vocalen der praet. en part. van de sterke ww. vastgesteld.

Honderden kilometers zijn per fiets afgelegd om dit resultaat te bereiken, ik heb daarbij intens genoten van het landschap, zowel bij mild voorjaarsweer, als bij warme zomerdagen. Ik heb daarbij vaak de grote wegen moeten verlaten, heb gefietst langs aardige bospaadjes, langs smalle wegjes door de korenvelden, soms modderig en vuil, en ook wel dwars door de weilanden heen. Ik heb genoten van de schoonheid der kleine dorpjes en der oude hoeven, die tussen forse bomen verscholen verspreid liggen over het wijde Twentse land. Ik heb mijn proefpersonen moeten opdiepen in plaatsen, die als toeristenoorden totaal van karakter warer veranderd, waarin het dialect nog maar door enkelen gekend werd en ook in grote fabriekssteden, waar de streekspraak nog wel meer in ere was, maar waar het moeite kostte personen, die belangstel-

ling hadden voor taalonderzoek uit te vinden. Ik heb mij gevoeld als een ontdekkingsreiziger: wat zou de volgende plaats mij leren, zou ik mensen kunnen vinden, die lust hadden mij te woord te staan en zou ik de vormen, die ik nodig had te horen krijgen?

Gedrongen voel ik mij een woord van dank te brengen aan al die ongenoemde helpers, die het mij hebben mogelijk gemaakt deze studie ten einde te brengen, die mij in de regel gastvrij hebben ontvangen, die hun werkzaamheiden een paar uren hebben gestaakt om mij behulpzaam te zijn.

Van Prof. Kloeke vernam ik, dat de door mij nagespeurde umlaut niet tot in Noord-Groningen toe voorkwam. Toen ik dus de zuidgrens op papier had, en zo langzamerhand al heel wat vaardigheid had verkregen in het laten zeggen van mijn werkwoordsvormen, vond ik het wel jammer niet de noordgrens van dit verschijnsel vast te stellen. In het najaar van 1934 ben ik daartoe naar Noord-Drente getrokken. De onwennigheid in deze nieuwe omgeving was spoedig voorbij en opgewekt zocht ik mijn weg over de grote vlakten, soms duchtig tegengewerkt door de reeds gure en krachtige najaarswind.

Het bepalen van deze noordgrens bleek meer werk dan de afstand west-oost had doen vermoeden, telkens moest ik weer verder trekken naar een volgend dorp of gehucht om enkele hardnekkige vormen te achterhalen. Te anderer plaatse zal hierover uitvoeriger gesproken worden.

Lang niet gemakkelijk viel het van sommige helpers de verlangde vormen te horen. De participia werden in den regel vrij spoedig aangewend, maar de praeterita vormden het struikelblok. Bijna zou ik op grond van mijn ervaringen geneigd zijn te beweren: hoe minder ontwikkeld de proefpersoon is, des te minder praeterita gebruikt hij in het spreken. Vaak maakten proefpersonen de opmerking, als ik, niet tevreden over het bereikte resultaat, een bepaalde vorm, door omschrijving natuurlijk, wilde achterhalen: „Ja ik weet wel, wat U bedoelt, maar dat zeggen we hier niet.” Een opmerking, die men op de juiste waarde weet te schatten, als men soms even later de gewenste vorm in het gewone gesprek hoort.

114 maal heb ik aan de zuidgrens met meer of minder succes mijn lijst afgewerkt, 23 keer aan de noordgrens. Naar mijn mening had ik toen genoeg materiaal verzameld om mijn verhandeling over de werkwoordsvormen aan zuid- en noordgrens op te stellen.

De phonetische tekens, die bij het weergeven der gehoorde klanken zijn aangewend, zijn die, welke door Zwaardemaker en Eikman zijn gebruikt in hun Leerboek der Phonetiek (1928). Ik ben mij er van bewust, dat ook door het gebruik maken van dit systeem niet alle fijnere klanknuances worden weergegeven, maar ik geloof, dat het verwaarlozen hiervan voor mijn onderzoek geen nadelige gevolgen behoeft te hebben.

GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT

A. DE BEVOLKING VAN HET NOORDEN VAN ONS LAND TOT ± 400 N. CHR.

Wel heeft de beoefening van de dialectgeografie in de naburige landen duidelijk laten zien, dat de gebieden, waarin bepaalde taalverschijnselen in de tegenwoordige tijd voorkomen, bijna nimmer dezelfde zijn als de streken door de verschillende stammen in de eeuwen voor en in de eerste eeuwen na onze jaartelling ingenomen ¹⁾, maar tevens heeft deze aan het licht gebracht, dat de verspreiding van ieder taalverschijnsel te verklaren is uit politieke, kerkelijke en sociale verhoudingen in de loop der tijden.

Daar echter de mogelijkheid blijft bestaan, dat in ons land de toestand in dat grijs verleden van groot belang is geweest voor taalkundige verschillen van later tijd en daar tevens de dialectonderzoekers van de 19e eeuw [de weinige, die zich verwaardigd hebben een wetenschappelijk onderzoek naar onze streektalen in te stellen] zonder enige aarzeling een indeling van onze dialecten op deze basis hebben gegeven, is het gewenst na te gaan, wat de geschiedenis ons mededeelt over de bewoners van het noordelijk gedeelte van ons land in die eeuwen. Een ander tijdstip als beginpunt voor een dergelijke bespreking te kiezen zou a priori vrij willekeurig gehandeld zijn.

Over de taal van de oerbevolking van ons land is niets bekend, een reden om over die bevolking zelf te zwijgen.

Volgens J. de Vries zijn uit het zuidoosten Keltische stammen naar deze streken gekomen, uit het noordoosten Germaanse ²⁾. Aan de Neder-Rijn ontmoetten de beide volksgroepen elkaar. De

¹⁾ Polemiak F. Wrede-O. Bremer. Ethnografie und Dialektwissenschaft (Hist. Zeitschrift 88er. Band. Neue Folge 52er. Band, S. 22 flg.). Politische Geschichte und Sprachgeschichte (Hist. Vierteljahrsheft V, S. 315 flg.).

²⁾ J. de Vries: De hypothese van het Keltisch substraat. Ts. voor Ned. taal en letterk. 50e deel, blz. 210. De Vries noemt Germanen de volken, die van het Oosten naar de Rijn opdringen. Eigenlijk is in deze tijd nog niet van Germanen te spreken (blz. 197).

oudere bevolking behield zijn woonplaats, de nieuwe werd de heersende stand. De invloed van de Keltische stammen, als zijnde de meest beschaafde, was groter dan die van de Germaanse. Of de taal dezer Kelten invloed heeft uitgeoefend op de vorming van onze taal is zeer dubieus ¹⁾).

± 100 jaar voor Chr. is een groot gedeelte van België door nieuwe Germanenstammen van over de Rijn bezet. De Keltisch-Germaanse bevolking ²⁾), die er woonde, werd opgedreven en zo kwam een gedeelte, de Menapii, tijdelijk in de Rijndelta terecht.

De eerste poging om de bevolking van deze streken in te delen vinden we bij Romeinse schrijvers van de eerste eeuw na Chr.. Tacitus onderscheidt: Ingaevones, Herminones en Istaevones (Germ. 2). Deze indeling, die ook al bij Plinius in iets uitgebreider vorm voorkomt (Nat. Hist. IV, 99) ³⁾), was in de tijd toen genoemde auteurs het neerschreven reeds verouderd ⁴⁾).

Waarschijnlijk worden hier groepen van stammen genoemd, die eenmaal dezelfde eredienst hebben gehad ⁵⁾. Of gelijkheid van eredienst een gevolg was van gelijkheid van cultuur, of van afstamming, of van beide? Karsten meent, dat deze „Kultverbände” wel politieke betekenis hebben gekregen ⁶⁾.

Volgens Tacitus waren de Ingaevones „proximi Oceano”, Plinius geeft hun woonplaats niet op, de Herminones zijn „medii” bij T., „mediterranei” bij Pl. ⁷⁾, over de woonplaatsen van de Istaevones licht T. ons niet in, Plinius’ Istaevones waren „proximi Rheno” ⁸⁾. Plinius noemt: Kimbren, Teutonen en stammen van Chauken als delen van de Ingaevones. Stammen, die op grond van mededelingen van verschillende schrijvers aan de zee-kusten worden geplaatst. Van de Istaevones vermeldt hij alleen de Cimbri of

¹⁾ Zie bovengen. art. van De Vries, blz. 209.

²⁾ Keltisch-Germaans omdat er reeds een vermenging plaats gehad had tussen de Kelten en de Germanen, die ± 250 v. Chr. over de Rijn waren gekomen.

³⁾ Plinius spreekt van Ingaevones, Hermiones en Istaevones.

⁴⁾ Pomponius Mela noemt ook de Hermiones (Mela III, 32). Ofschoon de overgeleverde schrijfwijzen tot een vorm Hermiones zouden doen besluiten, neemt men toch op grond van de etymologie de schrijfwijze Herminones als juist aan (M. Schönfeld: Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen, S. 134.).

⁵⁾ Schönfeld: Wörterbuch S. 147.

⁶⁾ F. E. Karsten: Die Germanen, S. 235.

⁷⁾ „Ultimi Germaniae” by Mela.

⁸⁾ De juistheid van deze geografische aanduidingen is wel in twijfel getrokken, zo door F. R. Schröder: Germanentum und Alteuropa. (Germ.-Rom. Monatschr. XXII Heft Mai-Juni). Julius Solinus, een schrijver van de derde eeuw, die echter voor het geografische gedeelte van zijn werk Plinius’ Nat. Hist. heeft gebruikt, noemt ook Ingaevones (Jul. Sol. 95, 19).

Cymbri, waarvoor wel de lezing Sicambi voorgesteld is ¹⁾. „Mediterranei” zijn volgens hem: Suebi, Hermunduri, Chatti en Cherusci.

Nadat T. deze drie groepen genoemd heeft, vervolgt hij: „Quidam (n.l. auteurs) pluris deo ortos (als zonen van Mannus, de zoon van Tuisco) plurisque appellationes, Marsos, Gambrivios, Suebos, Vandilios adfirmant” en dit, verzekert ons T., zijn „vera et antiqua nomina”. Alleen de Marsi komen bij het nagaan van de bevolking van ons land ter sprake.

Veel is duister in deze groeperingen. Echter blijkt er uit, dat de stammen, die de kuststreek bewoonden, tot de Inguaeones behoorden, dat de Herminones verder landwaarts in, maar ver van aan de Romeinen bekende streken, getuige het „ultimi Germaniae” van Mela, gevestigd waren. De groep der Istacones is voor ons van groot belang. Echter teveel waarde kan men aan de plaatsbepalingen van de klassieke schrijvers, zelfs aan die van de betrouwbaarste onder hen, niet toekennen. „Even at the time, when the Romans were best informed on northern countries, however they fell far short of accurate discrimination between the various nations”, waarschuwt Schütte ²⁾.

Andere wijzen van groepering van de bevolking in deze streken zijn ons uit de klassieke schrijvers niet bekend. De tegenwoordig gebruikelijke indeling in twee of drie grote groepen is in de 19e eeuw op linguïstische gronden tot stand gekomen.

Met een bespreking van de afzonderlijke stammen kan men het eenvoudigst aan de kust beginnen.

Friezen. In de eerste plaats moeten dan de Friezen genoemd worden. Over hun afkomst verkeert men in het onzekere ³⁾. Tacitus plaatst hen over de Rijn (Annales IV, 72; Hist. 15) langs de

¹⁾ Schönfeld: Wörterbuch S. 216. Schröder in bovengenoemd artikel wil de Istacones, waarvoor hij de lezing Istvacones voorstelt, vereenzelvigen met de Esthen, de „Aestiorum gentes” van Tacitus (Germ. 45).

²⁾ G. Schütte: Our Forefathers. The Gothic Nations. Vol. I. § 219.

³⁾ L. Schmidt (Gesch. d. Deutschen St. S. 74) acht het onmogelijk, dat zij uit Scandinavië afkomstig zijn, immers Ficker heeft in het Friese recht Oostgermaanse elementen opgemerkt, Bielefeld legt de nadruk op overeenkomst in lichaamsbouw tussen Friezen, Denen en Noren. Boeles (Friesl. tot de 11e eeuw) lijkt het niet onaanvaardbaar, dat de Friezen als de Bataven uit Hessen en omgeving afkomstig zijn, zij kunnen een deel van een stam geweest zijn, die een andere naam droeg. Uit de archaeologische vondsten blijkt, dat de Friese cultuur uit de Rijnstreek (blz. 84) afkomstig kan zijn. Ook behoeven alle Friezen niet uit dezelfde streek gekomen te zijn.

zee, in een gewest, waarin grote meren liggen ¹⁾, doch niet alleen ten noorden van die meren ²⁾.

Maar wat te verstaan onder over de Rijn en ten noorden van welke Rijnmond was dat? Waarschijnlijk ten noorden van de „modicum alveum” met de „medium os” van Plinius (Nat. Hist. IV, 104).

T. verdeelt hen in „Frisios majores et minores” en wel „ex modo virium” (Germ. 34.) ³⁾. De Frisios minores zijn de Frisiavones van Plinius (o.a. Nat. Hist. IV, 106). Als woonplaats van deze wordt aangenomen de streek tussen Helinium en Flevum, tussen de Maasmond, tegelijkertijd de mond van de zuidelijke Rijntak, en het Vlie.

Het Vlie was destijds de enige vrij smalle zeearm, waardoor het meer Flevo in verbinding stond met de zee ⁴⁾.

Men beschouwt de Frisios majores, die Ptolomaeus — hij alleen geeft de oostgrens van de Friezen op — tot aan de Eems plaatst (Ptol. II § 7) — als de kern van de stam, de Frisios minores als de emigranten. Maar het staat niet vast, dat de Eems de oostgrens van het door Friezen bewoonde gebied is geweest (zie hierover bij de Chauken).

Dat de Friezen tot de oudste laag van stammen behoren, die zich in ons land gevestigd hebben, blijkt uit hun naam, die niet door samenstelling is gevormd. De stannamen van hun oostelijke buren ⁵⁾, de Chauchi en de Saksen, zijn van hetzelfde type ⁶⁾. Het woord Fries is niet bevredigend verklaard, men heeft overeenkomst gezocht met het adjectief *frisias, waarvan de stam ook voorkomt in het Franse werkwoord *friser*. De Friezen zouden dan hun naam te danken hebben aan een bepaalde haardracht, die onder hen gebruikelijk was ⁷⁾. Echter zijn ook verschillende andere verklaringen voorgesteld.

¹⁾ Ook Plinius spreekt van meren. (Nat. Hist. IV, 98). Pomponius Mela, die bij de samenstelling van zijn werk uit verschillende schrijvers heeft geput, van een „ingens lacus, Flevo dicitur” (Mela III, 24).

²⁾ Tacitus drukt zich aldus uit: „Utraeque nationes (n.l. van de Friezen) . . . ambiunt immensos super lacus” (Germ. 34). Zie Much in Hoops' Reallexicon des Germanischen Altertumskunde Tl. II S. 99, § 1, Art. Friezen.

³⁾ Niet aldus L. Schmidt (Gesch. der deutsch. St. S. 74) Hij plaatst de Frisiavones in België in de buurt van de Tungri, Sunuci en Baetasi. Wel acht Schmidt de Frisiavones een gedeelte van de Friezen, maar dit gedeelte heeft zich al vroeg afgescheiden (4e eeuw v. Chr.).

⁴⁾ J. C. Ramaer: Het hart van Nederland in vroeger eeuwen. (Ts. Aard. Gen. Jrg. 1913, blz. 279-300).

⁵⁾ Dat dit de oosterburen van de Friezen waren, wordt hierna besproken.

⁶⁾ G. Schütte: Our Forefathers. The Gothic Nations. Vol. II § 227, 229.

⁷⁾ Schönfeld: Wörterbuch S. 95.

Naast de sterke vorm Frisii bestond de zwakke in Frisiavones. De sterke vorm is de oudste en meest gebruikte. Het suffix *-av-* in de naam Frisiavones komt eveneens voor in de namen Chamavi en Batavi. Ook van deze afleiding bestaat de sterke vorm Frisiavi naast de zwakke Frisiavones.

In 12 voor Chr. heeft Drusus een verbond gesloten met de Friezen en Friezen hebben hem geholpen in zijn strijd tegen de Chauchen (Dio Cassius LIV 32, 3). Echter schijnt de stam der Friezen in deze tijd nog niet belangrijk geweest te zijn: hij treedt geen ogenblik op de voorgrond ¹⁾).

In 28 komen de Friezen tegen het Romeinse gezag in opstand, maar zij worden in 47 weer door Corbulo onderworpen (Tac. Ann. XI, 19). Kort na dit jaar schijnt een gedeelte zich gevestigd te hebben tusschen Rijn en Boven-IJssel (Zie hieronder).

Chauchen. Reeds Strabo spreekt van Καύχοι, die volgens hem πρὸς τῷ ὠκεανῷ wonen. (Strabo 7, 1, 3 p. 291), Ptolomaeus vermeldt grote en kleine Chauchen, grote in de streek tussen Elbe en Wezer, kleine ten westen van de Weser (Geographica II 11, 7). Men heeft verondersteld tot in het gebied Hugmerke, het tegenwoordige Humsterland, toe. De naam Hugmerke toch wordt verklaard als grensgebied tegen de Chauchen. De oostgrens der Friezen zou dan de Lauwers zijn geweest ²⁾).

Nyëssen, die een onderzoek heeft ingesteld naar de bouw van de schedels, gevonden in de Friese en Groningse terpen, komt op grond daarvan tot de conclusie, dat er reeds in de tijd, toen de terpen werden opgeworpen, evenals in de tegenwoordige tijd, verschil bestond tusschen de bewoners van beide streken. De „Friterpians” waren dolichocephaal, de „Groterpians” mesocephaal. De schedellengte nam naar het Oosten af. N. vermoedt dan ook, dat de Groningse terpbewoners geen Friezen waren, doch Chauchen ³⁾. Reeds Plinius heeft ons de terpen der Chauchen geschilderd (Nat. Hist. XVI 2-5). Hoewel de stamnaam nergens in de vorm Chauchi voorkomt, is het aannemen van deze grondvorm niet te gewaagd ⁴⁾.

¹⁾ Much in Hoops' Reallexicon Tl. II, S. 99, § 2, Art. Friezen.

²⁾ Much in Hoops' Reallexicon Tl. II, S. 99, § 1, Art. Friezen.

³⁾ D. J. H. Nyëssen: The passing of the Frisians. Anthropography of Terpia, p. 258-259.

⁴⁾ Schönfeld: Wörterbuch S. 13. Men vindt Chauci by Livius, Lucianus, Plinius, Tacitus. Haci op de Tab. Peuting., Καύχοι bij Velleius, Suetonius, Ptolomaeus, Dio Cassius, etc., Καύχοι bij Strabo.

Met de Hugas van de Beowulf (vs. 2502) schijnen de Chauchi minores te zijn bedoeld. Tussende namen Chauchi en Hugas is hetzelfde verschil als tussen het Hoogduitse *hügel* en het Gotische *hauhs* (klankwisseling en grammatische wisseling). Over de betekenis van de naam Chauk zijn verschillende veronderstellingen gemaakt, die echter geen van alle algemeen worden aanvaard ¹⁾. Dat Drusus in het jaar 12 v. Chr. gestreden heeft tegen de Chauken, is reeds vermeld. Na de nederlaag van Varus schijnt hun land Romeins garnizoen te hebben gekregen (Tac. Ann. I, 38). Chauchi verschaften hulptroepen aan het leger van Germanicus, dat in het jaar 15 optrok tegen Arminius (Tac. Ann. I, 60).

Reeds in deze eeuw ondernamen de Chauchen de strooptochten, waardoor zij later berucht geworden zijn. In de jaren 41 en 47 hebben zij hun slag geslagen in de Romeinse provincie Belgica (Tac. Ann. XI, 18; Suetonius Claud., 24); misschien hebben zij zich toen gevestigd op de eilanden ten westen van het Vlie onder een Friese bevolking. Plinius noemt ten minste na het „nobilissima Batavorum insula et Cannenefatium” in de Rijnmond „aliae Frisiorum, Chaucorum, Frisiavonum . . . quae sternuntur inter Helinium et Flevum” (Nat. Hist. IV, 101) en er bestaat geen reden om aan de juistheid van deze opgave te twijfelen ²⁾.

Keizer Claudius neemt in 47 het besluit de Romeinse troepen tot de Rijn terug te trekken (Tac. Ann. XI, 19), doch de Friezen zijn na dit jaar aan Rome onderworpen gebleven.

De Chauchen schijnen niet tevreden geweest te zijn met rooftochten alleen: zij hebben ook hun gebied trachten uit te breiden. Zo drijven zij in 58 de Amsivarii uit de Eemsgouw (Tac. Ann. XIII, 55) en waarschijnlijk de Chasvarii ³⁾ uit de Hasegouw.

Misschien is hun trek (n.l. die van de Ch.) de oorzaak geweest van de poging der Friezen, die bestuurd werden door Verritus en Malorix om zich te vestigen in de „agros vacuos et militum usui sepositos” een poging, die door het verzet van Rome mislukte (Tac. Ann. XIII, 54). Men weet, dat dit Romeinse étappe-gebied zich aan de rechter Rijnsoever ten noorden van de Lippe uitstrek-

¹⁾ Men heeft gedacht aan: grote mensen, mensen van de riviermonden, van de dichte bossen, aan mensen, die op kunstmatig opgeworpen heuvelen wonen (Schönfeld: Wörterb. S. 131).

²⁾ N. J. Krom: De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus Anglosaxonumque migrationibus, p. 14 en 15.

³⁾ Deze Amsivarii woonden aan de Eems, de Chasvarii aan zijn zijrivier de Hase (Schönfeld: Wörterbuch S. 18).

te, misschien tot aan het begin van de Rijndelta ¹⁾, mogelijk nog verder naar het Westen. Over het algemeen heeft er echter een vriendschappelijke verhouding bestaan tussen beide stammen. In de Batavenopstand was de „flagrantissima cohortium suarum (n.l. van Claudius Civilis)” die van Friezen en Chauchen (Tac. Hist. IV, 79).

Een van de vier berichten uit de tweede eeuw, waarin over de bevolking van ons land gesproken wordt, vertelt van een inval van Chauchen, die bij de Elbe ²⁾ wonen, in de provincie Belgica (170) (Spartianus: Vita Didii Juliani I, 6).

Aan het einde der derde eeuw, in 289, horen we van Chauionnes ³⁾, die Maximianus tezamen met de Eruli uit Gallië teruggedrijft (Mamertinus Paneg. Maximiano 5, Genethl. Maxim. 7).

Op de tab. Peutingeriana staat boven de „fluvium Rhenum” het meest boven aan het blad Hacı, wat gelezen moet worden als Hauci. Weliswaar staat iets meer naar links nog het woord vapii. In 400 wordt er voor het laatst melding gemaakt van Chauchen (Claudianus: De consulatu Stilichonis I, 21).

Alle schrijvers spreken van de Chauchen als van een krachtig volk, alleen Plinius is te zeer getroffen door hun, van de Italiaanse geheel verschillende, levenswijze, zodat hij slechts weet te vertellen van hun grote armoede. Ook wordt de Chauk door alle getekend als iemand van grote gestalte.

Saksen. Ptolemaeus plaatst de later zo bekend geworden Saksenstam „ἐπὶ τὸν ἀρχένα τῆς κίμβρικης χερσονήσου (Geograph. II § 7 en 16), dat is in westelijk Holstein.

Aan de naam Saks heeft men van oudsher de betekenis „mesdrager” gehecht. Het on. *sax*, ags. *seax*, ohd. *sahs* is immers kort zwaard ⁴⁾.

De Saksen blijven uit de Romeinse gezichtskring tot het jaar 286 toe. Dan ondernemen zij samen met de Franken rooftochten

¹⁾ Krom: De populis Germanis, p. 20. Krom denkt van de mond van de Lippe tot de Rijndelta. L. Schmidt (Gesch. d. D. St. S. 77) meent van Ysel tot Vecht, want het Drususkanaal is volgens hem de Vecht.

²⁾ Volgens de jongste onderzoekingen van C. W. Vollgraff is in deze Elbe (Albis) wel de arm van de Neder-Rijn te zien, waaraan Utrecht lag (Med. der Kon. Ak. van Wetensch., afd. Letterkunde, deel 80, serie B, no. 1).

³⁾ Schütte neemt aan voor Chauionnes Chaugiones te moeten lezen. Hij denkt, dat de Hugas of Chauci minores zijn bedoeld (Our Forefathers, Vol. II, § 217 p. 250). De Vangiones van het jaar 308, die met Franken en Alemannen e.a. opgetreden zijn tegen Rome (Nazarii Paneg. Constantius 18) wil Sch. beschouwen als Chauionnes of Chauchi minores.

⁴⁾ Schönfeld: Wörterb. S. 199.

in het Kanaal. (Eutropius IX 21). Om het Rijk te beveiligen tegen die rovers wordt er langs het „litus Saxonicum”, aan beide zijden van het Kanaal een kustwacht ingesteld ¹⁾. Waarschijnlijk hadden deze Kanaalkusten reeds meerdere malen van een dergelijke inval te lijden gehad, anders had men deze maatregel niet getroffen.

De Saksen hebben al voor het midden van de 4e eeuw de Sali-sche Franken opgejaagd in de richting van de Rijndelta (Zosimus III § 6, 2). Wat uit de tijd van Julianus de Afvallige omtrent ons land is overgeleverd, is van belang. De Saksen zijn dan al in het bezit van Salland en de Saksische stam der Κουάδοι valt de Sali-sche Franken ²⁾ aan, die zich reeds vroeger in de Rijndelta hadden gevestigd (Zosimus III § 6) ³⁾. De Saksen worden wel uit de Rijn-delta verdreven, maar vermoedelijk voor korte tijd, immers in 370 verontrusten zij de Saliërs al weer ⁴⁾.

Saliërs. Omtrent de door de Saksen opgedreven Saliërs horen we voor die tijd niets. Zij worden tot de Franken gerekend (Am-mianus XVII 8 § 1). Hun naam, die niet door samenstelling is ontstaan, wijst er op, dat zij tot de oudste laag van stammen beho-ren. Lang schijnen zij in de naar hen genoemde gouw Salo, thans Salland, gewoond te hebben ⁵⁾. ± 300 doen de Saliërs verschillende pogingen om zich in de Rijndelta te vestigen; herhaaldelijk wor-den zij teruggeslagen, maar het gelukt hun ten slotte toch. Julia-nus staat in 358 aan een gedeelte van de Saliërs toe daar te blijven

¹⁾ J. Mansion: Le problème Saxon. Bull. Bibliographique et pédagogique du musée belge (30me. année, p. 5-14).

M. F. Lot heeft aan de term „litus Saxonicum” de betekenis toegekend van kust, die bloot stond aan invallen van de Saksen; Hoops, Schönfeld e.a. die van kust door Saksen bewoond. Mansion toont aan, hoe zwak deze hypothese is, alleen de plaats-namen op -*tin* in de buurt van Boulogne, op -*ton* in Engeland pleiten er voor. M. deelt de opvatting van Lot, al acht hij blijvende vestiging op enkele afgelegen punten en kleine eilandjes wel mogelijk. Immers hadden een eeuw later Saksen nog eilandjes tegenover de Loiremond en verder zuidelijk gelezen bezet.

²⁾ Over Salische Franken zie hieronder.

³⁾ Welke stam door Zosimus Κουάδοι genoemd wordt, is een open vraag. Schütte (Our Forefathers II § 217, p. 250) evenals reeds Zeuss (Die Deutschen und die Nach-barst. S. 331 und 382), veronderstelt: Κουάδοι zijn Chauchi, Koch (De oorlogen door Keizer Julianus den Afvalligen in de Nederl. gevoerd in Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 3e reeks 10e dl.) en anderen maken van Κουάδοι Χαμαβοι.

De nadere aanduiding van deze mensen: μοῖραν σφῶν ὄντας (n.l. van de Σαξῶνες) willen laatstgenoemde geleerden schrappen. Krom (De populis Germanis p. 78 e.v.) meent, dat het geen Chamaven geweest kunnen zijn, maar ook geen Chauchen, hoewel deze wel zijn opgegaan in de Saksen. L. Schmidt (Gesch. d. D. Stämme II, 1, S. 37) acht het beter in deze tekst het woord Κουάδοι te schrappen.

⁴⁾ L. Schmidt: Gesch. d. D. Stämme S. 448.

⁵⁾ Schönfeld: Wörterb. S. 197.

wonen (Zosimus III § 6). Een ander deel bevindt zich dan in het zuiden van Toxandrië (Ammianus XVII 8 § 2). Julianus laat hen daar ten slotte met rust.

Korte tijd daarna hebben de Saliërs de leiding verkregen in de Frankenbond. Verschillende stammen zijn dan echter in deze Saliï opgegaan.

Chamaven. Niet ver van de zee (Strabo VII, 1) als men er Strabo's *Χαῦβοι* onder heeft te verstaan, ten zuiden van de Friezen (Tac. Germ. 34)¹⁾, ook ten zuiden van de Saliërs tot de moerassen van de Bructeren toe meent men, dat deze stam oorspronkelijk gewoond heeft. Maar noordelijker dan het beginpunt van de Rijndelta²⁾.

De naam Chamavi is niet bevredigend verklaard, het suffix *-av-*³⁾ vindt men ook in de namen van hun noorder- en zuiderburen: Frisiavi (zwakke vorm Frisiavones) en Batavi⁴⁾.

In de eerste eeuw voor Chr. hebben de Chamaven een tijdperk van macht gekend. Tijdelijk zijn zij in het bezit geweest van een streek, die later door de Tubanten, Usipii, Friezen en Amsivarii is ingenomen en die daarna de „agros vacuos et militum usui sepositos” van de Romeinen heeft gevormd (Tac. Ann. XIII, 55, zie hierover ook bij de Chauchen).

In de beschrijving van Tiberius' tocht van het jaar 4 worden de Chamaven niet genoemd (Velleius II, 105). Waarschijnlijk heeft deze stam — zeker het gedeelte ervan, dat over de IJssel woonde — in 47 zijn zelfstandigheid teruggekregen.

± 97 veroveren Chamavi, tezamen met de Angrivarii, het westelijk deel van het land der Bructeren (Tac. Germ. 33)⁵⁾.

In 294 of 295 hebben Chamaven met Friezen een inval gedaan in Batua. Deze mislukte echter; een aantal van hen werd naar af-

¹⁾ Indien men tenminste waarde toekent aan deze mededeling van Tac..

²⁾ Krom: De populis Germanis p. 22. De Bructeri woonden in deze tijd van de Beneden-Eems tot de Lippe (Strabo VII, 1, 3, p. 290).

³⁾ Grimm ziet verband tussen *-av* en het Germanse *-auj* = eiland, maar het is niet zeker, dat dit verband bestaat, daar de kwaliteit van de *a* niet vast staat. Zeuss, Müllenhoff nemen in Chamavi dezelfde wortel aan als in het got. *hamōn* = bedekken, vestire.

⁴⁾ Dat de Chamavi, zoals Schmidt meent (Gesch. d. D. St. III, S. 423), zich na de eerste eeuw gesplitst zouden hebben in een gedeelte, dat de stamnaam behield, ten oosten van de IJssel en een deel, dat de naam Saliërs aannam, „nach dem Salzsee an dem ihr Gebiet grenzte (d.h. der Zuiderzee)”, ten Westen van de IJssel, ligt niet voor de hand.

⁵⁾ Met R. Schröder (Die Franken und ihr Recht, Ztsch. Savigny-Stiftung II. Band Germ. Abt. Jrg. 1881, S. 3) aan te nemen, dat de Chamavi in de eerste eeuw meer naar het oosten getrokken zijn en dat zij in de tweede eeuw hun oude woonplaatsen weer hebben ingenomen, ligt niet voor de hand.

gelegen plaatsen in Gallië overgebracht (Paneg. Constantio 9). Ook Constantijn de Grote heeft gestreden tegen Chamaven (Nazarri Paneg. Constantino 18).

Keizer Julianus vergunt in 358 de Chamaven, die in het Romeinse Rijk waren gevallen, niet in het Rijk te blijven, iets wat hij de Saliërs wel toestaat (Ammianus XVII, 8, 5, Julianus ep. ad Athenienses p. 360). De Chamaven woonden in deze tijd aan de Rijntakken, immers van hen hing het vóór het optreden van Julianus af, of de korentoevoer uit Brittannië geregeld kon plaats hebben (Eunapius frg. 12) ¹⁾. Julianus' veldtocht heeft de Chamaven slechts tijdelijk afgeschrikt; in 368 of 369 doen zij, opgedreven door de Saksen, opnieuw een inval; in 392 heeft er weer een expeditie plaats in hun gebied. Uitdrukkelijk wordt er dan gezegd, dat zij over de rivier wonen: „... transgressus Rhenum, Bricteros ripae proximos, pagum etiam quem Chamavi incolunt, depopulatus est” (Gregorius Turonensis Historia Francorum II, 9)

Ook van de tabula Peutinger. ²⁾ is af te lezen, dat de Chamavi in de tweede helft der 4e eeuw nog ten noorden van de Rijn woonden. De woorden „Chamavi qui el pranci”, die zoals algemeen wordt aangenomen, gelezen moeten worden als „Chamavi qui et Franci”, staan met enkele andere in de kleine ruimte boven de „fluvium Rhenum”, direct bij de mond. Van de andere daar geplaatste woorden is alleen Hacı duidelijk. Maar bij welke Rijntak staat „fluvius Rhenus”? De rivier, die Patabus heet, wordt voor de Maas gehouden ³⁾. Daar deze Maasmond tevens de mond is van de zuidelijke Rijntak, blijven er van de monden, die Plinius noemt twee over (Nat. Hist. IV 101), maar de drie van Ptolemaeus (Geograph. II 9, 1). Aan de oostelijke Rijntak schijnt men, gezien de wegen en plaatsen, die geïdentificeerd zijn, niet te moeten denken. De keus blijft tussen *τὸ δύσμικον στόμα* van Ptolemaeus en *τὸ μέσον στόμα*. Plinius zegt van de middelste Rijntak, dat er is „medio inter haec ore modicum nomini suo custodiens alveum”. *τὸ δύσμικον στόμα* ligt vlak bij *Λουγοδουρον Βάτουων*, dat men veilig voor de Brittenburg mag houden, waarvan men tot 1795 de ruïnes bij Katwijk in zee heeft gezien ⁴⁾. Als ligging van deze sterkte wordt opgegeven:

²⁾ W. Koch: De oorlogen door Jul. den Afv. in de Nederl. gevoerd (Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudhk. IIIe reeks Xe dl.).

¹⁾ De tab. Peutinger. is afkomstig uit de tweede helft der 4e eeuw. Milles veronderstelt uit 366. Hij berust op oudere voorbeelden (zie De populis Germans, p. 36).

³⁾ Beckman: Gesch. Atl. van Ned.: De tab. Peutinger. en de Romeinse wegen in Nederl. door A. W. Bijvanck.

⁴⁾ P. J. Blok, Leidsch Jaarboekje 1904. Blz. 120.

26° 30' en 53° 20' en van de Rijnmond 26° 45' en 53° 20'. Een opgave, die als zodanig niet juist is, wat hij met andere plaatsbepalingen in deze buurt gemeen heeft. Misschien mag onderlinge vergelijking ons hier wat leeren. Lugdunum Batavorum ligt op dezelfde breedte als de westelijke Rijnmond, de lengte verschilt 15'. Het lijkt mij dan ook niet te gewaagd de Rijntak, die op de tab. Peutling. staat afgebeeld, te houden voor de tak, die bij Katwijk in zee liep ¹⁾. Wel liggen er tussen de tijd, toen Ptolemaeus zijn werk samenstelde en het verschijnen van onze oudste kaart bijna twee eeuwen, doch deze kaart had zijn oudere voorbeelden.

Uit de aangehaalde plaatsen uit de litteratuur tezamen met de tab. Peutling. blijkt wel, dat de Chamaven in de 4e eeuw ook nog in dezelfde streek woonden, die zij reeds in de 1e eeuw bezet hielden.

Chattvarii. In het jaar 4 n. Chr. woonden de Chattvarii ten oosten van de Kanninefaten ²⁾ en ten westen van de Bructeri (Velleius II, 105) ³⁾. Misschien is de vertaling van Chattvarii door: mensen van Hattum juist en moet men hun woonplaats op de Noord-Veluwe om de IJssel zoeken ⁴⁾. Waarschijnlijk is het een kleine stam geweest, immers wordt er weinig melding van hen gemaakt. Men houdt hen evenals Bataven en Kaninefaten voor afstammelingen der Chatten ⁵⁾.

Van agrarisch standpunt bekeken ligt vestiging om de IJssel voor de hand. Hebben de Chattvarii tot de Chatten behoord, dan hebben zij in ongeveer dezelfde beschavingstoestand verkeerd als Bataven en Kanninefaten ⁶⁾. Zij zullen dus gelijksoortige streken uitgezocht hebben voor hun vestiging. Nu zijn in de Betuwe de oudste overblijfselen, die men gevonden heeft, afkomstig van de Bataven ⁷⁾. Eerst zij schijnen de voorkeur gegeven te hebben aan

¹⁾ Ook L. Schmidt (Gesch. d. Deutsch. St. S. 367) meent, dat de middelste Rijnmond, die van Kromme en Oude Rijn is.

²⁾ Over de Kanninefaten zie hierna, over het gebied der Bructeri bij de Chamaven.

³⁾ Het blijft moeilijk zich voor te stellen, hoe Tiberius getrokken is.

⁴⁾ Krom (De populis Germanis, p. 24) wil, daar Plinius (Nat. Hist. IV, 101) de Chattvarii niet onder de eilandbewoners noemt, de Ch. plaatsen over de Rijn, van het land der Friezen af tot de „agros vacuos" toe.

⁵⁾ Schönfeld: Wörterb. S. 131. Schütte neemt geen samenhang aan van het eerste deel van Chattvarii met Chatti of Catthi. Chatti of Catthi zou Germ. *pp̄* of *fp̄* bevatten, terwijl men in Chattvarii Germ. *tt* zou hebben. Dit is ook de mening van K. Müllenhoff (Deutsche Altertumsk. IVer Band S. 400). Schröder (Die Franken u. ihr Recht. Ztschr. Savigny Stiftung. Germ. Abt. 1881) is het niet eens met Müllenhoff, ook Much (Hoops' Reallexikon Ie deel, S. 372) niet.

⁶⁾ Over samenhang van Bataven en Kanninefaten met Chatten zie de bespreking van deze stammen.

⁷⁾ Beekman: Gesch. Atl. v. Ned. Oudheidk. Kaart door J. H. Holwerda. VII. De kleigronde onzer grote rivieren.

de lagere boven de hogere gronden. Het is daarom zeer waarschijnlijk, dat de Chattvarii hetzelfde gedaan hebben.

Het tweede gedeelte van hun naam -varii komt veel voor achter volks- maar ook achter persoonsnamen. Het staat waarschijnlijk in verband met het os. *waron*, *waran*, dat hoeden, bezitten, bewonen betekent ¹⁾.

Tiberius heeft de Chattvarii in het jaar 4 (Velleius II, 105) onderworpen.

Ook Chattvarii schijnen deelgenomen te hebben aan de inval, die Friezen en Chamaven in 294 of 295 in de Romeinse provincie Belgica hebben gedaan. Keizer Constantius Chlorus heeft tenminste Chattvarii met Chamavi overgeplaatst naar Oost-Gallië ²⁾.

In de beschrijving van Julianus' tocht (in 360) tegen de Franken, „quos athuaros vocant” horen we, dat deze te veel vertrouwden op „scruposa viarum difficultate” (Ammianus XX, 10, 1). De Chattvarii bewoonden toen dus al dezelfde streek, die ze in de M.E. bezet hielden: de streek tussen Lippe en Ruhr.

Franken. De verzamelnaam Franken komt het eerst voor in 258 (Amelius Victor Caes. 33), als keizer Gallienus tegen hen optreedt. Uitdrukkelijk wordt gezegd, dat tot de Franken behoren de Chamavi (tab. Peutling.), de Chattvarii (Ammianus XX, 10, 1), Salii (Zosimus III, 6), (Ammianus XVII, 8, 3). Tenminste ± 350. Ze woonden ± 280 in „inviis paludibus” (Vopiscus Vita Probi XI, 9) „ad ultimas terras” (Vopiscus Vita Proculi XIII, 3). Procopius (6e eeuw) (Bell. Goth. I, 12) geeft als stamland der Franken op landstreken aan de Beneden-Rijn, waarin men meren vindt ³⁾, een localisatie, die goed overeenstemt met de plaatsing van de naam Francia op de tab. Peutling. en met de andere gegevens uit de litteratuur. Hebben de Franken hier gewoond, dan kan men zich voorstellen, dat zij van hier uit rooftochten hebben ondernomen in Gallië, Spanje en in de Middellandse Zee, hun debuut, onder deze naam dan, in de geschiedenis.

De naam Frank brengt men in verband met het on. *frakkr* (promptus) of met het on. *frakka*, ags. *france* of *franca* (werpspeer).

¹⁾ Schönfeld: Wörterb. S. 18, onder Amsivarii.

²⁾ Zeuss: Die Deutschen u. die Nachb. st. S. 582, 583.

³⁾ Procopius Bell. Goth. I, 12: „Ρῆγος δὲ ἐς τὸν ὠκεανὸν τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται. Λίμναι τε ἐνταῦθα πολλά, οὐ δὴ Γερμανοὶ τὸ παλαιὸν ἔμενοντο, ... οἱ νῦν Φράγγοι καλοῦνται.

Franken zouden dan zijn: vrijen, dapperen, onstuimigen of, wat minder waarschijnlijk is: speerdragers ¹⁾.

Over de inval der Franken (Chamavi, Chattvarii), waarbij zich ook Friezen gevoegd hadden, van 294 of 295 in Batua is reeds gesproken. De Franken schijnen er zich toch kort daarop gevestigd te hebben. In 358 worden de volken, tegen wie de Saksische stam der *Kováδοι* optreedt ook Franken genoemd.

Batavi en Kanninefates. Batavi en Kanninefates woonden in de eerste eeuw v. Chr. in de Rijndelta ²⁾, tot aan de zee (Tac. Hist. IV, 12). De Batavi niet alleen in de delta, maar ook ten zuiden ervan langs de Maas (Tac. *ibid.*). De Kanninefates hadden een gedeelte van hetzelfde eiland bezet (Tac. Hist. IV, 15), nl. het westelijkste deel (Tac. Hist. IV, 79) ³⁾, terwijl de Batavi het oostelijkste deel hadden ingenomen; maar hoe de Rijntak liep, die de noordgrens van het eiland vormde, is niet nauwkeurig vast te stellen ⁴⁾. Het is waarschijnlijk de „*modicum suo nomini custodiens alveum*” van Plinius geweest. Het grootste deel van Zuid-Holland, westelijk Utrecht met de Betuwe hoorde tot het „*insula Batavorum*”.

Beide stammen hebben zich afgescheiden van de Chatti (Tac. Hist. IV, 12; Germ. 29). Waarschijnlijk voor het jaar 56 v. Chr. ⁵⁾.

De Betuwe heeft zijn naam te danken aan de Bataven, Kennermerland aan de Kanninefaten. Over het suffix *-av-* is bij de Chamaven gesproken. De stam *bat-* komt voor in het got. *batiza* en *gabatan*. De Bataven zijn: de dapperen, de „*virtute praecipui*” (Tac. Germ. 29) ⁶⁾.

De naam Kanninefates is niet bevredigend verklaard; het gedeelte *-fat-* heeft men in verband gebracht met het go. *-faps*, maar de *t* vormt een bezwaar ⁷⁾.

In het jaar 4 n. Chr. onderwerpt Tiberius de Kanninefaten (Vel-

¹⁾ Schönf.: Wörterb. S. 89-91.

²⁾ Ook Maas en Waal en Bommelerwaard mag men tot de Rijndelta rekenen.

³⁾ Niet aldus Schmidt (Gesch. d. Deutschen Stämme, S. 368) het was een gedeelte van het door de drie Rijnarmen ingesloten gebied. Zo kunnen de Friezen in tegenstelling met de Kanninefaten de „*transhenana gens*” zijn, maar hoe dan de Friezen ten westen van het Vlie?

⁴⁾ Krom: De *populis Germanis*, p. 8.

⁵⁾ Schütte (Our Forefathers II § 200) acht, daar Caesar niet met de Bataven vecht en Strabo hen ook niet noemt, terwijl aan de echtheid van Caesars *Bello Gallico* IV, 10 getwijfeld wordt, vestiging voor 56 v. Chr. niet zeker. Wel staat vast, dat de Bataven zich voor het jaar 4 op het naar hen genoemde eiland gevestigd hebben (Dio Cassius LIV, 32). Ook Schmidt neemt vestiging tussen 55 en 12 v. Chr. aan.

⁶⁾ Schönfeld: Wörterb. S. 45.

⁷⁾ Zie ook Zeuss: S. 102, Anm. 1.

leius II, 105). Na de opstand van 70 zijn beide stammen aan Rome onderworpen gebleven. Sterk hebben zij de invloed ondergaan van de Romeinse beschaving.

Over de pogingen van Saliërs, Chamaven en Friezen, aan het einde der 3e en begin der 4e eeuw, om zich op het „insula Batavorum” te vestigen is al gesproken. Ook is reeds vermeld, dat dit eiland in het midden der 4e eeuw door Franken is bezet.

± 400 worden de Bataven voor het laatst vermeld (Not. Dignitatum). De Bataven zijn hoogst waarschijnlijk opgegaan in de Franken; de Kanninefaten, over wie na de Batavenopstand geen berichten meer tot ons zijn gekomen, in de Friezen.

Tubantes. Hun naam is samengesteld uit een als typisch Frankisch beschouwd woord voor streek *-bant* en *tu-*, wat men voor de zwakke trap van het telwoord twee aanziet.

De Tubantes worden het eerst genoemd als tijdelijke bewoners van de „agros vacuos” aan de Neder-Rijn, na de Chamavi en voor de Usipii (Tac. Ann. I, 51; Tac. Ann. XIII, 55). Later zijn zij met de Usipii naar Hessen getrokken (Ptol. Geogr. II, 11, 1).

Tvihanti. De Tvihanti (Inscr. Ephem. VII, 1040 bis) plaatst men in Twente. De naam bestaat uit *tv-*, met de betekenis twee, en *-hant*, waaraan men de betekenis streek toekent²⁾. Of Drente eens Thri-anti geherbergd heeft, is niet overgeleverd.

Samenvatting. Bij het begin onzer tijdrekening bewoonden Friezen de zeekusten en de streken om de meren in het noorden des lands zeker van de Lauwers tot ten westen van het Vlie.

Oostelijk van hen woonden een stam der Chauchen, westelijk aan de middelste Rijnmond Kanninefaten, die zich daar sinds korte tijd gevestigd hadden. Zuidelijk van de Friezen hadden Saliï in Salland hun woonplaats, Chattvarii op de Noord-Veluwe en ten westen en zuiden van hen Chamaven, in Twente misschien Tvihanti. Saliï en Chamavi behoren volgens Schütte tot de groep der Istaëonen, ook Chambrische, Frankische of Noordwest Germaanse groep genoemd³⁾.

Schütte vermoedt, dat men het stamland van deze groep aan de

¹⁾ Krom: De populi Germanis, p. 13.

²⁾ Van Helten veronderstelt: De bewoners behoorden tot twee gouwen (Schönf.: Wörterb., S. 244).

³⁾ Tot deze groep brengt Sch.: de groep der Sigambri, Saliï, Chamavi, Chattvarii, Amsivarii en Chasvarii, Tubanten, Usipii, Tencteri en de Ripvarii.

Zuiderzee moet zoeken en wel in Salland ¹⁾. Reeds Plinius bracht de Sicambri tot de Istiaeoones, maar de Chatti tot de Herminones (Nat. Hist. IV, 99). Hij rekende Sicambri en Chatti dus tot verschillende gedeelten van de Germanen. Van deze Chatti nu stammen Bataven, Kanninefaten en waarschijnlijk ook Chattvarii af. Hun woonplaatsen waren de Betuwe en omgeving, het westelijk deel van Utrecht, het westelijk deel van Zuid-Holland en de Noord-Veluwe.

Marsaci, die op kleine eilanden in de Rijnmond woonden, behoorden tot de Marsi. Chatti en Marsi vormden, volgens Sch., met Ubii en Bructeri de groep der Marsen ²⁾.

De Kanninefaten zijn opgegaan in de Friezen, misschien ook de Chauchen aan deze zijde van de Eems. Opgedreven door een Saksenstam, bij wie zich zeer waarschijnlijk ook andere stammen hebben aangesloten, gelukt het de Saliërs zich te vestigen in het Romeinse Rijk: de Rijndelta en Toxandrië. Ook de Chattvarii trekken zuidelijker, maar volgen de loop van de Rijn. Op het eind van de 4e eeuw wonen ze al tussen de Lippe en de Ruhr. Eveneens doen de Chamaven moeite zich in het Imperium te vestigen, iets wat hun voor 400 slechts gedeeltelijk gelukt. Als Stilicho in 402 de Romeinse legioenen van de Rijn terugroept, worden de Germanenstammen rechts van de rivier niet meer gehinderd in hun pogingen om zich aan de linkeroever te vestigen.

In Salland hadden zich in de 4e eeuw reeds Saksen gevestigd en, daar vestiging over land in Salland alleen mogelijk is door Twente heen, misschien ook in Twente; de weg van het oosten naar het westen lag immers slechts ten zuiden van de Bourtanger moerasen open. Maar men kan aannemen, dat de veroveraars over zee, langs de noordelijke Rijnmond, in Salland zijn beland.

---

¹⁾ Sch. grondt zijn vermoeden hierop, dat in deze streek alleen een stam gewoond heeft met een naam, die niet door samenstelling of afleiding was gevormd, n.l. de Salii. Ten zuiden van hen plaatst hij de * Gambri, de prototype van de Sigambri. Sch. meent, dat deze groep zich in oostelijke richting heeft verplaatst.

²⁾ Marsi, Bructeri, Usipii, en Tubanten hadden hun gemeenschappelijk heiligdom van Tanfana, dat in 14 door Germanicus verwoest werd (Sch.: Our Forefathers, § 197). Chatti hebben nog de opstand van Cl. Civilis gesteund, evenals Marsaci, Kanninefaten, Friezen en Chauchen. De macht van de groep der Chatti neemt in de eerste eeuw na Chr. duidelijk af.

B. DE BEVOLKING VAN HET NOORDEN VAN ONS LAND VAN $\pm$ 400
TOT $\pm$ 800 NA CHR.

Friezen. Welke verandering de bevolking van ons land in de tijd der Volksverhuizing heeft ondergaan, valt niet nauwkeurig te zeggen. Alle schrijvers, die dit onderwerp behandeld hebben, zijn het er echter over eens, dat de Friezen hun oorspronkelijk gebied niet hebben verlaten. Waarschijnlijk was de streek door hen bewoond, niet zo dicht bevolkt, dat emigratie noodzakelijk was. Ook was het Friese land van de landzijde uit moeilijk te betreden ¹⁾. De scholiast van Adam van Bremen (van de 13e of 14e eeuw) vertelt er van, waarschijnlijk met enige overdrijving: „Fresia regio est maritima inviis inaccensa paludibus”. Maar van de zeezijde was dit zeer wel mogelijk; de tochten der Romeinen en Noormannen in het Friese land getuigen ervan. De talrijke binnenwateren vergemakkelijkten het binnendringen zeer ²⁾. Al is de Friese naam blijven voortbestaan, dan mag men daaruit niet concluderen, dat er in deze eeuwen geen nieuwe elementen aan de stam zijn toegevoegd.

Uit de bestudering van de voorwerpen uit de Friese terpen te voorschijn gekomen is gebleken, dat verschillende daarvan overeenkomen met die in Engeland gevonden zijn in de streken, die door Angelen en Saksen gekoloniseerd heten. Ook in Friesland en alleen daar, wat ons land betreft, heeft men de kruisvormige mantelspeld, met een dierekop versierd, het Angelsaksisch vaatwerk opgegraven. De runeninscripties, die men in Friesland ontdekt heeft, vertonen de Angelsaksische karakters voor a, o en h. De „brandurnen”, urnen met de as van de verbrande dode, die in de terp van Hoge Beintum, de terp waarin men het uitgebreidste onderzoek heeft ingesteld, voorkwamen, hebben dezelfde vorm als de urnen van de Angelen en Saksen in Hannover en Sleeswijk en ook in Engeland.

Bolk, die tot dusver de meeste aandacht heeft besteed aan de samenstelling van onze bevolking, is na onderzoek van een aantal terpschedels tot de conclusie gekomen, dat Friesland en Groningen vroeger bewoond zijn geweest door een bijna uitsluitend doli-

¹⁾ Zie voor de grens van het Friese gebied ten oosten van het Vlie: R. Schuiling, De grenzen van Drente, Ts. v. Gesch., Land- en Volkenk. 11e Jaarg., blz. 96. Voor de grens van het latere Friesland: P. J. Blok, Studies over Friese toest. in de M. E., Bijdragen v. Vad. Gesch. en Oudhk. 3e reeks, 6e dl. blz. 10.

²⁾ P. C. J. A. Boeles: Friesland tot de 11e Eeuw, blz. 120-123.

chocephale bevolking ¹⁾, die sterke overeenkomst vertoonde met de bevolking van Zweden, met de homo nordicus van Kleiweg de Zwaan ²⁾. Dat Nyëssen, die de schedels uit de terpen aan een meer nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen en ook over meer materiaal beschikte, verschil heeft opgemerkt tussen de schedels van de Friese en de Groningse terpen, is reeds vermeld. Maar hij heeft geen verschil gezien in de schedels uit de onderste terplagen en die uit de jongere lagen, reden waarom hij veronderstelt, dat de Volksverhuizing niet zo'n grote verandering in de samenstelling van onze bevolking heeft gebracht, als gewoonlijk wordt aangenomen, en waarom hij ook denkt aan een ander bestanddeel, nl. dat der Chauchen, in de Groningse terpbewoners. De tegenwoordige Friezen zijn breedhoofdiger dan hun voorvaderen uit de terpertijd.

Van Bolks bewering, dat de Saksen moeten beschouwd worden als het brachycephaliserende element van onze noordelijke provincies heeft Nyëssen geen bevestiging gevonden ³⁾. Over veranderingen in de samenstelling der bevolking van Friesland in deze tijd is dus het laatste woord nog niet gesproken.

De Angelen en Saksen, van wie men op grond van de hierboven genoemde bijzonderheden vestiging in Friesland aanneemt, zijn waarschijnlijk over zee gekomen. Door overbevolking zijn zij noodzaak geworden hun vaderland te verlaten ⁴⁾. Zij zijn de talrijke wateren opgevaren en hebben zich als landverhuizers, aanvankelijk zeker niet zonder enige strijd, onder de oorspronkelijke bevolking gevestigd. Van uitroeiing van deze schijnt geen sprake geweest te zijn, daar de oude naam bleef.

Niet alleen Saksen, maar ook Angelen zijn in onsland geweest ⁵⁾. Door deze nieuwe bevolkingsaanwas wordt de expansie van de Friezen in de volgende eeuwen verklaard.

Van de Frankische koningen Chlotarius I (gestorven 561) en Chilperik horen we, dat zij Friezen (en Sueven) schrik aanjoegen (Venant. Fortunatus Carm. IX, 1, 75 seq.). Het Frankenrijk, dat in het midden der 6e eeuw tot Haarlem reikte ⁶⁾, is door Chlotarius uitgebreid naar het noorden: in 570 verslaat Sigibert de

¹⁾ L. Bolk: De Bevolking v. Nederl. in hare Anthropologische samenstelling in Gallee's: Het boerenhuis in Nederl.

²⁾ Kleiweg de Zwaan: De Rassen van Europa. Ts. v. h. Aardrk. Genootsch. 2e reeks, Dl. 47, No. 4.

³⁾ D. J. H. Nyëssen: The passing of the Frisians. Anthropogr. of terpia, p. 258-259.

⁴⁾ Boeles: Friesland tot de XIe eeuw, blz. 126.

⁵⁾ Krom: De populis Germanis, p. 120 vlg.

⁶⁾ L. Schmidt: Gesch. d. deutsche Stämme, S. 80.

Denen en Saksen bij de Borda, misschien de Boorne, en vervolgt hij hen tot de Lauwers (Venant. Fortunatus Carm. VII, 7, 49-60).

Hoever het koninkrijk Friesland zich eens naar het zuiden heeft uitgestrekt, staat niet geheel vast. In de „Lex Frisionum”, opgesteld in de Karolingische tijd (de kern ervan is $\pm$ 800 opgetekend) wordt gesproken van Friesland van Sincfal tot Weser. Het vasteland van Vlaanderen en Brabant behoorde er niet toe; ook wordt van Overijsel en Drente nimmer gesproken als van delen van Friesland. Voor het middengedeelte is geen vaste grenslijn op te geven. Daar schijnt de grens door de wisselende machtsverhoudingen tussen het Friese en het Frankische rijk nog al eens verschoven te zijn. Wat een onderzoek als dit moeilijk maakt, is, dat er veel gesproken wordt over Friezen, die in werkelijkheid geen Friezen zijn. Zo wordt er gezegd: „Rhenus ingreditur vero in mare oceanum sub Dorestate Frigonum patria” (Anonym. Ravennas IV, 24), wat heel goed juist kan geweest zijn, maar ook van: „Frisones, qui vocantur Destarbenzon” (van Teisterbant) (Ann. Fuld. ad an. 885, Mon. Germ. ss. I, 402), een aanduiding, die ons meer verbaast. De geograaf van Ravenna — zijn zegslieden leefden $\pm$ 650 — rekende het gebied links van de Rijn tot het Frankenrijk, maar hij noemt Dorestad een Friese stad.

Onder Theodobert II (595-612), Chlotochar II (612-623) en Dagobert I behoorde Utrecht aan de Franken ¹⁾. Van deze stad wordt in de 8e eeuw gezegd, dat hij lag „in confinio Fresonum” (Vita Ludgeri v. Altfried, cap. 4).

Doordat de macht der Merovingers ging tanen, bleef Friesland in die eeuw nog zelfstandig, maar toen de regering in handen kwam van hun hofmeiers, werden de omstandigheden voor dat land minder gunstig. Koning Radboud, die het Friese gebied had uitgebreid tot de Schelde (Beda V, 10), werd in 689 bij Dorestad verslagen en hij moest „Fresia citerior” afstaan, Friesland ten zuiden van de Rijn ²⁾. De kamp was daarmee niet beslist; nieuwe strijd volgde en spoedig reikte het Frankische rijk tot het Vlie. Het bezit van de Rijnmonden was voor dit rijk van belang. De dood van Pippijn de Middelste, in 714, bracht nieuwe hoop voor Friesland:

¹⁾ Voor Dagoberts tijd blijkt dit uit de twist in de dagen van Willebrord met de bisschop van Keulen over de kerk, die te Utrecht onder Dagoberts regering gesticht was en die aan Keulen was geschonken onder voorwaarde, dat Keulen de prediking v. h. Christendom in het land der Friezen zou ter hand nemen (Bonif. ep. 109).

²⁾ L. Schmidt: Gesch. der Deutsch. St., S. 82-84.

Radboud versloeg in 716 Karel Martel bij Keulen (Lib. hist. Francorum 51, 52, Fredegar contin. 9), maar zijn succes was van korte duur: in 718 werd hij door Karel Martel verslagen (Alcuin Vit. Willebr. 13). Radboud stierf in 719, zijn zoon Boppo of Poppo werd in 734 verslagen aan de Bordena (Ann. Petav. Nazar., S. Amandi ad an. 734); het land tussen Lauwers en Vlic werd tot een Frankische provincie gemaakt.

Na 772 deed Karel de Grote pogingen om de Saksen met geweld tot het Christendom te bekeren en de kruistochten daartoe ondernomen zijn fataal geweest voor de Oost-Friezen. Een opstand in 784, waarbij deze gesteund werden door de Saksen, mislukte. Hun laatste poging om de onafhankelijkheid weer te verwerven: in 785 werd Friesland tussen Weser en Lauwers aan Karels rijk toegevoegd.

In Holland benoorden Maas en IJssel was in later tijd het Friese „aasdomsrecht” in gebruik. Dit is daar vervangen door het Frankische „scependsrecht”, alleen in het erfrecht bleef men vasthouden aan de oude rechtsopvattingen. Onder Karel V had men nog een asega in Rijnland. Streken, waarin men deze oude rechtsopvattingen aanhing, werden, ter onderscheiding van streken, waarin dit niet het geval was, aangeduid als gelegen in aasdom. Zo spreekt men nog heden van Abcoude-Aasdom tegenover Abcoude-Proostdij. Zo werden in 1338 in Amstelland „in asichdom”, te weten Ouder- en Nieuwer-Amstel, de asigen door schepenen vervangen ¹⁾.

In de Frankische tijd noemde men Kinhem een Friese gouw; de graven, die daar later heersten, werden graven in Friesland geheten. De andere Friese gouw boven het IJ was Westflinge, niet alleen het tegenwoordige West-Friesland omvattend, maar ook Waterland en de Zeevanc ²⁾.

Saksen. De archaeologie heeft ons enkele gegevens verschaft over de uitbreiding van de Saksische stam. Uitgebreide urnenvelden van een protosaksische bevolking heeft men zowel in de Achterhoek ten noorden van de Oude IJssel als in het hogere deel van Twente, alsmede in Drente en Westerwolde en op de Veluwe gevonden. Ook in Brabant heeft men sporen van deze bevolking, die in de eeuwen om het begin onzer jaartelling leefde, aangetroffen.

¹⁾ Woordenboek der Ned. Taal, Dl. I, blz. 599-600 op aasdom en Dl. II, blz. 788 op asig. Mnl. Woordenboek, Dl. I, blz. 473-474 op asichdom.

²⁾ Beekman: Geschiedk. Atl. v. Nederl. De Frankische tijd door P. J. Blok.

Het aantal urnenvelden van de later Saksische stam uit de IVe eeuw na Chr. en daarna is in Drente niet zo talrijk, wel vindt men in Noord-Drente in de venen de overblijfselen van een Saksische bevolking uit de Karolingische tijd. Ook op de Veluwe zijn urnenvelden van deze bevolking blootgelegd, zo een te Huinen onder Putten uit de tweede helft der 6e eeuw ¹⁾, een op de Beumelerberg bij Garderen ²⁾, waarin echter ook Merovingisch aardewerk aanwezig was.

Saksisch vaatwerk als kogelpot en verwanten is in de gehele oosthelft van ons land gevonden, maar ook op de Veluwe en zelfs in Holland. Op de Veluwe heeft men weinig sporen ontdekt van een Frankische bevolking en die men er aangetroffen heeft, stammen uit de Merovingische tijd. Saksische burchten hebben tot de 12e eeuw toe in deze streken bestaan. Bekend zijn die aan het Uddelermeer, op het Montferland, op de Duno bij Oosterbeek en op de Grebbeberg bij Rhenen. Vlak daarbij heeft echter ook een Frankisch grafveld gelegen ³⁾.

De Saksische verdedigingswijze schijnt dus tot aan de Rijn in gebruik geweest te zijn.

Of de anthropologische gegevens waarde hebben voor het historisch onderzoek, is de vraag. Toch willen wij deze gegevens ook voor deze tijd voor het oosten en midden van ons land niet onvermeld laten. De studiën van Bolk ⁴⁾ hebben aangetoond, dat een blonde rondhoofdige bevolking van uit het oosten ons land is binnengedrongen, dat deze in Twente en de Achterhoek „en masse” bezit heeft genomen van het land, terwijl men in Drente, Groningen en Friesland beter kan spreken van een langzame infiltratie. In westelijke richting zijn weg nemend langs de boorden van de Zuiderzee, is deze bevolking tot de Noordzee doorgedrongen ⁵⁾. Over de tijd van vermenging van lang- met rondhoofdigen verkeert Bolk in het onzekere.

Penning ⁶⁾ heeft de breedhoofdigheid van de Noord-Veluwena-

¹⁾ Beschreven door J. H. Holwerda in Oudhk. Meded. uit 's Rijks Museum v. Oudh. te Leiden. Nieuwe reeks VII 2 (1926).

²⁾ J. H. Holwerda in Verzamelwerk Gelderland: De oude bevolking van Gelderland, blz. 129.

³⁾ Beekman: Geschk. Atl. v. Nederl.: Oudhk. kaart, door J. H. Holwerda, blz. 153.

⁴⁾ L. Bolk: De bevolking van Nederl. in hare anthropol. samenstelling, in Gallée: Het boerenhuis in Ned., blz. 184.

⁵⁾ L. Bolk: De samenstelling en herkomst der Ned. Bevolking, Ts. v. Geneesk. 1924, blz. 672-677.

⁶⁾ C. P. J. Penning: Onderzoek der bevolking van de Over-Veluwe.

ren vastgesteld. Hij ziet hierin het voortdringen van het Saksische of nauwkeuriger gezegd van het Oost-Baltische type en wijst er op, dat het belangrijk zou zijn vast te stellen, hoe ver naar het westen deze Oost-Baltische invloed in ons land reikt, iets wat voor ons onderzoek ook interessant zou zijn.

In het noorden van de provincie Utrecht is de grens tussen zand- en oorspronkelijke veengrond tevens die van een aanzienlijk verschil in de aantallen bruinogigen. Spakenburg, Bunschoten, Eemnes Buiten en Binnen en Blaricum hebben respectievelijk 16, 17, 19, 15 en 13% bruinogigen, terwijl deze procenten in de omliggende gemeenten van de zandgrond: Huizen, Laren, Baarn, Soest, Amersfoort en Nijkerk gemiddeld 34, 28, 32, 34, 30 en 31 bedragen ¹⁾. Misschien is de bruinogigheid afkomstig van de oerbevolking, die door binnendringende stammen naar de hogere gronden werd verdreven, of aan deze, gezien hun economische toestand altijd de voorkeur had gegeven. Door de ontginning van de Gooise venen in de 14e en 15e eeuw kan dit verschil niet ontstaan zijn. Wel hebben de Gooiers zelf daaraan weinig actief deelgenomen, maar des te meer hebben de inwoners van Eemnes, Baarn, ook De Vuurse en Loosdrecht, daarvan geprofiteerd ²⁾. Die van Baarn dus evengoed als die van Eemnes.

In de 6e eeuw hebben de Saksen tijdelijk het eiland der Bataven bezet, immers worden zij er door de Varini uit verdreven ³⁾. Over de inval van Saksen en Denen in Friesland $\pm$ 570 is reeds gesproken. Waarschijnlijk deden deze Saksen, gezien het gezamenlijk optreden van hen met de Denen, van de zee kant af een inval. In het begin der 8e eeuw dringen de Saksen nog verder op. Zij ondernemen, gebruik makend van de verwarring in het Frankische rijk na de dood van Pippijn de Middelste, in 715 een strooptocht in het oostelijk gedeelte van de pagus Hattvariensis (Ann. Amandi, Tiliani, Petaviani, Mon. Germ. ss. I, 6). Waarschijnlijk hebben zij toen een groot deel van het Chamavische gebied geannexeerd ⁴⁾, nl. dat ten oosten van de IJsel. De Tvihanti zijn in de Saksen opgegaan.

¹⁾ L. Blok: De bevolking v. Nederland in hare Anthropologische samenstelling. in Gallée: Het boerenhuis in Ned., blz. 143.

²⁾ Hortensius-Perk: De opkomst en ondergang van Naarden, Bijvoegsel. Eerste toestand en ontwikkeling van de Gooise dorpen, blz. 275-279.

³⁾ Beekman: Geschiedk. Atl. v. Nederl.: Frankische tijd door P. J. Blok.

⁴⁾ R. Schröder: Die Franken u.i. Recht (Zeitschr. Sav.-Stiftung, 2er Bnd. Germ. Abt. S. 47, 48.

Uit de 7e eeuw is afkomstig de „*ewa Chamavorum quae se ad Amorem habet*”. Uit deze wet is op te maken, dat het land der Chamaven aan de gebieden der Friezen en Saksen en aan de Maasgouw grensde (c. 26, 29). In de Amor ziet men de Eem, getuige de plaatsnaam Amersfoort, en onder de Maasgouw verstaat men de Friese Maasgouw beneden Dorestad¹⁾. Is dit zo, dan is dit het Hamar- of Hammeland van de rijksdelingen van 837 en 839, en dan omvatte dit: oostelijk Utrecht, de Veluwe, zeker de Zuid-Veluwe, de Lijmers en verder de streek tot de Lippe toe.

De eindstrijd tussen de Saksen en Franken in de tijd van Karel de Grote is waarschijnlijk buiten onze grenzen gestreden. In 782 hebben Saksen een inval gedaan in Friesland, waardoor de evangelieprediker Liudger zijn zendingsarbeid in Oostergo moest staken (*Vita S. Ludgeri* c. 15, 18; *Mon. Germ. ss. II*, 408, 410). Nog in 784 zijn de Saksen en een deel der Friezen in opstand. Karel, om het verzet der Saksen te breken, wees aan een grote groep van opstandelingen woonplaatsen aan in zijn Frankisch rijk. Maar Saksen uit ons land waren dit niet, men duidt hen aan met: „*Saxones, qui ultra Albiam et Wihmodis habitabant*” (*Ann. Max. v. h. jaar 814, Mon. Germ. ss. XIII*, 23), met: „*ex his qui utrasque ripas Albis fluminis incolebant*” (*Einhards Vita Caroli Mon. Germ. ss. II*, 447). De keizer zendt zijn troepen daartoe „*in Wihmodia et in Hostinghabi et in Rosogavi, ut illam gentem foras patriam transduceret*” (*Chron. Moissac. Mon. Germ. ss. I*, 307). Men wijst deze Saksen woonplaatsen aan o.a. in Brabant en Vlaanderen, streken, die te dicht bij onze Saksische gebieden liggen om te veronderstellen, dat de Saksen binnen onze tegenwoordige landsgrenzen meegestreden hebben met hun stamgenoten aan de Elbe²⁾.

Omstreeks 800 is het gehele noorden van ons land een gedeelte geworden van het Frankische rijk. Aan het eind der 8e eeuw schijnt de grens tussen Franken en Saksen in de buurt van Deventer gelegen te hebben, immers Lebuīnus († 778) ging het Christendom verkondigen „*in confinio Francorum etque Saxonum, secus fluvium Isla*”³⁾, en deze evangelieprediker stichtte eerst een

¹⁾ Volgens Schütte (*Our forefathers, Vol. II, p. 214*), zou het Middeleeuwse Hamaland slechts het zuidelijk gedeelte van het oude Chamavenland omvat hebben. Tegen de verovering van Twente in deze tijd pas bestaat bezwaar.

²⁾ P. J. Blok: *Gesch. v. h. Nederl. volk, 1e dl., blz. 64*.

³⁾ Sloet: *Oorkondenboek, no. 8. M. J. A. Moltzer: De oudste levensbeschrijving van Lebuīnus (Ned. Arch. v. Kerkgesch. Nieuwe serie 6e dl.)*.

kerkje te Wilp, daarna een „in litore orientale ejusdem fluminis in loco cujus vocabulum est Daventrum” ¹⁾. Zijn hoorders worden Saksen genoemd. De grens van het gebied, dat door Franken en dat door Saksen bewoond werd, behoeft niet noord-zuid gelopen te hebben.

Zolang het bisdom Utrecht heeft bestaan, hebben Drente en Twente tot deze diocees behoort, immers anders had het voor de hand gelegen, dat deze streken, die niet verschillen van het aangrenzende Westfalen, bij de vorming van het bisdom Munster (tussen 802–805) daaronder waren ingedeeld. Wel kwam een gedeelte van oostelijk Gelderland, ongeveer van de Oude IJssel af tot de tegenwoordige grens van Overijssel, dat in 843 ook niet tot het erfdeel van Lotharius behoorde, aan het nieuwe bisdom, evenals de gouwen tussen Lauwers en Eems, die vanwege Liudgers zendingsarbeid in deze streken onder Munster werden gebracht.

Samenvatting. De Friezen, die aan het begin van dit tijdvak ongeveer van de middelste Rijnmond zeker tot de Lauwers, misschien tot de Eems woonden, hebben in de volgende eeuwen hun gebied naar het oosten en westen uitgebreid. Naar het westen tot het vasteland van Brabant en Vlaanderen toe. In het midden van ons land heeft de grens tussen Friezen en Franken in de buurt van Utrecht gelegen. De expansie der Friezen is te verklaren uit het opnemen van nieuwe bevolkingselementen in de Friese stam. Waarschijnlijk zijn daaronder Chauken geweest, zeker Saksen.

De Saksen, die $\pm$ 400 al in Salland werden aangetroffen, zijn verder naar het westen gegaan. Sporen van hun verblijf vindt men tot in Holland toe. In deze tijd of iets later schijnen zij tót aan de Rijn gewoond te hebben.

Het koninkrijk der Friezen heeft een tijdperk van macht gekend, doch de Friese macht heeft het onderspit moeten delven voor de Frankische: $\pm$ 750 zijn de Friezen onderworpen. De Friezen werden in hun strijd tegen de Franken gesteund door de Saksen, die zich nog dertig jaar langer bleven verzetten, tenminste in ons land. $\pm$ 800 behoorde geheel ons land tot het Frankische rijk.

---

¹⁾ In het oudste leven van Lebuinus wordt de naam Deventer niet genoemd, wel in dat van Altfred. Bij Lebuinus heet het, nadat de stichting van de kerk te Wilp vermeld is: „postea ecclesiam et mansionem in orientali ripa praeterfluentis fluminis Ysle”.

C. DE TOESTAND IN HET NOORDEN VAN ONS LAND NA 800

Wereldlijke indeling. De verdelingsverdragen van de 9e eeuw hebben de pas samengevoegde delen niet meer uiteen doen vallen. In 843 krijgt Lotharius onder meer het gehele noorden van ons land met uitzondering van Westerwolde en het gedeelte van de Achterhoek van de Oude IJssel tot ongeveer de tegenwoordige grens van Overijssel; in 855 komt dit in het bezit van Lotharius II; in 870 vallen „de Fresia duas partes de regno quod Lotharius habuit” aan Oost-Francië ten deel, maar in 879 wordt geheel Lotharike een deel van dit rijk. Het heeft, behalve in de periode 911-925 eeuwen bij Oost-Francië gehoord ¹⁾.

Gouwindeling. Van Karel de Grote is bekend, dat hij zijn Frankisch rijk in gouwen heeft ingedeeld. Bij deze indeling zijn meestal toen reeds bekende grenzen gehandhaafd. Volgens S. Muller Hzn. corresponderen de grenzen van de latere dekanaten in hoofdzaak met die van de oude gouwen of graafschappen ²⁾. Alleen door deze na te gaan kan men komen tot vaststelling van de vroegere gougrenzen.

Daar Groningen benoorden de stad en Friesland tot de Tjonger buiten ons onderzoek vallen, worden de gouwen, die daar gelegen hebben, niet besproken.

Tussen het uiteinde van de Hondsrug en de Eemsmond strekte zich Fivelgo uit, dat reeds $\pm$ 840 in het leven van Liudger genoemd wordt, ten zuidoosten hiervan Westerwolde.

Dit is waarschijnlijk geen afzonderlijke gouw geweest, maar heeft deel uitgemaakt van de aan de Eems gelegen gouw Agrotingo, die Saksisch wordt geheten. Daar de nodige gegevens ontrent de kerkelijke indeling van dit gebied ontbreken, zijn de grenzen er van niet nauwkeurig te bepalen ³⁾.

Westelijk hiervan lag het reeds in 820 op de goederenlijst van Fulda voorkomende Threat ⁴⁾. De grenzen komen met die van het tegenwoordige Drente overeen, alleen grensde in het westen Threat aan Oostergo. Deze gouw omvatte eveneens de in 944 genoemde pagus Forestensis. Ook het noordelijk deel van de Hondsrug, waarop in de XIe eeuw al de stad Groningen lag, behoorde

¹⁾ A. A. Beekman: Geschiedk. Atlas v. Ned.: De Frankische tijd door P. J. Blok.

²⁾ S. Muller Hzn.: De kerkelijke indeling omstreeks 1550 I. Het Bisdom Utrecht, blz. 5.

³⁾ Beekman: Gesch. Atl. v. Ned.: De Frankische tijd door P. J. Blok, blz. 10.

⁴⁾ Oorkondenboek van Gron. en Drenthe, no. 3.

tot Thrente ¹⁾, tenminste stellig Drents is geweest Threntawolda, het gebied der latere gemeenten Noordlaren en Haren (en waarschijnlijk ook Peize en Eelde) ²⁾. In het zuiden werd deze gouw begrensd door het in 797 en 799 genoemde (North) Twianti ³⁾, waarvan de Vecht de oostgrens, de Regge de westgrens vormde. Aan de zuidgrens lag Hamaland.

Salon strekte zich uit van Regge tot IJssel, Deventer lag er niet in. In het westen ging Salon tot de zee. Tussen Salon en de benedenloop van de Kuinder lag de kleine gouw Fulnaho.

Hamaland, ten zuiden van Twente en Salland, reikte oostwaarts ongeveer tot onze tegenwoordige landgrenzen, in het zuiden grensde Hamaland aan Hattuarria. Maar of deze gouw bijna geheel, op Eerbeek, Leuvenum en Empe na, aan de rechteroever van de IJssel lag, is niet zeker. Immers worden bij de verdelingsverdragen van 837 en 839 alle streken ten noorden van Batua en Hattuarria langs de Friese en Saksische grens gelegen als Hamarof Hammeland samengevat ⁴⁾.

In het testament van een zekere Folckert van 7 en 10 Nov. 855, waarin hij goederen schenkt aan het klooster Werden ⁵⁾, wordt gesproken van zijn goederen gelegen „in pago Hamulande in comitatu Wigmanni, nec non in Batuwe in comitatu Ansfridi” en die in Friesland. Dan volgt de beschrijving der goederen „in pago Felua”, daarop die in Flethetti en Batua. Vervolgens worden de Friese goederen opgesomd. De Felua en Flethetti waren dus waarschijnlijk delen van Hamaland ⁶⁾. Hamaland wordt een Frankische gouw genoemd, omdat de naam afkomstig is van de Chama-ven en ook omdat in de bovengenoemde oorkonde van 855 volgens Salische en Ripuarische wetten wordt gehandeld. Maar kan de naam niet behouden zijn, toen in deze streek de Saksers de baas gingen spelen, en wat het tweede argument betreft, kan hier de woonplaats van de bezitter niet van invloed zijn geweest? ⁷⁾ In de litteraire overlevering wordt er gesproken

¹⁾ Oorkondenboek van Gron. en Drente, no. 12.

²⁾ W. de Vries, Nom. Geogr. Neerl. VIII, blz. 28.

³⁾ Beekman: Gesch. Atl. v. Ned. De Frankische tijd door P. J. Blok, blz. 12.

⁴⁾ F. Schröder: Die Franken u. ihr Recht. Zeitschrift Sav. St. f. Rechtsgesch. IIer Band Germ. Abth. (1881) S. 48.

⁵⁾ Sloet: Oorkondenboek v. Gelder en Zutphen, no. 103.

⁶⁾ Reeds van Spaen (Inl. tot de Hist. v. Gelderl. Dl. IV, blz. 134) was deze mening toegedaan.

⁷⁾ J. H. Holwerda: Saksische burchten in Ned. (Oudh. med. uit 's Rijks Museum v. Oudheden. Nieuwe Reeks I^a).

van een Saksisch Hameland of van Saksische mannen en vrouwen uit Hameland. De studie der archaeologie heeft aan het licht gebracht, dat Saksen op de Veluwe en nog verder westelijk hebben gewoond ¹⁾. Deze Veluwe wordt wel de „plaga Saxonca” genoemd. Tal van plaatsnamen uit streken, waarvan het vaststaat, dat ze eens door Saksen bewoond zijn geweest, komen ook in deze buurt voor: Soest, Laren.

± 968 heeft een andere graaf Wigman van Hameland aan de door hem pas opgerichte abdij te Hoog-Elten verschillende goederen geschonken. Immers keizer Otto I, als leenheer, keurt deze schenkingen in 968 goed: „quicquid idem Wigmannus comes beneficii, nos vero praedii in territorio Urck in pago Salo, habere visumus, in quibus cumque rebus fuisset (Daarna volgt een opsomming van deze zaken.) . . . ac quicquid prenomiatus comes in comitatu Nerdinclant beneficii nos vero predii, ad eam diem habuimus, quicquid item in comitatu Hamaland rerum fuit aut prediorum aut ad fiscum pertinentium ²⁾).

De keizer staat dus ook zijn rechten op Urk en Nardincland aan genoemde abdij af. Uit de opsomming van de afgestane bezittingen en rechten blijkt, dat beide geen kerkelijk leen, maar wereldlijk goed van Elten werden ³⁾.

Echter had de abdij Urk niet in zijn geheel gekregen; in 966 beschikte dezelfde keizer over „cujusdam insulae mediatem in Almere, que Urck vocatur” ⁴⁾. Deze helft was aan het Keulse klooster St. Pantaleon ten deel gevallen. Urk schijnt toen nog het verdelen waard geweest te zijn. Ook was het reeds toen een eiland. In 1660 is het met noordelijk Schokland aan Holland gekomen, zuidelijk Schokland behoorde aan Overijsel ⁵⁾.

De Zuiderzee had in die tijd al een grote uitgestrektheid en het is niet juist te beweren, dat de Veluwe door „een tak der rivier” van Friesland was gescheiden ⁶⁾. Reeds de klassieke schrijvers spreken van „immensos lacus” (Tac. Germ. 34) of van een „ingens lacus” (Mela II, 2) bij de noordelijke Rijnmond. Talrijke plaatsen zijn er in de litteratuur te vinden, waaruit blijkt, dat de

¹⁾ Zie deel II van dit hoofdstuk, blz. 23 en 24.

²⁾ Sloet: Oorkondenboek, no. 103.

³⁾ J. H. Sebus: De erfgooiers en hun gemeensch. bezit (tot 1568), blz. 14.

⁴⁾ Sloet: Oorkondenboek, no. 101.

⁵⁾ Ramaer meent (Het Ned. alluvium in de Rom. tijd en de M. E., Ts. Aard Gen. 1928 blz. 593), dat zuidelijk Schokland en het verdwenen eiland Nagel aan Utrecht hebben behoord.

⁶⁾ Dit heeft b. v. Van Spaen gedaan (Inl. tot de hist. v. Gelderl. dl. IV, blz. 131).

zuidelijke kom van de Zuiderzee reeds in de vroege M. E. ongeveer zijn tegenwoordige vorm had. Ook pleit voor het langdurig bestaan van deze, dat de laag nieuwere zeelei op de bodem een dikte heeft van meer dan één meter.

Dat Nerdinclant betekent het gebied, dat tot Naarden behoort, staat wel vast. Naarden zelf wordt al in 983 vermeld. Over de grenzen van dit Nerdanclant heeft herhaaldelijk verschil van mening bestaan, een bewijs, dat ze niet duidelijk omschreven waren. Van den Berg neemt aan, dat de westgrens dicht bij de Vecht lag, dat bij Loenen deze rivier de grens vormde; in het zuiden en oosten grensde Nerdinclant aan Flehite ¹⁾. Muiden behoorde niet aan Elten; in 953 heeft keizer Otto I de goederen, die hij bij Amuthon bezat met de tol aan St. Maarten te Utrecht geschonken. Aan drie zijden, in het oosten, zuiden en westen, was Nerdinclant omgeven door hoge veengronden ²⁾. In de 14e en 15e eeuw gingen men tot het afgraven van dit veen over. Toen begonnen de grensgeschillen. Eerst in 1343 werd de grens tussen Gooiland — deze naam kwam langzamerhand voor Nerdinclant in gebruik — en Loosdrecht definitief vastgesteld ³⁾. Tot Gooiland werden vanouds gerekend de dorpen: Laren, Huizen, Bussum, Blaricum en Hilversum. Zeker oude plaatsen, wat ook blijkt uit de namen. Die van de dorpen er om heen zijn doorzichtiger: Maartensdijk, Loosdrecht, Kortenhoef, Eemnes. 's-Gravenland is van jongere datum ⁴⁾.

De oostgrens van Nardinclant was waarschijnlijk in vroeger tijd de Eem. Contact van de in deze buurt gelegen plaatsen met de abdij van Elten heeft echter eveneens bestaan. De twisten tussen Utrecht en Holland over de grensregeling getuigen ervan. In 1280 heeft de abdis van Elten het wereldlijk bezit van Nardinclant voor 200 ponden verkocht aan Floris V, waarschijnlijk, omdat het behoud van dit bezit haar moeilijk viel vanwege de intrigues van Gijsbrecht IV van Aemstel, die verschillende leengoederen van de abdij had weten te verwerven. In 1285 werden de kwesties met Aemstel geregeld; Aemstel moest van zijn aanspraken afzien.

¹⁾ L. Ph. v. d. Bergh: Hdb. d. Middelned. Geogr. 2e druk, 1873, blz. 194.

²⁾ Hortensius-Perk: Over de opkomst en ondergang v. Naarden, blz. 275.

³⁾ Zie verder over de grenzen van Nardinclant en de meningen daaromtrent bij verschillende schrijvers: J. H. Sebus: De erfgoeiers en hun gemeenschappelijk bezit, blz. 6.

⁴⁾ In de Tegenwoordige Staat der Vereen. Ned. VIIIe deel (1750) wordt 's-Gravenland het nieuwste dorp van Gooiland genoemd, ± 1625 waren er nog grotendeels „onlanden”.

Muiden en Muijderpoort worden in deze zoen lenen genoemd van de bisschop „en den gestichte van Utrecht” ¹⁾. Documenten uit het tijdvak ± 1000–1280 omtrent Nardinclant zijn ons niet overgeleverd.

In de 14e eeuw werd van Hollandse zijde beweerd, dat Eenmes, Baarn en een gedeelte van Soest met de Vuurse tot Gooiland behoorden. We horen van een geschil over een stuk grond gelegen noordoostwaarts van de Soesterkapel tot de Eem. Op deze streek maakte Holland aanspraak. Indien het zijn zin gekregen had, was een gedeelte van Soest en Baarn met geheel Eemnes aan dit gewest gekomen. Het hoofdargument waren de tinsen, die velen in deze buurt moesten opbrengen, na 1280 aan Holland, voor die tijd aan Elten. De twisten liepen zo hoog, dat geheel Eemnes zich in 1345 afscheidde van het Sticht en zich als Oost-Holland bij het Gooi voegde. Eemnes werd spoedig tot reden gebracht. Wel werd in 1356 de grens tussen Gooiland en Eemnes vastgesteld, maar de grensgeschillen duurden voort tot in de 16e eeuw toe ²⁾.

In 1345 hebben de Eemnessers zich niet alleen van het Sticht afgescheiden, maar ook van Eembrugge. Deze afscheiding bleef bestaan; in 1352 volgde die op kerkelijk terrein. Een tijdlang was Eembrugge hier het centrale punt, maar in de 14e en 15e eeuw, de tijd van het afgraven van het veen, kwamen de Eemnessen op; Eembrugge ging achteruit.

Vervolgen we eerst de geschiedenis van Hameland. De begiftiging van de abdij te Elten werd de aanleiding tot strijd onder de dochters van Graaf Wichman. De wettigheid van de schenkingen aan Elten gedaan werd betwist door Adela en haar tweede echtgenoot, graaf Balderik. Lutgardis, haar zuster, die abdis van Elten was geworden, hield vast aan de beschikkingen, die door haar vader waren gemaakt.

In dezelfde streek wordt genoemd de pagus Felua, het eerst in 793 of 794, waarschijnlijk een onderdeel van Hameland. Een paar maal wordt er gesproken van de Northgouwe, die om Hatheim (Hattum) lag (b.v. in 891). Waarschijnlijk is dit gedeelte een tijd-

¹⁾ Het Necrologium en het Tijnsboek v. h. Adellijk Jufferenstift te Elten met de gesch. der Abdij door N. C. Kist in Nieuw. Arch. voor Kerkel. Gesch. v. Nederl. IIe dl., blz. 35–39. Men ziet in de manier, waarop de overdracht plaats vond, ook in de betaling van de 200 ponden, een bewijs, dat het hier het dominium, de vaste eigendom van Nardinclant gold.

²⁾ Hortensius-Perk: Over de opk. e. d. Onderg. v. Naarden, Bijv. I, blz. 238.

lang tamelijk zelfstandig geweest. Een ondergouw van Hameland was ook Leomerike.

Naast Felua wordt in de oorkonden van 855 Flethetti genoemd. Dit Flethetti, ook Flehite genaamd, lag, naar men meent, aan de westkant van de Veluwe tussen het Almeri en de Rijn ¹⁾. Flehite heet een Saksische gouw ²⁾. Felua en Flehite grensden in het zuiden aan Batua.

Arent van Buchels uitgave van „De Episcopis Ultrajectinis” van Beka en Heda (van 1643) bevat een eigenaardige kaart, die ons een streek Amelant toont ³⁾ bestaande uit een smalle strook ten oosten van de IJssel, waarin Deventer en ook juist nog Zutphen gelegen is, en een groot stuk ten westen van deze rivier, dat zich uitstrekt tot vlak bij Ermelo en Hune (Huinen).

Men mag veronderstellen, dat dit Amelant staat voor een ouder Hamelant ³⁾. Amelant wordt ten zuiden begrensd door de Velou, ten westen door de Valou, samen zich uitstrekkend van de Rijn tot de Zuiderzee. Meer westelijk ligt daarna Flaechite om een rivier, die de Rijn met dezelfde zee verbindt. Even ten westen van dit water tot even ten oosten van de Vecht ligt aan de Zuiderzee Nardingelant, dat in het zuiden evenwel tot voorbij Lona (Loenen?) reikt.

Uit het voorgaande blijkt, dat het wel mogelijk is, dat Hameland zich eenmaal heeft uitgestrekt tot de Vecht en het Gooi toe en zuidelijk tot de Rijn.

In het tweemaal vermelde gebied Niftarlake lagen Trecht, Amuda (Muiden) en Fehtna (Vechten).

Graafschappen. Uit de 10e eeuw is een graaf Everhard bekend, die het bestuur in Drente en een deel van de Veluwe in handen had ⁴⁾. De hiervoor gemelde graaf Wichman van Hameland, de stichter van het stift te Elten, was niet alleen graaf in Hameland, maar hij had verschillende graafschappen in zijn hand weten te verenigen, zodat hij heerste over de gouwen ten zuiden en oosten van het Almeri, van Naarden tot de Lauwers en de Eems. De oostelijke grens van zijn gebied lag ongeveer bij de oostgrens van Gelderland, Overijsel en Drente ⁵⁾. Zijn schoonzoon Balderik

¹⁾ Beekmans: Geschk. Atlas. De Frankische gouwen, blz. 15.

²⁾ In de registers van Fulda. Dit is de enige plaats, waarin over de landaard van de bewoners dezer gouw gesproken wordt. (J. H. Holwerda. Oudhk. Meded. uit 's Rijksmus. v. Oudh. Nieuwe reeks I, 2).

³⁾ Van der Aa: Aardrijkskundig Woordenboek, Deel I, blz. 139 geeft Amelante naast Hameland op.

⁴⁾ Sloet: Oorkondenboek no. 87 en 95.

⁵⁾ P. J. Blok: Gesch. v. h. Ned. Volk, dl. I, blz. 100.

is in 1006 graaf in Drente. Na de val van Balderik en Adela (1018) zijn waarschijnlijk de gouwen tussen Lauwers en Eems, benevens Twente en ook Salland, rechtstreeks aan de hertogen van Neder-Lotharingen gekomen: de Lotharingse hertogen oefenen er in het midden van de 11e eeuw grafelijke rechten uit. De graven van Zutfen schijnen een ander deel van Balderiks goederen verkregen te hebben. Zij worden in het begin van de 11e eeuw voor het eerst genoemd.

Uitbreiding v. h. wereldlijk gezag v. d. bss. van Utrecht.

Langzamerhand is een groot gedeelte van graaf Wichmans gebied aan de bisschoppelijke stoel van Utrecht vervallen. In 944 had de Utrechtse bisschop reeds het jachtrecht verkregen in de „pagus Forestensis”. Deze pagus forestensis was Drente en tot dit gebied heeft ook Stellingwerf behoord. Verder westelijk heeft de wereldlijke macht van de bss. zich niet uitgestrekt, anders had deze de stichting van dochterkerken over de Tjonger van uit het land van Vollenhove wel toegestaan ¹⁾.

Reeds in 970 schenkt graaf Baldericus, in 971 bisschop Baldericus geworden, Oldenzaal aan het Sticht. In 1024 verwerft bisschop Adelbold een graafschap in Drente gelegen ²⁾. In 1040 komt de „villa Cruoninga” aan de bisschop ³⁾, in 1042 de streek om Vollenhove, in 1046 Deventer met een aan beide zijden van de IJsel liggend graafschap. In hetzelfde jaar krijgt Utrecht Drente voorgoed. Eveneens is Friesland aan het Sticht geschonken: in 1077 het graafschap Stavoren, in 1086 Ooster- en Westergo, maar van deze schenkingen is in de praktijk niets terecht gekomen. In hetzelfde jaar heeft de bisschop ook Salland verkregen. De Veluwe heeft eveneens aan de stoel van Utrecht behoord. Utrecht heeft het in leen gegeven aan Brabant en dit heeft het weer als achterleen afgestaan aan de graaf van Gelre ⁴⁾. Toen de hertog van Brabant de leenhulde over de Veluwe (in 1311) verzuimde, kreeg de graaf van Gelre deze streek rechtstreeks in leen ⁴⁾.

Langzamerhand is de bisschop in het bezit gekomen van geheel Twente; de wijze van verwerving verschilt van plaats tot plaats. Over de schenking van Oldenzaal in 970 is reeds gesproken. Deze

¹⁾ Nom. Geogr. Neerl. IV, blz. 79.

²⁾ Aan de echtheid van deze oorkonden wordt getwijfeld.

³⁾ Graaf Hendrik, de zoon van Gerhard II en Ermgard van Zutfen was gehuwd met Agnes, de dochter van Godfried hertog van Brabant. Agnes kreeg als bruidsschat de Veluwe in achterleen.

⁴⁾ Nijhoff: Gedenkw. uit de gesch. v. Gelderl. deel I, no. 124.

werd de aanleiding tot strijd in Twente, waarbij de graven van Goor de leiders waren van de oppositie. Eerst in 1248 heeft Oldenzaal zich voorgoed onderworpen; de graaf van Goor werd toen vervallen verklaard van zijn lenen, en zijn bezittingen kwamen aan het Sticht. In 1331 kocht de toenmalige kerkvorst de heerlijke rechten, die de graaf van Solms in Enschede bezat; $\pm$ 1440 verkreeg Utrecht Enschede geheel. Eveneens zijn in 1331 de heerlijkheden Diepenheim en Dalen, op de grens van Bentheim, aan Utrecht gekomen. Pas een eeuw later verwierf het de heerlijkheid Blankenburg, waarin Haaksbergen lag. In 1427 kocht bisschop Rudolf van Diepholt van Reinold van de Boer het dorp Haaksbergen met het slot Blankenburg, maar eerst in 1452 viel de hele heerlijkheid in 's bisschops handen.

In 1367 verklaart de bezitter van Almelo, dat hij zich op zekere punten aan de bisschop van Utrecht onderwerpt, in 1394 wordt deze belofte herhaald, mogelijk omdat er niet aan voldaan was ¹⁾.

Het wereldlijk gezag van Utrecht was in de latere M.E. in Drente en Overijsel zéér beperkt. In Drente was het grotendeels in handen van de burggraven van Groningen en Koevorden ²⁾. In Overijsel bekommerden de drie steden: Deventer, Zwolle en Kampen zich bijna niet om de bisschop; de burggraven van Goor en Dalen en de Heren van Almelo waren zo goed als onafhankelijk ³⁾.

In de 14e eeuw hebben de bisschoppen ook moeite gedaan om hun wereldlijk gezag in Stellingwerf erkend te krijgen; de strijd begint onder bisschop Guido ($\pm$ 1310), maar levert dan nog geen resultaat op. Als in de dertiger en veertiger jaren van deze eeuw graaf Reinald van Gelre het Oversticht in pand heeft, doet ook hij moeite om in deze streek zijn gezag te doen gelden en bisschop Jan van Arkel gaat, nadat het Oversticht weer gelost is, daarmee voort. Hij onderneemt in 1355 en 1362 expedities tot dat doel, die echter geen succes hebben. Maar ook van een andere kant wordt er het oog op geslagen: de Hollandse graaf Albrecht tracht Stellingwerf in zijn macht te krijgen en zijn zoon Willem van Oostervant wordt er in 1399 gehuldigd.

Nadat Frederik van Blankenheim de heerlijkheid Kuinder had gekocht (1407), doet hij weer een poging in het bezit te komen van

¹⁾ Twee onuitgegeven hoofdstukken uit Dumbars: Tegenw. Staat n.l. Verhandeling over het graafschap Goor en beschrijving v. d. heerlijkheid Almelo en Friezenveen.

²⁾ Deze ambten waren in de 11e eeuw door bss. Herbert geschapen. (P. J. Blok: Gesch. v. h. Nederl. volk, 1e deel, blz. 169).

³⁾ P. J. Blok: Gesch. v. h. Ned. volk, 1e dl., blz. 126.

de streek tussen Linde en Tjonger. Urk en Emmeloord werden aan de nakomelingen van de heren van Kuinder in leen gegeven. De krijgstoct van 1413 mislukt eveneens en daarna schijnen de bisschoppen afgezien te hebben van Stellingwerf ¹⁾.

Tot de oudste bezittingen van de graven van Zutfen behoorden o.a. de hoven te Zutfen en Lochem. Geesteren, Nede en Eibergen waren een deel van de heerlijkheid Borculo; de graafschapsrechten over deze parochies benevens over Groenlo werden in 1248 aan de graaf van Gelder afgestaan ²⁾. In 1348 erkende de heer van Dorth de hertog van Gelder als heer.

Kerkelijke indeling. *In dekanaten.* Kerkelijk hoorde de hele streek, die wij beschouwen, behalve Fivelingo, het Oldambt en Westerwolde, tot het bisdom Utrecht ³⁾.

De dekanaten Bellingwolde met de parochies Westerlee, Winschoten, Beerta, Blijham en Bellingwolde, en Westerwolde met de kerkelijke gemeenten: Frieschelo, Wedde, Onstwedde, Vlagtwedde en Sellingen maakten, als bezittingen van het klooster Corvey, een gedeelte van de diocees Osnabrück uit. Het overige gedeelte van de Ommelanden stond onder Munster.

Geheel Drente met Stellingwerf en de stad Groningen met het Gorecht en Selwerd reikend tot het Zulter meer bij Midwolde, vormde het dekanaat Drente. Ook het latere kwartier Vollenhove met de parochies aan de linkerkant van de Reest behoorde daartoe. In het begin der 16e eeuw zijn Stellingwerf, Steenwijk en Vollenhove tot een afzonderlijk kerkelijk district gemaakt. Deze splitsing schijnt echter niet volledig te zijn geweest. In de 16e eeuw wist men niet precies meer, waar de grens lag tussen het decanaat Drente, dat onder de proost van St. Marie stond, en het decanaat Oostergo, dat onder Oud-Munster ressorteerde. Schoterland behoorde toen tot Oostergo, maar misschien liep in vroeger eeuwen de grens hier anders.

Het dekanaat Twente stond onder de proost van Oldenzaal. Ook de Neder-graafschap Bentheim hoorde er toe. Holten was een deel van Twente. De zuidelijkste parochies waren Holten, Markelo, Diepenheim, Delden en Haaksbergen. Markvelde stond als onder-

¹⁾ S. Rouwkema Hzn.: Iets over de vroegere gesch. v. Stellingwerf (Friesche Volksalm. 1846, blz. 71-98).

²⁾ H. W. Heuvel: Gesch. v. h. land v. Berkel en Schipbeek, blz. 29-30.

³⁾ Voor deze is geraadpleegd: Beekmans Gesch. Atl. v. Ned. De kerkelijke indeling omstreeks 1550, deel I door Muller Hzn., deel II door J. G. C. Joosting en deel III door J. S. van Veen.

deel van Neede onder Munster. Ook Gelselaar en Geesteren, evenals Borculo.

Salland ressorteerde met het tot Utrecht behorende deel van de graafschap Zutten onder de proost van Deventer. Tot het archidiaakonaatschap Deventer ¹⁾ werden ten westen van de IJssel gerekend: Wilp, Twello, Terwolde, Nijbroek en Welsum. Dit archidiaakonaatschap strekte zich van Baer tot de mond van de IJssel uit.

De Veluwe met enkele Betuwse gemeenten en met Rhenen (waaronder Venendaal en Renswoude) moest gehoorzamen aan de proost van St. Pieter.

De parochie Leusden, waarvan gedeelten hierna ter sprake komen, maakte het noordelijkste deel van het dekanaat Goylandia uit. Geheel Nerdinclant met Diemen, Muiden, Muiderberg en Weesp was een deel van het dekanaat Juxta Vechtam, dat tot het ambtsgebied van de proost van Oud-Munster behoorde.

Indeling in parochies. Daar de parochies in vroeger eeuwen een zekere eenheid vormden, is het van belang na te gaan, welke kerkelijke gemeenten aan noord- en zuidgrens lagen, of er verband bekend is tussen de kerken en kapellen van verschillende dorpen en buurten, wanneer een bepaalde kerkelijke gemeente is ontstaan en ook soms, wanneer zij is opgeheven. De kerspel-indeling heet in de 9e eeuw tot stand te zijn gekomen ²⁾, zij geeft dus zeer waarschijnlijk de toestand van die tijd weer.

Over de grenzen van de straks genoemde Osnabrückse parochies verkeert men in het onzekere ³⁾.

De Groninger Grotekerk was de moederkerk van alle kerken in het Gorecht. In Groningen had men behalve deze, sinds het eerste kwart der 13e eeuw, de parochie van de Akerk, die echter na de Hervorming weer met de Grotekerkparochie is verenigd. Parochies in het Gorecht en Noord-Drente waren Haren, Noordlaren, Eelde, Peize, Roderwolde, Roden, Norg, met een kapel te Veenhuizen, Vries, Zuidlaren, Gieten en Gasselte. Noordlaren is na de Hervorming tot 1644 verenigd geweest met Haren, Gasselte tot 1611 met Gieten. Van Anlo, waartoe de marken Anlo, Annen, Eext, Anderen, Gasteren en Schipborg behoorden, heeft zich in 1840 Annerveen (met Eexterveen) als nieuwe kerkelijke gemeente

¹⁾ De proostdij Deventer heeft geen indeling in decanaten gekend.

²⁾ S. Muller Hzn.: De indeling van het bisdom, blz. 107, 110.

³⁾ J. G. C. Joosting: De kerkelijke indeling II, blz. 10.

afgescheiden en in 1842 Eext (met Anderen en Zandvoort). In 1679 is de nieuwe gemeente Gasselternijveen, een gedeelte van Gasselte omvattend, gevormd ¹⁾.

Assen stond tot 1616 onder Rolde, Smilde (later Hijkersmilde genoemd) met Kloosterveen tot 1788, Grollo (met Schoonlo) tot 1852. In 1861 is de gemeente Bovensmilde van Hijkersmilde afgescheiden. De parochie Borger omvatte de marken Borger, Buinen, Drouwen, Ees en Westdorp. In 1854 is de nieuwe gemeente Nieuw-Buinen met Buinerveen en Nieuw-Drouwen ontstaan.

Op kerkelijk gebied bestond er een band tussen de diluviale oosthoek van Friesland met het noorden van Overijssel en Zuidwest-Drente. Het geestelijk centrum van deze streek was in de oudste tijd Ruinen. In de tweede helft der 12e eeuw behoorde de kerk van Steenwijk aan de abdij te Ruinen ²⁾. In 1296 werd in de parochiekerk te Steenwijk het St. Clemenskapittel opgericht, waaraan behoorden de kerken van Meppel, Colderveen, Havelte, Steenwijkerwold, Vollenhove en Scharwoude (na de Hervorming bij Oldemark gekomen) ³⁾. Appelsga (tot 1839 toe) en Fochtelo zijn sedert de Hervorming gecombineerd geweest met Oostwolde; Elslo, Langendike en Mackinga hebben sinds die tijd samen een kerkelijke gemeente gevormd. De kerk van Kuinder behoorde aan het klooster St. Odulf te Stavoren.

Ens en Emmeloort, de dorpen op Schokland, hadden oorspronkelijk ieder een kapel, die eveneens onder genoemde abdij stond. In 1383 wist de bisschop Emmeloort weer in handen te krijgen, Ens behoorde in de 16e eeuw aan het kapittel van Deventer. Beide plaatsen zijn na de Hervorming tot een kerkelijke gemeente verenigd, die in 1858 is opgeheven.

Op Urk was in de 13e en het begin van de 14e eeuw een kapel, die eveneens een bezitting was van het Stavorense klooster. Urk schijnt in de 16e eeuw weer in handen geweest te zijn van de bisschop van Utrecht.

De kerken van Laren, Blaricum, Hilversum, Naarden en Huizen waren bezittingen van het stift te Elten, ook die van Die Zijp

¹⁾ Door de vaststelling der Semslijn in 1615 hebben vele parochies langs de Hondsrug een gedeelte van hun ressort verloren. Zie Muller: De kerkelijke indeling I, blz. 491-496.

²⁾ Of deze kerk van de Ruiner abdij uit gesticht was, weet men niet, R. Schuiling (De grenzen van Drente. Ts. v. Gesch., Land- en Volkenk. XIe jaarg., blz. 112) veronderstelt van wel.

³⁾ Dat alle kerken in Stellingwerf dochterkerken waren van die van Steenwijk, zoals Schuiling beweert, heeft Muller niet kunnen vaststellen.

(Nieuw-Loosdrecht). Die van Laren en Huizen (tot 1409 een kapel van Naarden) schijnen reeds bestaan te hebben in de tijd, dat Elten deze streek kreeg, immers hadden zij niet, zoals de andere, dezelfde beschermheilige als Elten zelf. Blaricum is na de Hervorming tot 1605 met Huizen verenigd geweest. Hilversum heeft zich in 1416 van Laren afgescheiden. Het was na de Hervorming tot 1605 met Laren één gemeente, in 1658 is uit een gedeelte van Hilversum de kerkelijke gemeente 's-Gravenland gevormd, eerst in 1870 is Bussum zelfstandig geworden. De kerken van 't Ankeveen, Ter Horst, ook Nederhorst of den Bergh genoemd, waren dochters van Naarden. Verdere dochterkerken van Naarden bestonden er niet in het dekanaat Juxta Vechtam.

In 1352 werd Eemnes buitendijks, in 1439 Eemnes binnendijks ¹⁾ een zelfstandige parochie. Beide waren een deel geweest van Eembrugge en beide bleven evenals Eembrugge bezittingen van de St. Paulus abdij, eerst te Hohorst bij Amersfoort, daarna te Utrecht gevestigd. Na de Hervorming is Eembrugge met Baarn verenigd. Ook het kerspel Leusden, dat ± 1000 al bestond, behoorde aan dat klooster. Dochterkerken van Leusden waren die van Baarn, Soest, Eembrugge, Hoevelaken en Scherpenzeel. In 1650 heeft de Vuurse zich losgemaakt van Baarn, in 1859 is uit gedeelten van Soest en Zeist de nieuwe gemeente Soesterberg gevormd. Eveneens behoorde Hoogland onder Leusden, maar de boeren van Hoogland gingen niet in Leusden, doch in Amersfoort ter kerk, immers de afkondiging van hun polderzaken had plaats buiten de St. Joriskerk te Amersfoort ²⁾. Te Koelhorst stond een kapel, die in 1838 de kerk is geworden van de nieuwe gemeente Hoogland. Waartoe de kerk van Bunschoten behoord heeft, is niet bekend.

Die van Nijkerk was evenals die van Barneveld en Voorthuizen een dochterkerk van die van Putten. De twee laatste stonden in 1183 nog onder Putten ³⁾, die van Nijkerk is in het laatst der 14e eeuw gesticht ⁴⁾.

Putten werd evenals Nerdinclant in 986 door graaf Wichman van Hameland aan Elten geschonken; echter is deze plaats niet in

¹⁾ Over wat men moet verstaan onder Eemnes Binnen(dijks) en Eemnes Buiten(dijks) zie het art. van A. A. Beekman in *Nom. Geogr. Neerl.* Deel VI., blz. 22-29.

²⁾ K. Heeringa: Hoofdstukken uit de gesch. van het Nedersticht. (Bijdragen voor *Vad. Gesch. en Oudheidkunde*, VIe Reeks, deel IX, blz. 301).

³⁾ Dit is op te maken uit oorkonde no. 362 in Sloets oorkondenboek.

⁴⁾ Volgens De la Torre zou hij ook aan de abdij van Elten behoord hebben; waarom deze dit veronderstelt, is niet bekend.

zijn geheel aan Elten verbleven. In later tijd behoorde de helft van de hof te Putten aan Elten, de andere helft aan de abdij Abdinkhof te Paderborn. Bisschop Meinwerck, de zoon van Wichmans dochter Adela, had in 1031 de kerk van Putten met de kapel te Voorthuizen ¹⁾ aan genoemde abdij afgestaan „ex hereditate parentum meorum sive acquisitione propria”. Ook tienden uit verschillende goederen in de omgeving, gelegen onder Voorthuizen, Putten, Nijkerk, Terschuur, enz. behoorden aan Elten. Eveneens had de abdij in deze plaatsen veel bezittingen ²⁾. En wat eigenaardig was: de tienden over sommige landerijen te Voorthuizen en Someren waren aan Elten en Paderborn gezamenlijk afgestaan, daar men niet meer wist uit te maken, wat aan de ene stichting en wat aan de andere behoorde. Ook was de abdis van Elten richter „in het Puttense en Sprieler holt myt den abbet van Paderborne” ³⁾. Het is dus wel duidelijk, dat graaf Wichman van Hameland in deze hele streek eenmaal veel bezittingen heeft gehad ⁴⁾. Er hebben dus betrekkingen bestaan tussen Elten en de streek ten zuiden van de Zuiderzee, niet tussen Elten en het Gooi alleen, maar ook tussen Elten en de plaatsen ten oosten van de Eem tot midden op de Veluwe toe.

Elspeet was een dochterkerk van Ermelo en hoorde evenals Ermelo aan de St. Paulus abdij. Onder Elspeet stond Uddel.

Kootwijk moet zich in de 16e eeuw van Garderen afgescheiden hebben, na de Hervorming is het er tot 1607 weer mee verenigd geweest. Stroe is een gedeelte van Garderen. De oostelijke helft van de kerspelen Garderen en Kootwijk is in het midden der 18e eeuw aan Apeldoorn gekomen.

Op de Oost-Veluwe was de kerk van Epe de moederkerk van vele andere. Vaassen, in 1176 nog een kapel van Epe, was

¹⁾ Sloet: Oorkondenboek no. 157. In oorkonden no. 228 en no. 362 wordt over deze zelfde schenking gesproken. In de schenking van 1031 worden opgesomd „ecclesias” te Putten en Voorthuizen, in de beide andere „ecclesiam” te Putten en „capellam” te Voorthuizen.

²⁾ Het Necrologium en het Tijsboek v. h. Adellijk Jufferen Stift te Elten (Nieuw Archief v. Kerkel. Gesch. IIe dl., blz. 134 en 160-163.

³⁾ Tijsboek, blz. 134-137.

⁴⁾ Behalve in deze streek en het Gooi had Elten een groot aantal rechten in Brummen, een geringer aantal in Redichem, Arnhem, Doesburg, Lochem, Symbrienen, een groot aantal in de omgeving van Elten. Eigen goederen had de abdij op de Noordwest-Veluwe, in Brummen, Arnhem, Rheden (enkele), Doesburg, Lochem en Elten en omgeving. Goederen, die in leen gegeven waren, lagen in het kerspel van Eembrugge, in dat van Putten. De abdij bezat tienden te Putten en Spriel, een tiend in Goyland, een waard in Rhenen, een tiend in Aalst, Lienden en Meerten met halve heerlijkheid en oude hof.

in het jaar 1243 al een afzonderlijke parochie, in 1176 stond Oene eveneens nog onder Epe, in 1238 echter niet meer, Heerde wist zich in 1176 als parochie door Epe erkend te zien. Pas in 1876 is Emst zelfstandig geworden.

De kerk van Wilp is in deze buurt de oudste ¹⁾. Hij is natuurlijk de moederkerk van de andere op de linker IJseloever. De helft van Twello ²⁾ stond onder het kapittel van Deventer, waaraan de kerk van Terwolde behoorde. Nijbroek heeft tot 1339 onder Terwolde gestaan. Het is een betrekkelijk jonge plaats. Spreekt Reinald II in 1328 nog over „dat alinghe broeck und alle die wildernissen, die wij *voirtmeer* dat Niebroeck geheyten willen hebben”, toch wordt er in 1342 getuigd, dat in het Niebroeck al een geheel kerspel was ontstaan ³⁾. De parochie Terwolde omvatte ook het zuidelijk deel van Welsum: Grapendaal. Echter niet volledig. Wel werden de Grapendaalse kinderen in de Terwoldse kerk gedoopt en hadden de Grapendalers later medezeggenschap bij het beroepen van de Terwoldse predikant, Grapendalers zaten toen ook in de Terwoldse kerkeraad, maar de armen uit Grapendaal werden voor de ene helft door Terwolde, voor de andere door Olst bedeed ⁴⁾. Beneden-Welsum was een gedeelte van Olst. In 1830 heeft Welsum zich kerkelijk afgescheiden. Behalve de kapel te Welsum stond die te Hengforden onder Olst.

Het ambtsgebied van de kerk van Wezepe, zelf een bezitting van het kapittel van Deventer, omvatte stukken van verschillende scholtambten en marken, wat in de regel in Salland niet het geval was. Muller acht Wezepe daarom een betrekkelijk jonge gemeente, die echter in 1303 al genoemd wordt. Heeten, dat in 1394 nog onder Raalte stond, heeft er een deel van uitgemaakt. In later tijd moesten armen uit verschillende aangrenzende marken nog bedeed worden te Wezepe, zo die van de hele Colmschater mark Averlo. De geërfden van Averlo waren met die van Wezepe na de Hervorming gerechtigd tot het aanstellen van een kerkmeester, het beroepen van een predikant, enz. ⁵⁾.

De Lebuïnuskerk van Deventer — over haar stichting is reeds

¹⁾ Zie het 2e ged. van dit hoofdstuk, blz. 27.

²⁾ Waartoe de andere helft behoorde, zegt Muller niet. (S. Muller Hzu. De Kerkel. indeling I. Het bisdom Utrecht, blz. 463).

³⁾ Nijhoff: Gedenkw. I. No. 221 en Inleiding, blz. 16.

⁴⁾ Tegenw. Staat v. alle volkeren en wel in 't bijzonder v. Overijssel IVe deel, 1e stuk, blz. 49.

⁵⁾ Tegenw. Staat v. Overijssel, IVe deel, 1e stuk, blz. 60.

gesproken — omvatte behalve het westelijk oude deel der stad, de marken Tjoene, Borgele en Rande. In 1659 is een nieuwe kerkelijke gemeente Diepenveen gevormd, die het gebied van deze marken omvat. De streek, die verder tot de burgerlijke gemeente Diepenveen behoort, de Gooier marke, waarin Wechele, Riele, Weteringen, Essen, Ortele, Okkenbroek, Lettele en Linde liggen, werd in 1843, behalve Wechele, van de kerkelijke gemeente Deventer gescheiden. Het had voor de Hervorming deel uitgemaakt van de Deventer Bergkerkparochie.

Bathmen, waaronder Dorth, was een bezitting van het kapittel van Deventer, Lochem, sinds 1134, van dat van Zutfen. Onder de parochie Lochem, die reeds bestond in de Karolingische tijd, hoorden Lochem en Laren. De kapel der Ewalden in Laren is in 1184 tot kerspelkerk verheven, ook in Oolde stond een kapel. In 1861 is er een kerkelijke gemeente Barchem gesticht.

De kerk van Holten was een dochterkerk van die van Rijssen. Deze laatste omvatte het gebied van de tegenwoordige burgerlijke gemeenten Rijssen en Wierden (met uitzondering van de parochie Wierden) en de marke Elzen en Elzenerbroek van de burgerlijke gemeente Markelo. In 1707 is een nieuwe kerkelijke gemeente Enter, waaronder Elzenerbroek, gevormd.

Als gedeelten van Markelo worden Herike en Stokkum genoemd, in 1214 heeft Diepenheim zich afgescheiden. Marcvelde behoorde, evenals tegenwoordig, tot de Munsterse parochie Neede.

Onder Delden ressorteerden Stad en Ambt Delden en tot in de 16e eeuw Hengelo. Als delen van deze parochie worden genoemd de marken Woolde, Oele, Beckum, Bentelo en Hengeveld²⁾. Goor heeft zich er tussen 1457 en 1484 van afgescheiden. Elzenerbroek staat tegenwoordig onder Goor.

Buurse was tot 1870 een deel van de gemeente Haaksbergen. Enschede omvatte Lonneker en Usselo (tot 1844), evenals Rutbeke, Boekelo en Twikkelo. De kerk van Losser was een dochterkerk van die van Oldenzaal, na de Hervorming maakte De Lutte er een deel van uit. Onder de kerk van Oldenzaal, waarschijnlijk de oudste in Twente, waar zij reeds in de 8e eeuw gesticht werd, ressorteerde tot in de 16e eeuw ook Weerselo.

Burgerlijke indeling in de tijd der Republiek.

Het Oldambt, waarbij in 1478 Bellingwolde en het overgebleven

¹⁾ Zie over de Munsterse parochies ook de bespreking der indeling in decanaten.

²⁾ Verder nog: Wedehoer, Wegereve, Azele met Braemhaer.

deel van Reiderland was gevoegd, is in de 15e eeuw aan de stad Groningen gekomen en tot de Franse revolutie toe in het bezit van die stad gebleven ¹⁾. De grens van het Oldambt met Fivelingo liep tussen Termunten, Wagenborgen, Noordbroek, Zuidbroek (alle in het Oldambt) en Oterdum, Siddeburen en Slochteren door. Het gebied van Wedde en Westerwolde heeft de stad in 1619 verworven ²⁾. Tot de onderhorigheden der Stad behoorden verder nog: Go en Wold, het gericht van Selwerd met Paddepoel en de stadsvenen aan de grenzen van Drente ³⁾.

Het over de Tjonger gelegen gedeelte van Friesland vormde twee grietenijen: Stellingwerf Oosteinde en Stellingwerf Westeinde, onderdelen van Zevenwolden ⁴⁾.

Drente was in de tijd der Republiek verdeeld in zes dingspelen. Hiervan liggen het Noorderveld, het Rolderdingspel en Oostermoer in ons grensgebied. Hoofdplaatsen van deze dingspelen waren: Anlo, Vries en Rolde. Ieder dingspel bestond uit enige scholtambten. In ons gebied lagen: Rolde, Vries, Eelde, Norg, Rhoden, Peize, Anlo met Gieten en Zuidlaren en Gasselte met Borger ⁵⁾.

Aan de zuidgrens van Overijsel waren de drostambten Salland en Twente. Haaksbergen wordt, hoewel tot Twente behorend, een afzonderlijk drostambt genoemd. Misschien een gevolg van het feit, dat het pas $\pm$ 1450 in het bezit kwam van de bisschop van Utrecht. Salland was verdeeld in scholtambten, Twente in richteramten. Aan de zuidgrens lagen, behalve Haaksbergen, de richteramten: Enschede, Oldenzaal, Diepenheim, Delden, Kedingen, waarin Rijssen, Elzen, Wierden, Enter, Goor en Markelo, verder de scholtambten: Holten, Bathmen, Colmschate en Olst.

In het kwartier van de Veluwe, voor de 18e eeuw vaker dat van Arnhem genoemd, onderscheidde men in de tijd van de Republiek, naast de vijf stemmende steden (Arnhem, Harderwijk, Wageningen, Hattum en Elburg) de twee „groote Ampten des platten Landes”, het landdrostambt van de Veluwe en het richterambt van de Velwezoom, en de vier kleine ambten (Oldenbroec, Nieuwbroek, Hoevelaken en Scherpenzeel) ⁶⁾.

¹⁾ P. J. Blok: Het Oldambt in Oude Tijden. (Groninger Volksalmanak, 1890, blz. 44.

²⁾ F. G. Schuringa: Het dialect v. d. Veenkoloniën, blz. 5).

³⁾ J. G. C. Joosting: De oude indeling der provincie Groningen. (Groninger Volksalmanak 1915, blz. 185).

⁴⁾ Tegenw. Staat v. alle volken XXVe deel, Friesland, blz. 582 en 592.

⁵⁾ Tegenw. Staat v. alle volken XXXIIIe deel: Drente, blz. 4 en 5.

⁶⁾ Tegenw. Staat v. alle volken XIIIe deel: Gelderland, blz. 438.

Het landdrostambt van de Veluwe bestond uit tien schoutambten: Ede, Barneveld, Nijkerk, Putten, Ermelo, Doornspijk, Heerde, Epe, Apeldoorn en Voorst; Lunteren, Otterlo en Harskamp hoorden tot Ede; Voorthuizen en Kootwijk, maar ook Elspeet en Garderen tot Barneveld. Het scholtambt Nijkerk telde geen dorpen, ook de plaats Putten vormde alleen het scholtambt van die naam. Ermelo en Doornspijk liggen ten noorden van ons grensgebied. Onder het scholtambt Heerde ressorteerden ook Veessen en Vorchten, onder Epe Vaassen en Oene. Verschillende buurtschappen waren een gedeelte van Epe o.a.: Gortel, Niersen en Tongeren. Het scholtambt Apeldoorn reikte tot voorbij Beekbergen en Loenen en eveneens tot Hoog-Soeren. Onder Voorst stonden: Wilp, Twello en Terwolde.

Gooiland vormde in Holland, als later verworven gebied, een afzonderlijk baljuwschap ¹⁾).

Aardrijkskundige gesteldheid aan de noord- en zuidgrens.

De noordgrens. Dat moerassen van grote invloed zijn geweest bij de grensvorming heeft Schuiling aangetoond ²⁾).

Op de oostgrens van Groningen en Drente lag het grote Bour-tanger moeras met de voortzetting er van.

In het noordelijk deel daarvan reikten enkele zandruggen vanuit de kleistreek in de veenstreek: het gebied van Onstwedde, Vlachtwedde en Ter Apel, dat samen het landschap Westerwolde vormde. Ten westen van deze ruggen lagen de venen van Oostermoer.

Veel communicatie kan er in vroeger eeuwen hier niet geweest zijn, immers staat nog op de kaart van Pynacker van 1634 alleen de Valtherdijk als weg aangegeven naar Westerwolde, op de kaart in de Tegenwoordige Staat is nog geen weg door de venen getekend.

Het hoogveen ging in het noordoosten over in laagveen, dat zich tot vlakbij de stad Groningen uitstrekte. Deze plaats was ontstaan op de uitloper van de Hondsrug, die in het kleigebied doordrong. Langs deze Hondsrug liep de enige weg naar het noorden. Ten westen van Groningen begon het hoogveenmoeras, dat Drente aan de westkant omsloot. De stad Groningen was

¹⁾ R. Fruin: Staatsinstellingen in Nederland tot 1795, blz. 67.

²⁾ R. Schuiling: De grenzen van Drente. (Tijdschrift v. Gesch., Land- en Volkenkunde XIe Jrg., blz. 89—126).

³⁾ Op de kaart in de Tegenw. Staat (XXIIIe deel) staat behalve de Valtherdijk de Weerdingerdijk, die echter niet doorloopt en een weg van Emmen naar Roswinkel.

door deze moerassen bijna geheel afgesloten van het zuiden. Het uiterste noorden van het westelijk moeras werd gevormd door wat men thans de „madelanden” van Roden, Eelde en Peize noemt, een onherbergzaam oord ¹⁾. In de 16e eeuw was men reeds aan de ontginning van de venen om het Leekster meer bezig, wat blijkt uiteen grensgeschil van 1550.

In het zuiden was de veenlaag minder dik en daar was het overtrekken minder bezwaarlijk. Op Pijnackers kaart staat door de venen op de westgrens een weg getekend van Assen over Roon-Leeke-Nijenoord naar Midwolde en verder een van het veengebied van Smilde naar dat van Noordwolde, de z.g. „Vriesche weg” ²⁾. Bij Bakkeveen is wel een schans getekend, maar geen weg, hoewel de strook veen erg smal is en de schans op een weg wijst. Ook lag er een schans bij Appelsga ³⁾. Dit westelijk veengebied zette zich voort tot de mond van de Kuinder. Langs Vollenhove liep een weg naar Stellingwerf.

De vervening van het Oostermoer is bijna uitsluitend van de Groningse kant af ter hand genomen. Na 1817, na het sluiten van het Convenant tussen de provincies Drente en Groningen, is de vervening met kracht doorgezet ⁴⁾. Met de Groningers is ook hun taal naar het westen doorgedrongen en zo is het veenkoloniale dialect in gebruik tot de Hunze.

Aan de ontginning van het westelijk veen is men in het begin der 17e eeuw begonnen. De grenslijn tussen Zevenwolden en Drente is in 1733 vastgesteld. De plaatsen: Kloosterveen, Boven- en Hijkersmilde zijn van recente datum, zij zijn ontstaan, nadat de vaart doorgetrokken was tot Assen (in 1774). Maar dit westelijk veen bedekte ook Friesland ten oosten van de Tjonger; Stellingwerf was, wat grondsoort betreft, Drents.

De Zuidgrens. Uitgestrekte veengebieden hebben aan de zuid-

¹⁾ Zie daarvoor: J. Scheltens: De positie van de noordrand van Drente tegenover de Stad Groningen gedurende de M. E. (Nieuwe Drentsche Volksalmanak, 1892, blz. 235).

²⁾ In de tegenw. Staat XVe deel blz. 471 wordt een rijweg genoemd van Heerenveen over Bakkeveen naar Drente. Op deze weg kwamen de wegen van Stellingwerf — er waren er vrij veel — uit. Op de kaart van Zevenwolden in de Tegenwoordige Staat XXVe deel (1788) is er een weg aangegeven van Appelscha naar Diever, een andere van Appelscha naar het zuiden, waarop die van Beuil uitkomt. Deze laatste loopt in zuidwestelijke richting over Eesveen naar Steenwijk. Van Steenwijk gaan er verder twee wegen naar het noorden.

³⁾ G. J. A. Mulder: Drente (Gedenk. Schuilng, blz. 168).

⁴⁾ H. Blink: Studiën over nederzettingen in Nederl. (Tijdschr. v. h. Aardrk. Gen. Jrg. 1902, blz. 514).

zuidgrens niet gelegen. Op de Rijksgrens vond men het betrekkelijke kleine Aamsveen. Ook het gebied ten westen ervan was gedeeltelijk moerassig. Nog in 't begin van de 18e eeuw lag er een veengebied tusschen Haaksbergen en Delden (kaart van Ten Have verbeterd door de Lat. (1743) ¹⁾). Verschillende beekjes trachtten het water hiervan af te voeren. De inundaties van deze beken bezorgden tot voor korte tijd de bewoners grote last. De grensstreek om Diepenheim was toen bewoond, maar westelijk daarvan lagen tot vlak bij Bathmen toe het Stokkumer Broeck en het Verwolder veen. Op de kaart van Ten Have zijn aangegeven behalve twee wegen in de richting noord-zuid vlak bij Deventer, de weg langs Dordth en Bathmen en verder de weg van Borculo naar Diepenheim, waarop bij het Westerflie, die van Neede uitkomt. Een derde weg loopt uit het Munsterland naar Haaksbergen. Op een andere achttiende eeuwse kaart staat een weg aangegeven, ten zuiden van de Schipbeek, die Dordtherbeek, Bolksbeek en Schipbeek snijdt, naar Markelo. Van Markelo loopt er naar het zuiden een weg naar Grollo ²⁾). Waar de verbinding Dorth-Bathmen de Schipbeek sneed, lag de Arkelstein, door bisschop Jan v. Arkel in 1360 gesticht.

Van de Veluwe waren tot in de 19e eeuw toe alleen de randen dicht bevolkt. Nog in Van Spaens tijd was het: „een wilt byster land, daer veel overgrepen in geschien plegen” ³⁾). De IJselstreek is al vroeg tot bloei gekomen; immers was de IJsel voor de 15e eeuw dé handelsweg naar Noord-Europa. In de streek van de bossen en zandstuivingen lagen enkele gehuchten op grote afstand van elkaar. Aan beide kanten van de Veluwse heuvels trof men hier en daar moerassen aan. Aan de oostkant wijzen de namen Olden- en Nijbroek ⁴⁾ op waterrijke gronden. ± 1340 was men bezig aan het afgraven van veen onder Heerde, Putten en Nijbroek ⁵⁾). Aan de westkant strekte zich het veen van de Gelderse Vallei uit. In 1132 schijnt men bij Hoevelaken aan het ontginnen geweest te zijn. In een oorkonde wordt over een stuk grond gesproken, „quae vocatur Hovelaken jacentem juxta Grawenvene

¹⁾ Opgenomen in het verzamelwerk Overijssel, blz. 72 en 73.

²⁾ Op de kaart: Het graaffschap Zutfen. Het derde vierdeel van Gelderland (zonder jaartal).

³⁾ Van Spaen: Inleiding tot de Historie v. Gelderland, Deel IV, blz. 167 en vlg.

⁴⁾ Over de ontginning van het veen bij Nijbroec is bij de bespreking der kerspelen gehandeld.

⁵⁾ Ook onder Ede, Barneveld en Doornspijk. Nijhoff: Gedenk. Deel I, Inleiding blz. 15.

quae usque ad nostrum tempus inculta et penitus inutilis fuit" ¹⁾). Als grens hiervan wordt opgegeven het Grawenvene en de beek „ad medietatem in vene" ²⁾). Tussen Hoewelaken en Nijkerk lag tot in de jongste tijd veen, dat zich uitstreckte tot in de tegenwoordige gemeente Hoogland toe. In 1600 was men aan ontginning in het oostelijk deel van deze gemeente bezig ³⁾). Op de kaart van Bernard de Roy staat om „Nieu Kerck" heen, ook naar de kant van de zee: „Nicu-Kercksche veenen" ⁴⁾). Aan de westzijde van de Eem was men hiermee veel vroeger begonnen, in 1329 is reeds de Praamgracht gegraven van de streek van de Vuurse naar de Eem. ± 1390 verkreeg Frederik van Drakenburg met de bewoners van Baarn concessie tot het weghalen van het veen tussen het Gooier bos en de Vuurse. Eerst in 1356 werd de grens tussen Gooiland en Eemnes vastgesteld. Sinds die tijd behoorde Eemnes zeker tot het Sticht.

Op de Veluwe waren in het begin van de 18e eeuw enkele wegen, die ons enig inzicht kunnen geven in het contact, dat er tussen de verschillende plaatsen bestond. Zo ziet men op de kaart in de Tegenwoordige Staat ⁵⁾ een weg getekend van Bunschoten over Nijkerk naar Garderen, waar deze uitkwam op de verbinding Arnhem–Harderwijk, die over Kootwijk liep. Een andere weg west-oost was die van Amersfoort over Hoewelaken–Voorthuizen–Kootwijk–Beekbergen naar Zutphen. Geen verbinding van Amersfoort met Nijkerk, van Hoewelaken met Nijkerk, van Voorthuizen met Putten en ook van Beekbergen met Apeldoorn is hier aangegeven.

Evenwel staat op de kaart van Florentius à Berckenrode een weg van Amersfoort naar Nijkerk en verder naar Harderwijk, waarop die over Hoefflaecke en Ter Schuier uitkwam ⁶⁾).

Economische en culturele situatie aan noord- en zuidgrens.

Aan de noordgrens was sinds de M.E. Groningen het economi-

¹⁾ Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, no. 341.

²⁾ Sloet: Oorkondenb. no. 262.

³⁾ Hoofdstukken uit de gesch. v. h. Nedersticht door K. Heringa. Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudhk. VIe Reeks deel IX, blz. 282.

⁴⁾ Tabula nova Provinciae Ultrajectinae door Bern. de Roy uitgegeven bij Nicolaas Visscher.

⁵⁾ Tegenwoordige Staat XIVE deel: Holland (1742), waarin een kaart voorkomt van Holland met Utrecht en de Veluwe. Tegenw. Staat deel XIII: Gelderland bevat een kaart, waarop over de Veluwe geen wegen zijn aangegeven (1741).

⁶⁾ Episcop. Ultrajectinus auct. Balthazaro Florentio à Berckenrode uitg. te Amsterdam bij H. Hondius (1628).

sche en culturele middelpunt. Niet slechts voor Noord-Drente, maar vooral voor de Ommelanden ¹⁾. Drente wordt in de 18e eeuw de „gemene korenschuur van de stad Groningen” genoemd. De weg over de Hondsrug was altijd bruikbaar ²⁾ en zo konden de Drenten geregeld hun producten naar de stad brengen. Dit was reeds in de 13e eeuw het geval. Tussen Groningen en Zuidlaren heeft een druk verkeer te land bestaan ³⁾.

Assen is een jonge plaats, ontstaan bij het klooster, dat na de slag bij Anen (in 1233) door de „vadermoorders” ⁴⁾ is gesticht. Tussen 1254 en 1257 is dit klooster gebouwd. Eeuwenlang is Assen een kleine plaats gebleven: nog in 1795 telde het kerspel Assen 700 zielen. Eerst in de 19e eeuw is het het administratieve middelpunt van het oude „Landschap” geworden. Steenwijk had zeer drukbezochte jaar- en weekmarkten ⁵⁾.

De positie van Deventer is voor ons onderwerp van belang. In de tijd van de invoering van het Christendom wordt de plaats Deventer genoemd ⁶⁾. In 953 wordt er van gezegd, dat het lag in de pagus Hameland in het graafschap van Wichman ⁷⁾. Het was in deze tiende eeuw al een plaats van enig belang; immers had het toen reeds het recht om munt te slaan. Keizer Hendrik III schonk in het najaar van 1046 de plaats met een erbij gelegen graafschap aan de bisschop van Utrecht ⁸⁾. Dit graafschap, waarvan de grenzen niet geheel zijn na te gaan, lag zowel ten oosten als ten westen van de IJssel; ten westen van de IJssel liep de grens „de Lovenen usque Erbeke, de Erbeke ad Suthempe” ⁹⁾. In diezelfde 11e eeuw werd Deventer tot stad verheven.

Al vroeg had deze plaats een aanzienlijke handel; in de 12e eeuw wordt er gesproken van Deventer kooplui te Keulen en Coblenz (in 1104). Ook bestaat er dan al een belangrijke handel over Oldenzaal, eveneens over Losser en Enschede, met Munster-

¹⁾ J. Huizinga: Hoe verloren de Groninger Ommelanders hun oorspronkelijk Fries karakter. (Driemaandel. Bladen. Jrg. XIV, blz. 1-77).

²⁾ Tegenw. Staat. XXXe deel Drenthe (1795), blz. 13.

³⁾ R. Schuiling: Nederland, Deel I, blz. 458.

⁴⁾ De Drenten hebben de Utrechtse bisschop Otto II vermoord.

⁵⁾ Van der Aa: Aardrijkskundig Woordenboek, X deel, blz. 713.

⁶⁾ Zie over de prediking van Lebuïnus Hoofdst. I, deel 2, blz. 27.

⁷⁾ Sloet: Oorkondenb., no. 94.

⁸⁾ Sloet: Oorkondenb., no. 161.

⁹⁾ Over de grenzen van dit graafschap in Hameland spreekt ook G. J. Doornink in: Landweren bij Deventer in Versl. en Med. v. d. Ver. t. beoef. v. Overijss. Regt en Geschiedenis 52e stuk — 2e reeks — 28e stuk, blz. 11.

land ¹⁾. Uit 1293 is een handelsverdrag bekend met Coesfeld (aan de Bovenberkel ter hoogte van Winterswijk). In de 14e eeuw was een niet onbetekenend gedeelte van de Rijnhandel in de handen van Deventenaren. Deventer dreef, evenals de andere IJselsteden, veel handel met Bergen in Noorwegen. Het was ook lid van de Hanze. Omstreeks 1370 stonden de IJselsteden, en zo ook Deventer, op het toppunt van hun macht. Daarna is er een vermindering te constateren in de buitenlandse handel, een gevolg van het minder goed bevaarbaar worden van de IJsel en van het verleggen van de handelswegen in het algemeen. De achteruitgang was zéér geleidelijk. Wat Deventer aangaat: Lindeborn noemt het in de 15e eeuw de beroemdste haven van alle Nederlandse gewesten na Antwerpen en Hooft deelde in de 17e eeuw nog mee: „Velen houden Deventer nog voor de derde koopstad” ²⁾.

Maar de handel met het Duitse achterland bleef, al werd het dan gedeeltelijk doorvoerhandel van Duitsland naar de Hollandse steden, in de eerste plaats naar Amsterdam.

Twee wegen leidden er oostwaarts: een landweg en een waterweg. De landweg liep over Holten-Markelo-Goor naar Oldenzaal (met een zijtak over Enschede) naar Munster. Bij Holten splitste zich de weg; vandaar kon men over Rijssen naar Ootmarsum gaan. Dit traject maakte deel uit van de postweg naar Hamburg. Tussen Holten en Markelo moest men over de hogere gronden tussen het Rijssense veen en de broeklanden langs de Schipbeek trekken. Bij Goor hadden de groengronden langs de Regge een geringe breedte, zodat hier de overtocht vrij gemakkelijk was ³⁾.

Dat Deventer zijn best deed in tijden van gevaar zijn toegangswegen af te sluiten en de landerijen om de stad te beveiligen, blijkt uit het voorkomen van „landweren” — aarden wallen met heggen en struiken begroeid, waarvoor aan beide zijden een gracht lag — ten oosten van de stad tot voorbij Holten. Deze landweren werden aangelegd op de plaatsen, waar geen moerassen waren. De wegen, die naar de stad voerden, konden bij naderend onheil worden afgesloten door z.g. ronnebomen, waarbij soms versterkte huizen lagen. Ter beveiliging van zo'n landweer lag in de buurt van Holten, op het punt van samenkomst der wegen van Markelo

¹⁾ R. Schuiling: Deventer in Verzamelw. Overijssel, blz. 618.

²⁾ H. W. Heuvel: Gesch. v. h. land v. Berkel en Schipbeek, blz. 94.

³⁾ R. Schuiling: De grenzen van de prov. Overijssel en haar landschappen. Ts Aardk. Gen. IIe Serie, dl. 18, blz. 184.

en Rijssen, de „Waardenburch”, waarvan sinds 1383 de kastelein altijd een Deventenaar moest zijn. In 1444 heeft Deventer dit huis van de bisschop gekocht. Aan de weg naar Bathmen was tot hetzelfde doel de „Arkelstein” gebouwd.

Maar waterwegen waren in vroeger tijd beter te gebruiken dan landwegen. Deventer bezat een waterweg naar het oosten, van welke de benedenloop een tijdlang Hunnep-a heette. De mond hiervan lag echter niet vlak bij de stad en daarom liet Deventer omstreeks 1345 een nieuwe benedenloop graven ¹⁾. Ook aan de bovenloop heeft het zijn zorgen gewijd: in de Cameraarsrekeningen van o.a. 1402 wordt gesproken van „die nye graft”, die bij Diepenheim wordt gegraven ²⁾. Het water van de Regge voerde men naar die gracht, en zo werd de bovenloop van deze rivier feitelijk de bovenloop van de Schipbeek. In 1466 was men nog aan die correctie bezig. Dat de stad het een belangrijk werk achtte, blijkt uit de grote sommen, die er aan besteed werden, benevens aan het verzet van Zwolle en de Vechtstreek, die waarschijnlijk de concurrentie van Deventer vreesden ³⁾. Van Filips de Tweede verkreeg de stad in 1576 het recht de beek tweemaal per jaar te mogen schouwen.

Tot op Duits gebied, dicht bij de Alstätter watermolen, was eens de Buurser beek bevaarbaar ⁴⁾. De 17e eeuwse schrijver Sylvanus noemt de Schipbeek: „seer bequaem voor holtkoperen om groote balcken uit het Twente en de grenzen van Munsterlandt met kleyne moeyten en kosten af te brengen”.

Omstreeks 1750 zijn er nog belangrijke werkzaamheden aan de Schipbeek verricht, die niet naar de zin van Zwolle waren ⁵⁾. In het begin van de 19e eeuw werd er bij de Haaksberger watermolen nog rogge verscheept; dicht er bij werd houtskool ingeladen voor

¹⁾ De benedenloop van de beek was de bedding van de tegenwoordige Dorther beek. (G. J. Doornink: Het klooster Ter Hunnepe en de Schipbeek. Art. N.R.Ct. 23 Aug. 1934, Avondbl. D.)

²⁾ G. J. Doornink: De Schipbeek (Art. N.R.Ct. 9 Juni 1934, Avondbl. B). Niet alleen met het doel een betere waterweg naar het Oosten te verkrijgen werd de benedenloop vergraven.

³⁾ Zie behalve het laatstgenoemde art. ook: J. J. v. Deirse: De Schipbeek (Aa, Buurser beek) een oude waterweg naar Deventer. (Gedenk. Schuiling blz. 105-111) en Oude kanaalplannen in Twente en omgeving (Ts. vr. Economische Geografie, 20e jaarg. 1929).

⁴⁾ In de Tegenw. Staat v. alle volkeren: Overijssel Ie deel Ie stuk, blz. 12, staat: „Volgens hedendaagsche loop beschouwd, komt deze beek uit Munsterland in het Gerigte van Haaksbergen, waar zij *begonnen zijnde bevaarbaar te worden* . . .”.

⁵⁾ G. J. Doornink: Uit de geschiedenis van de Schipbeek (Versl. en Med. v. d. Ver. tot beoef. v. Overijss. regt en gesch. 51e stuk — 2e reeks — 27e stuk, blz. 76-84.

de Deventer ijzerfabrieken. Omstreeks 1850 werd de Schipbeek tot Markvelde bevaaren. Te Goor, evenals te Markelo en Diepenheim, woonden schippers.

Door de aanleg van straatwegen ¹⁾ was de scheepvaart op de Schipbeek al zeer verminderd; de aanleg van spoorwegen heeft er volkomen een eind aan gemaakt: men had bij het vervoer met te grote moeilijkheden te kampen.

Dat Munster prijs stelde op de verbinding met Deventer en verder met Holland, blijkt uit de onderhandelingen tussen deze stad en de richter van Vreden van 1600-1603 om Berkel en Schipbeek te verbinden. Aan deze verbinding, de Bolksbeek, werd nog in 1648, 1656 en 1661 gewerkt ²⁾.

Behalve door zijn handel met het Duitse achterland bleef Deventer na de M.E. van betekenis als marktplaats voor de omgeving ³⁾.

Nijkerk is pas laat tot enige ontwikkeling gekomen. Eerst in 1413 is het tot stad verheven ⁴⁾. Bunschoten is al vroeg een belangrijke plaats geweest, immers de oudste stadbrief van Bunschoten is van 1383. De rechten aan Bunschoten verleend waren uitgebreider dan die van Utrecht. Nog in 1467 spreekt bisschop David v. Bourgondië van de stad Bunschoten ⁵⁾.

Naarden is eeuwenlang de marktplaats van het Gooi geweest. Reeds in 1376 werden de omwoners verplicht te Naarden ter markt te gaan. Deze stad was in de eerste plaats industriestad, in 1514 wordt er verklaard: „de principale neringe daer Naerden by staet is draperye”. Maar niet alleen in de stad werden de lakens geweven, doch in alle Gooise dorpen, waarschijnlijk ook in Loosdrecht, werd voor de fabrieken te Naarden gewerkt. Muiderberg schijnt ook hierin niet Goois geweest te zijn, immers van textiel-industrie in deze plaats is niets bekend ⁶⁾.

Woningtypen. De bouw van het boerenhuis in de verschillende gedeelten van ons gebied is voor ons onderzoek niet van belang ontbloot. Zeker is uit verschil in bouwtrant verschil in cultuurbeïnvloeding op te maken: in dergelijke uiterlijkheden is vlugger

¹⁾ De eerste straatweg in deze streken was die van Deventer over Holten, Markelo, Goor, Delden naar de Hannoverse grens (aangelegd in 1823).

²⁾ G. J. Doornink: *Uit de gesch. v. d. Schipbeek*, blz. 73-74.

³⁾ R. Schuiling: *Deventer in Verzamelwerk Overijssel*, blz. 625.

⁴⁾ Van der Aa: *Aardrijksk. Woordenboek*, deel VIII, blz. 210.

⁵⁾ Van der Aa: *Aardrijksk. Woordenboek*, deel II, blz. 322.

⁶⁾ J. H. Sebus: *De erfgooiers en hun gemeenschappelijk bezit (tot 1568)*, blz. 122-125.

navolging te constateren dan in de levenswijze en taal der bewoners. Maar bij beschouwing van de woningtypen is een grondige kennis van het bedrijf der bewoners een vereiste. De namen Fries, Saksisch type enz. moeten met de nodige voorzichtigheid worden gebruikt. Daaruit conclusies te trekken voor verschillen in huisbouw 1000 jaren en meer geleden, is voorbarig.

Het uitgebreidste onderzoek naar de bouw van ons Boerenhuis heeft Gallée ingesteld ¹⁾, maar de stof is hiermee niet uitgeput.

De Friese schuur, waarin de stapel hooi of veldvruchten het centrum is, die in geheel Friesland, uitgezonderd Opsterland, Schoterland en Stellingwerf, wordt aangetroffen, kan men opmerken in Groningen, behalve in Westerwolde. Op de zandgronden van het Westerkwartier, in het Gorecht en een deel van Fivelingo, nl. Duurswolde, vallen naast Friese, Drentse eigenaardigheden op. Vroeger schijnen de Drentse vormen daar nog meer te zijn voorgekomen. In Hunsingo en Fivelingo is, evenals in de noordelijke streken van het Oldambt, het Friese karakter bewaard gebleven.

In Friesland ten oosten van de Boorne en in Drente ten westen van de Hondsrug benevens in Noord-Overijsel tot Rouveen toe, vindt men langhuizen, waarin sterke Friese invloed is te bespeuren. Deze Friese elementen ziet men hier en daar terug in het oude Nardinclant ²⁾. Bij Harderwijk en Elburg heeft Gallée schuren gezien, waarin het hooi en de veldgewassen op Friese manier in stapels aan de zijkant of het midden van de schuur waren geborgen.

Op de Hondsrug heeft hij het dwarshuis opgemerkt, n.l. de schuur van het halletype, het woonhuis van het langgeveltype. Het zuivere hallehuis van Twente en de Achterhoek van Gelderland kent Drente, evenals Westerwolde, ook. Eveneens komt in Drente het huis met de dwarsdeel voor.

Het zuivere hallehuis, de z.g. Saksische woning, vindt men in Twente tot de Regge. Echter niet in geheel Twente: Markelo en Diepenheim hebben de huisvorm van West-Overijsel.

Hier vindt men de combinatie van het zuivere halletype met het halletype, de z.g. Frankische vorm, behalve in een smalle

¹⁾ J. H. Gallée: Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners (1908).

²⁾ Men moet de grenzen hiervan niet te nauw nemen, ook in Soest en De Vuurse kan men Friese invloed aanwijzen (Gallée: Het boerenhuis, blz. 41). Afgaande op tekeningen uit de 17e eeuw kwam het Friese type toen nog bij Abcoude en Diemen voor (Gallée: Het boerenhuis, blz. 19).

strook langs de IJssel en de in de IJssel uitlopende beekjes. Daar heeft men het dwarshuis, dat van Meurs in de Rijnprovincie onze grote rivieren begeleidt, in het westen tot Krimpenerwaard en westelijk Utrecht, in het oosten tot benoorden Wijhe. Langs Kromme Rijn en Vecht komt hier en daar hetzelfde type voor tot in de buurt van Weesp toe.

Het Frankische halletype heeft de Veluwe en oostelijk Utrecht en deze bouwtrant wordt ook nog gevonden tot bij Muiden in Noord-Holland. Over de afwijkende huisvorm van het Gooi is reeds gesproken. Als verdere enclaves liggen in dit gebied een streek om Amersfoort, waarin men een type opmerkt, dat ontstaan is door vermenging van het langgevel- en halletype en een streek op de Veluwe van Putten tot Elburg, die met een tong in de buurt van Lunteren eindigt, met dezelfde mengvorm.

Het Friese type heeft zich dus in Noord-Overijsel en West-Drenthe, ook in Noord-Holland, verbreid over de grenzen van het tegenwoordige Friese taalgebied.

In Drenthe schijnen verschillende invloeden gewerkt te hebben. Men kan opmerken, dat een zuidelijk type aan de IJssel ver naar het noorden is doorgedrongen.

ONDERZOEK VAN OUDE TEKSTEN

Voordat men litteratuur uit vroeger eeuwen, waarin men dialectische eigenaardigheden van het oosten des lands kan verwachten, op de umlaut in de sterke werkwoordsvormen gaat onderzoeken, dient men na te gaan, op welke wijze deze umlaut aangeduid kan zijn.

Het voorkomen van de umlaut kan men vaststellen uit het aantreffen van een ander teken dan waarmee gewoonlijk de klank wordt weergegeven. Vindt men voor $\ddot{a}$ *e* geschreven, voor $\bar{a}$ of $\hat{a}$ *ee* of *e*, al naar deze klank staat in open of gesloten syllaben, voor $\ddot{u}$ *i*¹⁾, dan kan men daaruit de umlaut van de $\ddot{a}$, $\bar{a}$, $\hat{a}$, $\ddot{u}$ vaststellen.

Of de *e* boven een letter een middel was om umlaut aan te duiden, is een strijdpunt geweest bij de uitgave van nederduitse teksten. Schröder had in zijn uitgave van Reinke de Vos overal, waar hij in zijn tekst een naar rechts geopend haakje vond (c) een umlautsteken geplaatst. Baethcke keurde dit scherp af²⁾, maar Schröder liet zich daardoor niet van zijn standpunt afbrengen. Hij betoogde, dat het teken c , dat in het Hoogduits steeds als teken voor de umlaut geldt en in het Nederduits na de Hervorming ook als zodanig wordt opgevat, vóór die tijd dezelfde waarde had. Zijn bewijzen na te gaan zou mij te ver voeren. Tot in de 19e eeuw is dit haakje in fractuurdrukken het teken gebleven voor de umlaut; later is het door de twee puntjes boven de letter verdrongen. In nieuwere drukken is in plaats van dit haakje ook de kleine *e* boven de letter gezet. Franck³⁾ spreekt de veronderstelling uit, dat deze laatste wijze van voorstellen ontleend is aan het Latijn,

¹⁾ In handschr. C. v. d. Heliand. Schlüter zegt hieromtrent (in Dieters Altgerm. Dial. Ies. Buch. § 7a, no. 4): Soms is $\ddot{a}$ voor $\ddot{u}$ geschreven als $\ddot{a}$ volgt, wat de schrijver het geschiktste teken vond om de $\ddot{u}$ uit te beelden.

²⁾ H. Baethckes beoordeling van K. Schröders uitgave van Reinke de Vos met Schr. antwoord daarop (Germ. Vierteljahrsheft f. Deutsche Altert. k. Jrg. 1874, S. 115-120).

³⁾ J. Franck: Alte Orthografie u. moderne Ausgaben. Beiträge zur Gesch. der Deutschen Spr. u. Litt. 27 (1902), S. 378-403.

waar men de umlaut van de a-klanken wel weergaf door een *â* in plaats van *ae*. Op grond van deze schrijfwijze concludeert Franck tot umlaut in de praet. *rôken*, *krôp*, *stôven*, *vorbôde* (Reinke de Vos, uitg. Prien resp. vs. 7, 776, 1647, 4684). De moeilijkheid is, dat dit middel om de umlaut uit te drukken in de door hem onderzochte teksten niet consequent werd toegepast.

Echter dient de bovengeschreven *e* ook om duidelijk te maken, dat een lange klank is bedoeld. Franck veronderstelt, dat om een lange vocaal, bijv. [o.] uit te beelden, eerst werd geschreven *ô* zowel als *oe*, dat pas later de onderscheiding is gemaakt *oe* = [o.] en *ô* = [ø.]. Deze bovengeschreven *e* heb ik in de werken, die door mij zijn nagegaan, niet gevonden.

Dat *e* achter een letter aanduiding kan zijn van de umlaut, wordt algemeen aangenomen, doch dezelfde *e* doet ook dienst als lengteteken. Tille wijst op het belang van het naast elkaar voorkomen van de *oe*- en de *o*-schrijfwijze, bij het weergeven van de wgerm. *ö* in dezelfde oorkonde. De umlautsvocaal schijnt ook door een enkele *o* te zijn voorgesteld, of wel kwamen vormen met en zonder umlaut naast elkaar voor, concludeert zij. Maar wij staan hier op een zeer onzeker terrein.

Heyne heeft in de schrijfwijze *io* van de Essener Heberolle een manier gezien om de klank *ü* weer te geven. Om umlaut uit te drukken is de *i* ook op andere plaatsen te hulp geroepen, zo in *hulde*, *tu tinge* ²⁾.

Achter geschreven *i* als lengteteken is ons uit de litteratuur van de latere M.E. bekend ³⁾, *i* als umlautsteken komt in onze oostelijke teksten niet voor.

In sommige teksten uit streken ten oosten van de Elbe heeft men enkele aan het Noors ontleende tekens voor klanken, die door umlaut zijn ontstaan, nl. *y* voor *ü* en *ø* voor *ö*.

Het westen heeft het langst geen teken voor umlaut aangewend, een gevolg van Nederlandse en Keulse invloed, meent Sarauw ⁴⁾.

En wat het onderzoek moeilijk maakt: In geen mnd. tekst is de aanduiding van de umlaut regelmatig doorgevoerd, en ook hebben dezelfde tekens in verschillende handschriften verschillende waarde. Voor onze teksten is hetzelfde te verwachten.

¹⁾ E. Tille: Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern, § 24. De vormen met *oe*-schrijfwijze, die Tille meedeelt, zijn alle optatief-vormen, behalve *gecoemen*.

²⁾ Schröder in Germ. Vierteljahrsheft f. Deutsche Altertums. 1874, S. 117.

³⁾ Zie ook nog: F. Holthausen: Die Soester Mundart, § 49.

⁴⁾ Chr. Sarauw: Niederdeutsche Forschungen I, blz. 280.

In het mnd. zijn er pogingen aangewend om door invoering van speciale tekens of door het gebruik maken van diacritische tekens de ö en ü als eigenaardige klanken voor te stellen. Niet sedert de vroegste tijden vindt men deze in de teksten, maar men ziet het gebruik ervan in de 14e eeuw opkomen, het eerst in brieven en wetboeken. Enkele diacritische tekens verdienen een bespreking, daar zij misschien gebruikt zijn om de umlaut aan te duiden.

Heinertz ¹⁾ heeft in het door hem onderzochte handschrift — het Kopenhager hs. van de *Speculum humanae salvationis* — gewezen op een ' boven de o van *ôe* in *wôesch* en *wôes*. In verband met andere woorden, waarin de *ô(e)* vrij zeker de umlautsklank aanduidt, meent Heinertsz, dat *ôe* voor ö staat. In dezelfde tekst komt het teken ° voor boven de u: *bûnden*, *wûrpfen*. Naast deze vormen met *u* van ww. van de IIIe Kl. heeft men andere, waarin de vocaal weergegeven is door *ó*: *wôrpen*, *vóchten*. Ook in dit teken ' ziet Heinertz een middel om de aandacht te vestigen op de verandering in klank van de vocaal. ° merkt men ook in enkele teksten uit het oosten van ons land op.

Zo in de stadboeken van Zwolle ²⁾. Soms is dit teken onvolledig afgedrukt, en ziet men $\circ$ en ook wel $\circ$, maar in alle gevallen is hoogstwaarschijnlijk hetzelfde teken bedoeld. Letten we op het gebruik er van, dan zien we, dat het zowel boven aanduidingen van de lange als die van de korte vocaal staat, die voorgesteld wordt door *u* en *ue*, bijv. in: *müede* (blz. 18), *vüere* (blz. 45), *güed* (blz. 47), *hüse*, *güdes*, *tüghes* (blz. 48), e.a. en *sülen* (zullen) (blz. 39), *pünt* (pond) (blz. 41), *künnen* (blz. 43), *gülde* (conj.) (blz. 78) e.a.. Hierbij is dus ° geen lengteteken. Umlautsteken is ° ook niet. Uit de vormen: *vüere* en *gülde* zou dit te concluderen zijn, maar niet alleen staat hiernaast een schrijfwijze: *vuer(e)* (als conj.) maar ook treft men de spelling *voere*, (*ont-*) *voeren* (eveneens conjunctivi) aan zonder teken voor de umlaut. Behalve van het ww. varen komen er conjunctiefvormen van slaan, graven, dragen voor, alle geschreven met *oe*. Van gelden staat alleen de vorm *gülde* tweemaal in de tekst, maar wel komt men als conj. van sterven tweemaal *sturve* tegen, doch eenmaal *storve*. Het is heel goed mogelijk, dat de umlaut van een bepaalde klank niet ge-

¹⁾ Niederd. Jhr. 39: N. O. Heinertz: Zur Frage nach Umlaut u. Umlautsbezeichnung, S. 132-140.

²⁾ A. Telting: Stadboeken v. Zwolle. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk-, en Markeregten. Ie dl, XIIIe stuk.

regeld aangeduid is. Dit is ook het geval in mnd. teksten, maar dat dezelfde vormen van hetzelfde ww., mits anders geschreven, nooit een umlautsteken zouden hebben gekregen, ligt niet voor de hand. In ° meen ik geen umlautsteken te moeten zien. Waarschijnlijk werd het aangewend om het vocalisch karakter der *u* tegenover *n* aan te geven.

Dat in het mnd. twee strepen boven de *u* daartoe in gebruik zijn, heeft Holthausen reeds geconstateerd ¹⁾. Een dergelijk teken treft men ook aan in de Confirmatiebrief van Frederik van Baden van 1496 aan Grafhorst ²⁾. Daar staat het boven het teken *u*, dat zowel een voorstelling is van *u* als *v*, zo in *markgvēue*, *tŪtrecht*, *ghewor̄uen*, *brieūe*, *gheuen*, *br̄uner*. De bedoeling is hier *u* te onderscheiden van *n* ³⁾. Twee puntjes boven de letter *u* kunnen dezelfde dienst doen, wat blijkt uit een paar keuren van Ootmarsum van 1568 en 1575 ⁴⁾. Hierin staat .. boven het teken *u*, dat zowel onze *u* als *v* moet uitbeelden. In de keur van 1568 komen voor: *sünder*, *befünden*, *nü*, maar ook *överkommen*, en daarnaast *daereinbaven*. In die van 1575 ziet men: *wüste*, *berüchtiget*, *kerkhaüe* (kerkhoven), maar *sunder* en *auerwiset*.

In een paar acta van de synoden van Drente doet .. nog een andere dienst. Men ziet daarin *sake* en in dezelfde regel *säke*, *placät* en even hoger *placaet*, *schöle* (blz. 17) en *schoele* (blz. 34), *dōn* (doen) (blz. 21), *Anloënsium* (van Anlo) (blz. 23). .. is hier lengteteken, maar het teken wordt alleen boven *a* en *o* aangewend, echter niet geregeld. De hier bedoelde acta brengen verslag uit over bijeenkomsten te Gasselte en Rolde in 1600 en 1601 gehouden.

In een Gelderse oorkonde van 1312 door Nijhoff ⁵⁾ meegedeeld, schijnt het teken .. zowel bedoeld te zijn als lengteteken als als umlautsteken. In de schrijfwijze van het woord goed (adj.) moet het wel lengteteken zijn: men ziet staan *gōden*, *gode*, *gōtlike* (goedig) naast *gōet* (substantief). In het laatste woord is de lengte bovendien aangeduid door de *e*, een opvolging, die men ook vindt

¹⁾ F. Holthausen: Die Soester Mundart, § 49.

²⁾ A. Telting: Stadregt v. Grafhorst. Uitg. i. Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, 1e dl., XIVe stuk.

³⁾ In mnd. teksten verricht het dezelfde dienst. H. Tümpel: Die Mundarten des alten niedersaksischen gebietes zwischen 1300 und 1500 nach den Urkunden dargestellt, Beitr. VII, S. 42. Ook Tille kent aan het teken ° deze waarde toe (Zur Sprache der Urkunden des Hert. Geldern, S. 67).

⁴⁾ A. Telting: Stadregt v. Ootmarsum, Uitg. i. Ov. Stad-, Dijk-, en Markeregten, 1e dl., VIIe Stuk.

⁵⁾ Oorkonde no. 130 uit Nijhoffs: Gedenkwaardigheden uit de gesch. van Gelderland, dl. I. Uitspraak in geschil tussen heer v. Bronkhorst en bss. v. Munster.

bij *döene*, *möeste*, *Böerze*. Toch schijnt de schrijfwijze van het praefix, en ook het voorzetsel voor, op .. als umlautsteken te wijzen: *vörvarderen*, *vörghenömeden*, *vört* (voor het) en in dit vermoeden wordt men versterkt als men *vörvolghen* leest en even later *vervolghen*.

In een aantal teksten, de meeste afkomstig uit het oosten van ons land, enkele uit het aangrenzende Duitse gebied, is nagegaan, of uit de schrijfwijze van praet. en part. van hun sterke ww. opge maakt kan worden, dat de stamvocalen door i-umlaut gewijzigd waren.

Gombault ¹⁾ meent, dat in de Oudsaksische litteratuur alleen de umlaut van de korte a in het schrift is weergegeven (door *e*), maar dat men niet met zekerheid kan vaststellen, of de umlaut van een andere klank grafisch is voorgesteld. De korte a van de praet. sing. der IIIe, IVe en Ve Kl. is nooit als *e* gespeld. Over enkele afwijkende *e*-vormen van ww. der IVe en Ve Klasse in het Oudsaksisch, die wel als umlautsvormen zijn opgevat, wordt bij de verklaring van dit verschijnsel gesproken.

Het oudste document, dat voor dit onderzoek van belang blijkt te zijn, is de hierboven genoemde Gelderse oorkonde van 1312. Daarin komen de vormen *boet*, *boeden*, *ghevunden* en *drungen* (praet.) voor, met *vtwundene* (banieren) van ww. van de IIIe Kl., *ghecömen* (2x) als part. van een ww. der IVe Kl., doch ernaast staat *genomen*. De *e* in *boet* en *boeden* moet waarschijnlijk gezien worden als lengteteken, een schrijfwijze *doet* (dood) treft men eveneens aan. De *u* in de vormen van ww. van de IIIe Kl. voor *n* + consonant ziet men ook in mnd. teksten (Lasch Mnd. Gr. § 427A). Het ligt voor de hand bij de opstelling van deze tekst met mnd. schrijftraditie rekening te houden, maar toch zou men zich kunnen afvragen, of de *u* gebruikt is om de umlautsklank aan te duiden. Bij de bespreking van het weergegeven van de umlaut is opgemerkt, dat .. soms wel als umlautsteken schijnt bedoeld te zijn, doch ondanks dat is het gewaagd voor *gēcömen* tot umlaut te besluiten. Waarom hier wel en in *genomen*, ook *o* voor *m*, niet? Andere vormen van ww. der IVe Kl. dan de hier genoemde komen in deze acte niet voor. In een

¹⁾ W.F.Gombault: De Umlaut in Oudsaksische en Oudnederfrankische geschriften, diss. Utrecht, 1897.

andere Gelderse oorkonde¹⁾ ziet men het part. van slaan geschreven als *ghesleghen*, in nog een andere komt als praet. ind. plur. van zijn voor: *weren*²⁾.

De Cameraarsrekeningen van Deventer³⁾, die rijke bron voor de kennis van woorden uit de dagelijkse omgangstaal, hebben *e* naast *a* in de indicatief in de ww. van de IVe en Ve Klasse. Met *e* staan in het gedeelte, dat nagegaan is, geschreven⁴⁾: *nemen*, *breken*, *steken*, *spreken* en *beden* (1 maal), *geven*, *leggen*, *weren* en *zeten*, maar vormen met *a* vindt men op dezelfde bladzijde, ja in dezelfde regel. Het aantal vormen met *e* is in 1367-'68-'71 groter dan in 1361-'62, ook bij dezelfde schrijvers.

De schrijfwijze *oe* in de praet., die een enkele keer voorkomt (IIIe deel, 1e helft, blz. 72), doet hier zonder twijfel dienst om een lange klank weer te geven, wat blijkt uit spellingen als *coelhoven*, *Noerdenberghe poerte* enz..

Vermeld moet verder worden de *u*-spelling in het verl. deelw.: *ghehulpen* (IIIe deel, 1e helft, blz. 101) en de praeterita *hulpen* (IIIe deel, 2e helft, blz. 336) en de *oe* in *bestoenden* (IIIe deel, IIe helft, blz. 329). De *u* in de vormen van helpen zou men kunnen beschouwen als overgenomen uit mnd. voorbeelden, maar ook zou door deze *u* de umlautsklank kunnen weergegeven zijn. De *oe* in *bestoenden* valt op. Wijst deze op umlaut, of heeft men te doen met rekking van de korte vocaal voor *nd*? Is *oe* soms een spelling voor *ü*. Ook zou men zich kunnen afvragen, of de oorspronkelijke lange vocaal in deze vorm soms nog bewaard gebleven is.

Verder staat *gedreghen* (blz. 128) naast *ghedraghen*.

Vervolgens vragen onze aandacht de twaalf oorkonden uit Oldenzaal, n.l. negen uit de jaren 1336-1407 en drie uit 1429-1449, door Kern meegedeeld⁵⁾. Het is niet overbo-

¹⁾ Oorkonde no. 229 achter Nijhoffs Gedenkwaardigheden I, handelend over de erfpacht van de molen te Gendringen.

²⁾ Oork. no. 277 handelend over de kwijtschelding van schuld aan de burgers van Zutfen (1333). De oorkonden uit Nijhoffs Gedenkwaardigheden II zijn eveneens nagegaan.

³⁾ De Cameraars rekeningen van Deventer uitg. door J. I. van Doorninck.

⁴⁾ Nagegaan zijn van het IIIe deel 1e en IIe helft ieder 150 blz. en verder van de IIe helft nog blz. 306-344 (Rekening van Herbert van Rectem 1371). De rekeningen uit de 1e helft zijn die van Odo Reiners, Herbert van Rectem en Dirk de Hoier met de rekening van deze over het beleg van Voorst + een gedeelte uit de rekening van Lubbert ten Poorten, die uit de tweede helft van Gosen ton Duno, Johan Haderslief vervolgd door Hademar van Heten, Dirk de Hoier en Herbert van Rectem. In de rekeningen van de twee laatste komen in 1362 2 vormen met *e* voor, in die van 1367-'68-'71 41. De laatste rekening van H. v. R. bevat naast 27 *a*-vormen 23 *e*-vormen.

⁵⁾ J. H. Kern: Middeleeuwse Oorkonden uit Oldenzaal, Ts. v. Ned. Tl. en Ltk. XXIV blz. 245-252 en XXV blz. 155-159.

dig, zich Gallée's waarschuwing, uitgesproken bij zijn publikatie van twee Groenlose oorkonden ¹⁾ duidelijk voor ogen te stellen. Gallée beweert, dat de taal der oorkonden een zéér onvolledig beeld geeft van de volkstaal, dat de kanselarijtaal er sterk zijn invloed in doet gevoelen. Hoe minder de schrijver hierin bedreven was, des te leerzamer voor ons. Gallée meent vervolgens, dat de Groenloër de stadhuistaal niet onder de knie had.

Uit de Oldenzaalse oorkonden blijkt, dat de praet. van de IVe en Ve Kl. in de regel *e* of *ee* hebben, tenminste de enkele, die voorkomen, n.l. *weer, were, weren, seten, queme*. Eenmaal staat *a* in *waren* (ind.). *Were* en *weer* kunnen opgevat worden als conjunctivi en de umlaut in deze vormen kan veroorzaakt zijn door de vocaal, die oorspronkelijk in de uitgang hiervan stond, maar voor de meervoudsvormen is conjunctiefbetekenis, gezien het verband (bijv.: *daer wy an ende over weren* en *dat voor ons gecomen sint, daer wy seten*) niet aan te nemen. *Queme* komt alleen voor in de conjunctief.

De aandacht verdient het part. *opgedreghen* naast *opgedraghen*. Ook hier *e* naast *a*. Maar deze *e* geeft een gerekte korte vocaal weer. In de straks genoemde Groenlose oorkonden komen voor: *were, weren, quemen* en *gedregen*. Dus ook hier *e* in dezelfde gevallen. *Weren* en *quemen* zijn geen conjunctieven, (bijv. *Hierup ontvingen . . . , de tot den thijt weren scepenen* en *do se dat ghedaen hadden, do quemen . . .*). Uit deze oorkonden zijn dezelfde conclusies te trekken als uit de vorige.

In het begin der 15e eeuw wordt geplaatst: *Dat boec van de Joncfrouscap*, dat door Bergkvist is uitgegeven ²⁾, en dat door hem op grond van eigenaardigheden in de tegenwoordige dialecten — Bergkvist heeft daarvoor de kaarten van de Deutsche Sprachatlas en de dialectlitteratuur, afkomstig uit die streek geraadpleegd — in West-Munsterland wordt geplaatst. Het handschrift, dat Bergkvist bewerkt heeft, is het eigendom geweest van de „zusters to Schutterpe in sancte Mariengaerden". Schutterpe, het tegenwoordige Schüttorf, is in Bentheim aan de Vecht gelegen, ongeveer op dezelfde breedte als Oldenzaal. Bij Bergkvists poging om de tekst te localiseren komt menige bijzon-

¹⁾ J. H. Gallée: Twee oorkonden v. Groenlo uit de 14e eeuw, gevolgd door een brief v. d. abt v. Werden. (Taalk. Bijdr. II, blz. 315-318).

²⁾ E. Bergkvist: *Dat boec v. d. Joncfrouscap sprachlich untersucht und localisiert*. (Akad. Abh. Göteborg, 1925).

derheid ter sprake, die ook in onze oostelijke dialecten voorkomt. Een manier van bewerking van een tekst, die navolging waard is.

Laten we de schrijfwijzen, die voor ons onderzoek van belang zouden kunnen zijn, de revue passeren, dan verdient eerst vermelding de aanduiding *oe* voor os. $\hat{o}$ < wg. au. Deze klank is ook weergegeven door *ð*. Zo ziet men *bedroech* (19, 1) naast *bedróch* (26, 1). Bergkvist meent, dat deze schrijfwijzen op umlaut wijzen. De voorstelling *oe* wordt eveneens aangetroffen in vormen van ww. van de IIIe Kl., bijv. in *ghewoerpen* (238, 15), *ghewoerden* (48, 17), *ghestoerven* (109, 7), dus de *oe*-spelling staat hier voor os. $\hat{o}$ in gesloten syllaben voor r ¹⁾. Het ligt voor de hand met Bergkvist aan rekking van de klank voor r te denken. De schrijfwijze *oe* voor de os. $\hat{o}$ komt ook voor in open syllaben, bijv. in *ingebroeken* (219, 11) en *besloeten* (193, 7). Deze schrijfwijze zou op umlaut kunnen wijzen ²⁾.

Of met de voorstelling van de os. $\ddot{u}$ door *u* in *gebunden* en *verwunnen* enz. een klank $\ddot{u}$ of $\ddot{u}$ bedoeld is, durft Bergkvist niet te beslissen. Dat hangt af van de streek, waarin het woord genoteerd is. Deze participia zouden echter heel goed een umlautsklank kunnen hebben, „wegen as. *Partizipialformen mit der Endung -in*” (§ 9).

In de IVe en Ve Kl. komt als praeteritumvocaal meestal *e* voor, een enkele maal *a* ³⁾. De vocaal van de optatief heeft hier, „*der nd. Sprachentwicklung gemäsz*”, de vocaal van de indicatief verdrongen, aldus Bergkvist.

De os. $\hat{o}$ < wg. $\hat{o}$ vindt men in deze tekst eveneens voorgesteld door *oe* en *o*, *droech* (48, 11) bijv. heeft *oe*. Bergkvist meent, dat gepoogd is met *oe* de umlautsklank weer te geven. Hij neemt in *woesse* (wuchse 38, 12) zeker umlaut aan, daar voor geminaat een diftongische uitspraak onwaarschijnlijk is (§ 19). En wat de graad van waarschijnlijkheid van dit vermoeden groter maakt: de *oe*- en *o*-schrijfwijzen staan daar, waar men in de tegenwoordige dialecten klanken hoort, die door umlaut zijn ontstaan. Ook de vorm *woesch* komt voor (252, 2). Maar zou in de *oe*-spellingen niet de invloed van het westen kunnen op te merken zijn?

¹⁾ Bergkvist: D. B. v. d. Jongfr., Ier Tl. § 8.

²⁾ Bergkvist: D. B. v. d. Jongfr. Ier Tl. § 8.

³⁾ Bergkvist merkt naar aanleiding van het *e* en *a* gebruik op, dat uit de tegenwoordige verhoudingen aan de grenzen weinig is op te maken, daar in de Nedersaksische provincien van Nederland het Hollands een sterke invloed heeft uitgeoefend. In teksten op Nedersaksische bodem vindt men altijd *e*, in die uit de Gelderse Achterhoek *a*, als heel zeldzame uitzondering *e*.

Positieve resultaten heeft Bergkvists onderzoek voor ons weinig opgeleverd. Alleen heeft hij de *e* opgemerkt in de IVe en Ve Kl. en heeft hij ons attent gemaakt op de belangrijkheid der *oe*-spelingen.

Onder de vele handschriften van Tondalus' visioen is er een, waarin men een taallaag uit Twente en Salland heeft opgemerkt, maar tegelijkertijd een laag uit de buurt van de Benrather linie.

De spelling *bedroech* (blz. 104) komt hierin evenals in de vorige tekst voor. Voorstelling van de umlautsklank of weergave van een lange klinker? Voor het laatste wordt ook de *i* achter de *o* gebruikt, zo in *voir* = voer (blz. 12) en *droich* = droeg (blz. 34).

De vormen van ww. van de IIIe Kl. *gedrungen* en *wurden* (praet.) (blz. 33) moeten vermeld worden. Bij *gedrungen* zou een mnd. schriftbeeld de schrijver voor ogen gestaan kunnen hebben. Bij *wurden* niet, daar men in het mnd. *o* voor *r* ziet in de IIIe Kl., doch hierbij zou men de uit de 17e eeuw en vroeger bekende klankontwikkeling van de *o* voor *r* in het geding kunnen brengen, die ons uit dialecten van het westen en ook van elders bekend is.

Het praet. meerv. van de aantonnende wijs der IVe en Ve Kl. heeft weer *e*, maar daarnaast ook *a*: *weren*, *quemen*, *seghen*, en daarnaast *waren*, *quamen*, *saghen*. Het enkelvoud *ä*: *was*, *quam*, *sag*.

Hier vindt men de schrijfwijzen *stoenden* en *verstoenden* (blz. 62, 72). Naar aanleiding van de vorm *bestoenden* in de Cameraarsrekeningen van Deventer zijn verschillende mogelijkheden geopperd met het oog op de spelling *oe*. Dat *oe* een schrijfwijze voor *ü* zou zijn, is in deze tekst daarom niet waarschijnlijk, omdat *drungen* en *wurden* voor korte *ü* hebben.

Het handschr. W van het Vagevuur van St. Patricius heet uit dat gedeelte van Overijsel te stammen, waar Fries-Saksische mengvormen heersen. Het dialect is volgens de uitgevers in hoofdzaak Saksisch.

Weer staat in sommige praet. van IIe en VIe Kl. *oe*: *sloet*, *verloes*, *bedroech*, *ontvoer*, *droech*, maar naar aanleiding hiervan zijn dezelfde vragen te stellen, die hiervoor al gesteld zijn. Uitspraak

¹⁾ Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur, uitgegeven door R. Verdeyen en J. Endepols IIe dl. (1917). Bedoeld handschr. is door de uitgever handschrift Br. genoemd.

²⁾ Franck neemt de vorm met lange vocaal nog aan voor het Brabants-Limburgs (Franck Mnl. Gr. IIe Aufl. § 144).

[o.] of [ø.]? Bij *ontvoer* en *droech* zou ook nog een uitspraak [u.] te veronderstellen zijn, al is de klankwaarde [u.] voor de Germ. *ô* in deze streken niet wel aan te nemen; immers de tegenwoordige dialecten hebben de Germ. *ô*. als [o.] bewaard ¹⁾.

De lange *â* schijnt voor te komen in de praet. van de IVE en Ve Kl.: *saghen, quamen*, maar daarnaast staat *pleghen*, voor het enkelvoud moet men de korte *ă* als vocaal aanemen: *sach, quam, nam, was*. Nog moet vermeld worden een vorm *geslegen* (blz. 240).

Voor ons van belang blijkt de Nedersaksische novelle van *Giseldis*, door Gallée meegedeeld ²⁾. Gallée zelf is overtuigd van het Saksisch taaleigen van dit verhaal, want hij zegt: „In verschillende uitdrukkingen en constructies, zowel als in grammatische vormen, is het Saksisch taaleigen te onderkennen”. Gallée heeft door de rekking van de onvolkomen vocalen als in *echtscaep, heemt, behoelden, oelde* en de *a* voor *oo, o* in *gelaeft, gebaden, haep, apenbar* enz. aan Twente of een dicht erbij gelegen streek gedacht, waar Gallée ook deze eigenaardigheden had geconstateerd, maar hij heeft enkele bezwaren het daar te localiseren, welke ik later zal vermelden en die op grond van mijn onderzoek zullen blijken gedeeltelijk geen bezwaren te zijn.

De tijd van het ontstaan van het verhaal in deze vorm moet gesteld worden op de laatste helft van de 15e eeuw; het achter de novelle gevoegde Historielied is niet in oostelijke taal geschreven. (Het is afkomstig uit de 16e eeuw, maar de hier afgedrukte tekst zag in 1771 te Amsterdam het licht.)

Uit een onderzoek van de sterke werkwoordsvormen blijkt, dat in de IVE en Ve Kl. [e.] weer de praeteritumvocaal is ook in de indicatief zowel in enk.- als meervoud: *weren, vernemen, queem, geeff* (praet.); maar niet altijd vindt men in deze vormen *e (ee)*, [a.] schijnt eveneens in gebruik te zijn: *waeren, quaem, naem, gaef* (sing.). In het enkelvoud is de klinker ook [a]: *nam, sprach, sach* en *sat*. De spelling *ae* in het enkelvoud wijst waarschijnlijk op een lange vocaal, die naar analogie van het meervoud in het enkelvoud doorgedrongen is.

Verder dienen vermeld op blz. 19 *verkoer* (so *wen hie verkoer*), op blz. 20 *voelt* (praet. *voel + t* als enclitische vorm van het pronomen), op blz. 21 *woer* (*want hie sijn her woer*) en *verkoeren* (*die ich*

¹⁾ De [o.]-[u.] grens valt niet samen met deumlautsgrens, ik stel me voor over deze isoglosses later te spreken.

²⁾ Een Nedersaksische novelle van *Giseldis* met historielied van de verduldige *Gisella*, Ts. v. Ned. TI. en Lettk. IV, blz. 1-45. Toel. v. d. hand. v. Gallée, blz. 1-18.

verkoeren heb), op blz. 22 *toeghen*, *woert* (*dat sie. . . in ghehadt woert*), *verkoeren* en *ghecoemen*, op blz. 23 *verstoent* (*die moeder verstoent*) en tweemaal *woert*, op blz. 26 *verwoerpen* (*hie had syn edel vrouwe verwoerpen*), op blz. 27 *gecoemen* en *voelen* (*vielen, soe voelen oen*) en *toegh*, op blz. 30 *voel* (*soe voel sie uter oer selve*) en *stoenden* (*die daer omstoenden*), op blz. 31 *scoep* (*en hie sie scoep*) *ghewoerden* en *verkoer*, op blz. 32 *woerde* (conj.), *sloech* en op blz. 33 *sloechen* en *oploech* (*die utten oploech*). Een opmerkelijke vorm is ook nog: *woisch* (blz. 32) (*die hie woisch ende droegden*).

De hier opgesomde vormen horen tot tien verschillende werkwoorden, waarvan *verkoer(en)* en *toegh(en)*, in hun conjugatie de werkwoorden van de IIe Kl. volgen; *woert*, *woerden*, *ghewoerden* vormen zijn van een ww. van de IIIe Kl.; *gecoemen* van een ww. van de IVe Kl.; *woer* van een van de Ve Kl.; *sloech*, *sloeghen*, *opdroeg* en *scoep*, evenals *woisch* van ww. van de VIe Kl. en *voel*, *voellen* van een reduplicerend werkwo.

Over vormen als *verkoer(en)*, *toegh(en)* is in ander verband al gesproken, ook over *stoent*. Over *gecoemen*, *sloech(en)*, *opdroeg*, *scoep* zijn dezelfde opmerkingen te maken, die al meermalen gemaakt zijn, maar vormen als *woert* (praet. van worden), *woer* (praet. v. zijn), *voel(en)* (praet. v. vallen) verdienen de aandacht. De schrijfwijze *woisch* lijkt vreemd. Mogelijk staat hier de *i* voor *e* en dient deze letter hier om de lange klank aan te duiden. Doch dit teken zou ook wel de andere dienst kunnen vervullen, die de *e* ook soms verricht, nl. opumlaut wijzen. Bij *woert* is evenals bij *ghewoerden* van Bergkvists tekst aan rekking van de vocaal voor *r* te denken, maar toch zou *oe* ook de voorstelling van de umlautsklank kunnen zijn.

Voel, *voelen* zijn de praeteritaalvormen van een reduplicerend verbum, waarvoor Gallée een e^2 veronderstelde, voor *woer* zou een $\hat{e}^1$ aan te nemen zijn naar analogie van de pluralis ¹⁾. De pluralis *weeren* (ind.) komt in de novelle werkelijk voor (blz. 25). Reduplicerende praeterita met *e* (*ee*) vindt men er niet in, wel met *ye*: *lyet* (blz. 20), *vyel* (blz. 32). Dat in *woer*, *voel(len)* de lange $\hat{e}$ ($\hat{e}^1$ of $\hat{e}^2$) voorgesteld zou zijn door *oe* ligt niet voor de hand. Gewoonlijk wordt de $\hat{e}$ (hier $\hat{e}^1$) gespeld met *e* in open syllaben, met *ee* in gesloten syllaben, zoals de vormen: *weren*, *vernemen*, *weer*, *queem*, enz. bewijzen. Het is niet mogelijk, in de schrijfwijze *oe* een [o.] te zien.

¹⁾ Of de historische $\hat{e}$ van deze vorm overgegaan is in $\hat{a}$ en later door umlaut geworden is tot $\hat{e}$ doet hier niet ter zake.

Hoe zouden vormen als *woor*, *vool(en)* verklaard moeten worden en in welke teksten komen ze voor? Met de spelling *oe* is hier weergave van de klank [ø]. of [œ]. bedoeld, die zonder enig bezwaar beschouwd kan worden als de klank, die door umlaut is ontstaan, zowel uit ê¹ als ê². De tegenwoordige dialecten kennen in het umlautsgebied deze vormen; alleen is als verleden tijd van zijn [Vø.r] of [Vœ.r] in Twente, althans in het gedeelte dat door mij is bezocht, tegenwoordig niet meer in gebruik ¹⁾.

Maar de spelling van verschillende woorden in deze tekst blijkt sterk te variëren.

Zoals reeds hierboven gezegd is, had Gallée tegen de localisering van deze Griseldisbewerking in Twente enkele bezwaren: n.l., dat er voor *viel* en *vielen* naast *veel* ²⁾ ook *voel* en *voelen* was gebruikt; verder dat er voor het Twents-Graafschapse *darp* hier *doerp*, voor *ward woerd* en voor lange â, welke thans in Twente de ao-klank heeft, hier meestal *ae* wordt gevonden.

Het bezwaar tegen *voel* en *voelen* kan nu wel vervallen en ook dat tegen *woerd* ³⁾. Ook de andere bezwaren van Gallée lijken me geen bezwaren te zijn: de uitspraak [darp] en [dɑ:rp] komt in Twente voor, maar ook die van [dœrp] ⁴⁾.

Wat de uitspraak van de lange â betreft, Gallée had al opgemerkt, dat Charters van Oldenzaal uit de 15e eeuw (welke charters G. hier op het oog heeft, vermeldt hij niet) voor lange â de schrijfwijze *ae* hadden. Gallée heeft hier de historische lange â op het oog, immers zegt hij, dat deze in de huidige dialecten een ao-klank heeft. Door de schrijfwijze *ae* heeft men waarschijnlijk de lengte van de vocaal willen aanduiden ⁵⁾. Met de spelling *a* wordt ook in deze tekst de [ɔ.] klank weergegeven, wat blijkt uit *gebaden* (geboden) en *apenbaer*.

¹⁾ In Spakenburg, Bunschoten met de Eemdijk gebruikt men het meerv. [Vœren] naast het enkelvoud [Vas], in Holk bij Nijkerk noteerde ik de pluralis vorm [Vø.ren], ook in Terschuur, de singularisvorm is ook hier [Vas], maar deze [œ] ([ø.]) moet in ander verband gezien worden.

²⁾ Dit *veel* komt echter niet in deze tekst voor, wel in vele andere uit deze buurt.

³⁾ De vorm luidt in Zuid-Twente thans: [Vœr(t)] (Lonneker, Broekheurne, Glanerbrug, Losser, Delden), [Vœrt], [Vœr(d)je] (Wiene), [Vø:r] (Rijssen).

⁴⁾ [darp] bijv. in Losser, [dœ:rp] in Broekheurne. De uitspraak [dœ:rp] is ook bekend uit het mnd. (Niederd. Studien. Festschr. Borchling S. 289. E. Nörrenberg: Zwei lautl. Eigentümlichkeiten der Emdener Mundart. Nörrenberg geeft naast andere woorden met ø voor r ook dörp op, ook Fr. Reuter heeft Dörp).

⁵⁾ Het zou mij te ver van mijn onderwerp afvoeren, precies op te geven, hoe in de verschillende plaatsen de infinitivi en participia van deze ww. luiden.

⁶⁾ Tot deze conclusie meen ik te moeten komen op grond van de *ae*-spelingen in de Oldenzaalse oorkonden (Ts. voor Ned. taal- en letterk. XXIV en XXV, resp. blz. 245-252 en 155-159).

De handschriften van de *M i d d e l n e d e r d u i t s e T h e o p h i l u s*¹⁾ blijken voor ons onderzoek niet van belang ontbloot te zijn. Het z.g. Helmstädter handschrift heeft *weren* als indicatief (vs. 39), een *u* staat voor *nd* en *nn* in *bebunden* (vs. 354), *ontbunden* (vs. 397 en 611) (v dient om het vocalisch karakter van de *u* aan te duiden, zoals uit de spelling van andere woorden, waarboven dit teken staat, blijkt), *vunden* (vs. 499), en *gewunnen* (vs. 554, 610 en 728).

Een vorm van het Stockholmer handschrift is interessant. Weer staat in dit handschrift *weren* in de praet. plur. ind., weer *u* voor *nd*: *ghebunden* (vs. 585), *ontbunden* (vs. 630, 837), *(ghe)vunden* (vs. 632, 836), maar behalve deze bevat deze tekst *ghesoghen* (vs. 806: *de du. . . . hevest ghesoghen*), wat rijmt op *ghetoghen*. Naast dit part. met *ø* komen enkele andere voor met *o* van ww. der IIe Kl.: *verloren* (vs. 42, 112, 121, 151), *ghekoren* (vs. 192, 195), ook met *a*, die op part., die met *o* gespeld zijn, rijmen: *gheswaren* (vs. 41), *vornamen* (vs. 166). Echter komen in deze tekst geen part. en praet. voor, die met *oe* gespeld zijn²⁾. De *ø*-spelling gebruikten Scandinavische schrijvers om wijziging van de *o*-klank aan te duiden. Deze *ø* komt in dit handschrift verder voor in: *moghen* (vs. 89, 93), *vote* (vs. 418, 810), *sote* (vs. 396, 968 en 971), *tø* (vs. 375), *loven* (vs. 304), *komen* (inf. vs. 532) en *vodede* (vs. 809).

Het handschrift uit Trier heeft eenmaal *quemen* als indicatief (vs. 394) en eenmaal een vorm met *oe*: *verdriet* (vs. 534).

Het proza uit de kring der moderne devotie, waarvan men kan verwachten, dat het eigenaardigheden van het „Oosters” Nederlands bevat, moet ons vervolgens bezig houden. Voor ons onderzoek komen in aanmerking: De biografieën van beroemde mannen uit de Deventer kring met de goede punten uit de collatiën van Claas van Euskerken, overgeleverd in een handschrift, dat gerekend wordt uit het laatst der XVe eeuw afkomstig te zijn³⁾, acht collatiën van Brinkerink, de eerste vijf uit het midden van de 15e

¹⁾ Theophilus, Mittelniederdeutsches drama in drei fassungen herausgeg. von R. Petsch (1908). (Germ. Bibl. IIe Abt.: Untersuchungen und texte).

²⁾ Dit dient hierom vermeld, omdat ook de *o* met bovengeschreven *e* als *oe* is voorgesteld.

³⁾ Biographieën van beroemde mannen uit den Deventer kring, opgenomen in het archief van het aardsbisdom Utrecht, Dl. XXVII blz. 400-423, Dl. XXVIII, blz. 1-37, blz. 225-276 en blz. 321-343, Dl. XXIX blz. 1-39 en goede punten uit de Collatiën van Claas van Euskerken met de Devote Epistelen medegedeeld door D. A. Brinkerink in het Nederl. Arch. v. Kerkgesch., Afl. 3 blz. 312-338.

eeuw, de laatste drie geschreven in 1521 ¹⁾, Van den doechden der vurigen ende stichtigen susteren van Diepenveen van 1538 ²⁾, Sommige stichtige punten van onzen oelden zusteren van ± 1475 ³⁾; een vertaling van den navolginge Christi, die men om verschillende eigenaardige schrijfwijzen, bijv. het voorkomen van het teken *a* in *baven*, *apen* enz. in het oosten van ons land plaatst ⁴⁾ en een middeleeuwse kloosterregel, ons door Gallée meegedeeld ⁵⁾.

In de *Levensbeschrijvingen van de Beroemde Mannen* is in de indicatief van de IVe en Ve Kl. de *e* regel in het meervoud: *weren*, *quemen*, *plegen*, *seten*, *spreken* enz.. In het enkelvoud vindt men *ee*, tenminste bij het praeteritum van zijn (bijv. *soeveer als hy uyt Sticht van Utrecht weer*), maar naast de *ee* komt een enkele maal *ae* voor, zo op blz. 20: *hieruyt mach men marken, mit hoe groter aandacht des herten dese weerdige man sine getyde laes* en ook een enkele maal een *a* (bijv. op blz. 54: *ende als dat heilige Diepenveen soeveer gecomen was*).

Naast de *e*-schrijfwijze in de praet. van de IVe en Ve Klasse moet vermeld worden de spelling *oe* in *toech* (blz. 15, 20), *verdroet* (blz. 14, 17) en *droech* (blz. 22). Umlaut of lengteteken? Waarschijnlijk het laatste, daar de *e* in andere woorden van de tekst herhaaldelijk op deze manier gebezigd wordt. Ook de *oe*-schrijfwijze in *gehouden* (blz. 32) heeft dezelfde bedoeling. Rekking van de vocaal voor [ld] is een gewoon verschijnsel in de tegenwoordige dialecten van Midden- en Oost-Overijsel. Gallée heeft dezelfde schrijfwijze in zijn Griseldis-tekst opgemerkt ⁶⁾. Vormen als *ontbunden* en *bunden* vragen de aandacht, eveneens de schrijfwijzen *geklummen* (dit komt tweemaal voor) en *begunnen* (praet. plur.). De *u*-spelling voor *mm* en *nn* zijn evenals die voor *nd* bekend uit het mnd. (Lasch. Mnd. Gr. § 427A). Waarschijnlijk stond de oostelijke schrijftaal hierin onder Nederduitse invloed. Uit deze schrijfwijzen umlaut af te leiden, lijkt mij niet geraden. Voor de veronderstelling, dat de *u* een middel zou zijn om de umlaut aan te

¹⁾ Acht collatiën van Brinkerink, door W. Moll, Kerkhist., Arch., Dl. IV, blz. 99-167.

²⁾ Van den doechden der vurigen ende stichtigen susteren van Diepenveen, Handsch. D. uitgeg. en toegel. door D. A. Brinkerink, 1e Gedeelte. De tekst v. h. Handschr.

³⁾ Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren naar het te Arnhem berustende hs., uitg. door D. de Man, 1919.

⁴⁾ Van de navolginge Christi. Ausgeg. v. C. Cölestin Wolffsgruber, Wien 1879.

⁵⁾ J. H. Gallée: Middeleeuwse kloosterregels met inleidend artikel van F. Pijper, Arch. v. Ned. Kerkgesch. Ve Dl. blz. 229-249 en 345-420.

⁶⁾ J. J. Mak (Het voc. in beklemden syllaben v. enige Oost-Mnl.se geschriften. Ts. voor Ned. taal en letterkunde, Deel LV, blz. 71) spreekt ook over deze rekking.

duiden pleiten wel de spellingen van de conjunctivi *begunne* en *drunke*.

De goede punten uit de collatiën van Claas van Euskerken met de daarop volgende Devote Epistelen tonen hetzelfde beeld. Ook daar de *e* of *ee*¹⁾ in de IVe en Ve Kl., ook daar de *u* voor *nd* in *bunden*, ook daar *gklummen*. Het aantal praet. en part. is in deze geschriften gering.

Een onderzoek van drie van de acht collatiën van Brinckerinck, twee van de eerste vijf en één van de laatste drie, was zo onbevredigend, dat het nagaan van de overige vijf is achterwege gelaten. Zelfs de *ee* of *e* schrijfwijze voor lange *â*, al naar deze geplaatst is in open of gesloten syllaben komt niet voor, ook niet in de conjunctief. Andere „Oosterse” eigenaardigheden merkt men evenmin in de werkwoordsvormen van deze collatiën op.

Gaat men de doechden der susteren van Diepenveen op de praet. en part. van de sterke ww. na, dan zijn er weinig vormen, die opvallen. Weer vindt men de *e* of *ee*, in de praet. plur. ind. van de IVe en Ve Kl. Als enkelvoudsvorm komt wel *weer* voor, maar daarnaast *was*, *quam* en *gaf*. Uit het enkele malen aantreffen van de vorm *hulpen* als 3e pers. praet. plur. (op blz. 106 en 161) is het veiliger wegens de op de vocaal volgende *l* geen conclusie te trekken, immers komt *u* voor *l* ook voor in teksten uit het westen²⁾. Een paar maal staat een *u* in de 3e pers. sing. van de conj.: *drunke*, *gulde* (blz. 68 en 100), maar naast *u* vindt men *o*, bijv. in *storve* (blz. 203). De *oe* in *toech* wijst waarschijnlijk op lengte van de vocaal, tenminste dit teken wordt daarvoor telkens gebruikt bij weergave van de [o.] klank: *groet*, *bloete*, *soe*, ook wordt voor de [a.]-klank herhaaldelijk *ae* geschreven: *eerbaer*, *daer*, *vaeke*.

Sommige stichtige punten van onsen oelden susteren³⁾ hebben eveneens *e*, *ee* in de indicatief van de praet. plur. van de ww. van IVe en Ve Kl. (eenmaal komt *waeren* voor, eenmaal ook de sing. vorm *weer*); een spelling *schoelt* (blz. 21) naast *geschulden* (blz. 22) moet genoemd worden en verder de *oe* in *geboet* (blz. 38), *besloeten* (blz. 43) en *toech* (blz. 31), *getoegen* (blz. 40, 49) (er naast komt *getaegen* voor, blz. 4), *bevoelen* (blz. 15

¹⁾ Soms vindt men ook *ee* geschreven in open syllaben.

²⁾ Zie bij de bespreking van de 17e eeuwse kluchten aan het eind van dit hoofdstuk.

³⁾ De eerste 50 blz. zijn nagegaan.

enz.) (er naast *bevaelen*, blz. 29), *ontbroecken*, *genoemen* (blz. 30) (er naast *genamen*, blz. 31), *droech* (blz. 29), *loech* (blz. 43). Door *e* is in al deze laatste vormen zeer waarschijnlijk, evenals in het vorige werk de lengte van de vocaal aangeduid, maar dat *geschulden* naast *schoelt* staat, wijst daarop weer niet. De vocaal in deze ww. s-vormen heeft mogelijk een afwijkende klank gehad.

Van der navolginge Christi levert ons geen nieuw stof. De enige dubieuze vorm in de 100 blz. van dit werk, die nagegaan zijn, is *gestoerven* (blz. 17), maar ernaast komt *gestorven* voor (blz. 44). Ook een schrijfwijze *gestoerven* heeft geen grote bewijskracht: de *oe*-schrijfwijze zou hier op rekking van de vocaal voor *r* kunnen wijzen. Deze rekking kan men in de vormen van het ww. sterven nog heden ten dage in Hengelo en Enschede met hun omgeving horen.

De kloosterregel in het m.n.l., de tweede, die Gallée ons meegedeeld heeft, stelt ons eveneens teleur. Deze is in gebruik geweest in het klooster Bethlehem bij Hoorn, doch de taal ervan doet denken aan die van de oostelijke provinciën, en dat de regel oorspronkelijk is opgesteld voor een klooster in Overijssel blijkt uit het tweemaal noemen van Zwolle als plaats, waarin of waarbij de zusters wonen.

De *e* (*ee*) in plaats van *a* (*aa*) zien we ook in de indicatief in *weer*, *weren* en *quemmen*. In de conj. is verandering van de klank door umlaut zelden aangeduid, zo leest men *dwonge* (blz. 353) en *songe* (blz. 378); naast *weer* (als conj.) komt *waer* voor (blz. 382), naast *queem* (blz. 382) *quamen* (blz. 412).

Dat de schrijfwijze *oe* in deze tekst zou wijzen op umlaut van [o.], is niet waarschijnlijk. Uit de verschillende schrijfwijzen van het part. gekoren is dit wel op te maken. Gekoren vindt men (blz. 357) gespeld als *ghecoren*, *gecaeren*, *gecaeren*, *gecoeren*, *ghecaren* en *gecoren*. De vorm van het praefix laten we buiten beschouwing. Voor ons van belang zijn: *gecaeren* en *gecaeren* naast *gecoren* en *gecoeren*. In de spelling met *a* is een poging te zien, zoals in verschillende teksten het geval is, de [o.] klank van deze streken weer te geven. En deze [o.] klank wordt geschreven als *a* en *ae*, maar ook als *o* en *oe*. Het ligt nu zeer voor de hand, dat de *e* in *ghecoeren* dezelfde dienst doet als de *e* in *ghecaeren*, n.l. wijzen op de lengte van de vocaal. De [a.]-klank, zowel die teruggaat op een lange vocaal als die uit een korte vocaal ontstaan is, wordt eveneens voorgesteld door *ae*: *ghelaeten* (blz. 385), *geslaeghen* (blz. 388). In deze *ae*-schrijfwij-

ze een aanduiding van de uitspraak in de richting van de [e.] te zien lijkt mij hier niet aan te nemen.

Tilles ¹⁾ *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern* leert ons, dat de Gelderse oorkonden weinig materiaal voor dit onderzoek verschaffen ²⁾. Tilles opvatting over de *oe*-schrijfwijze naast die met *o* voor westgerm. *ō* is aan het begin van dit hoofdstuk besproken. De praet. plur. van de IVE en Ve Kl. hebben in de regel in open lettergrepen *e*. Toch zijn ook optativi met *a* overgeleverd in Gelderse oorkonden. De aandacht verdient *gewurden* naast *geworden*, voorkomend in een oorkonde van 1467, *verschulden* in een van 1442 en 1500, *gekoemen* in een van 1453, *verbunden* in een oorkonde van Reinald II van 1327, *vunden* in een van 1434 uit het kwartier Roermond. Enkele opmerkelijke optativi vinden we eveneens genoteerd: *sturf* (in latere acten staat *storf*), *wurde*, *gewunnen*, *omboede* en *schoeten*, *voltoegen* en *vuere*.

Hoewel we hier te doen hebben met stukken, die uit een zuidelijker gelegen streek afkomstig zijn, komen de bijzonderheden overeen met die van de andere werken, die hier besproken werden. Ook hier een enkele keer *u* voor *r* en *l*, *u* voor *nd*, maar, vertelt Tille, deze schrijfwijze is al in het begin van de 14e eeuw aan het verdwijnen.

De oorkonden en bijlagen uit *Magnin's Geschiedkundig Overzicht* ³⁾ maken ons ook al niet wijzer: *weren* komt herhaaldelijk met indicatiefbetekenis voor. Ook een enkele maal *quemen*, maar *quamen* vindt men in dezelfde oorkonde, verder treffen we de participia *gesculden* (ook *geschulden*), *gegulden* aan, in *gebroecken*, *be-*, *gesproecken* staat *oe*, die wel een lange o-klank zal weergeven, al zou de *ck* in andere richting doen denken ⁴⁾. Ook *gebroecken* komt voor en eveneens *ghesproken*. Een ander woord met *oe*-spelling is *geswoeren*.

In het *Landrecht van Drente* ⁵⁾ in 1412 geschonken door bss. Frederik van Blankenheim merkt men geen schrijfwijzen op, die verandering van de stamvocalen door umlaut doen

¹⁾ E. Tille: *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern*.

²⁾ De oorkonden uit Nijhoffs Gedenkwaardigheden deel I en II, zijn reeds nagegaan.

³⁾ J. S. Magnin: *Geschiedkundig Overzicht v. d. Besturen*, die voor de herstelling in Ned. in 1814 elkander in Drente zijn opgevolgd. Alle oorkonden en bijlagen, behalve het landrecht v. Drente, worden hier tegelijk besproken.

⁴⁾ De *ck*-schrijfwijze na *oe* wordt behandeld bij de bespreking van de Overijsselse kroniek van een anonymus en het markerecht van De Lutte.

⁵⁾ *Landrecht v. Drente*: Magnin IIe stuk, IIe Dl., Bijl. I.

vermoeden, alleen ziet men *e* in plaats van *a* in de conjunctivi: *wese, queme, breke, steke, sete* en verder komt *gheslegghen* naast *geslagghen* voor. Dit *gheslegghen* wordt door Franck als Vlaams beschouwd ¹⁾. De *oe* in *gebroeken, stoelne (stoelne guede)* zal wel de lange vocaal weergeven. Maar dit landrecht is waarschijnlijk door een klerk van de bisschoppelijke kanselarij te Utrecht opgesteld.

Het lantrecht van Twente declareert door Mr. Melchior Wijnhoff ²⁾ is geschreven tussen de jaren 1521 en 1529. De landbrief zelf was in 1365 door bisschop Johan van Verneberg geschonken; het origineel ervan heeft Wijnhoff echter niet gezien. Weer zijn het dezelfde schrijfwijzen, die opvallen: de *e* of *ee*, al naar de plaatsing in open of gesloten syllaben bij de werkwoorden van de IVe en Ve Kl., ook in de indicatief, tenminste in die van het werkwoord zijn.

Ook is *u* geschreven voor *nd, ng, nk, en nn: ver-, gebunden, be-, gefunden, gedrunghen, ghedruncken, vorwunnen* en *begunnen*, maar schrijfwijzen met *o* komen van bijna al deze vormen voor: *verbonden, gevonden, drongen* (praet.), *gedrongen, vor- en overwonnen*. De Landbrief geeft *stoenden* met *oe* als ind., maar daarnaast een *stonde* als conj., terwijl uit het Lantrecht *stunde* is overgeleverd. Over een vorm *stoend* is hiervoor al gesproken. De schrijfwijze *oe* voor [o.] is zeldzaam, alleen in *verloer* (praet. van verliezen) en *geboeren* kan men deze opmerken.

Onderzoekt men de oorkonden in de landstaal, voorkomende in de Overijsselsche Chronycke van een anonyms ³⁾, op de verleden tijden en de verleden deelwoorden, dan is het aantal vormen, dat een bespreking verdient, niet groot. De vorm *weren* (verl. tijd v. h. ww. zijn) treft men een paar maal in verschillende oorkonden met indicatiefbetekenis aan. Een *waeren* staat er naast. Eenmaal komt *stoent* voor als ind. ⁴⁾. Tweemaal komt men de vorm *gewunnen* tegen. *Oe*-spellingenvindt men weer in *gecoeren, genoemen, zwoeren* e.a.. Maar schrijfwijzen met *o* staan er naast. Als men let op de schrijfwijze van de *a* in open syllaben, hetzij deze *a* de oorspronkelijk lange of de gerekte

¹⁾ Franck: Mnl. Gr. IIe Aufl. § 127.

²⁾ Lantrecht van Twente declareert door Mr. Melchior Wijnhoff, bewerkt door R. E. Hattink.

³⁾ Opgenomen in het IIe deel van G. Dumbars Analecta seu vetera aliquot scripta inedita (1721).

⁴⁾ In een oorkonde van 1407, waarin Kuinre aan bisschop Frederik van Blankenheim wordt opgedragen.

vocaal weergeeft, dan ziet men hierbij dezelfde variatie: *waeren*, *gedraegen*, naast *waren*, *geslagen*. In ww., waarin men *o* of *oe* zou verwachten, staat soms *ae*, zo in *gespraecken* en *verspraecken*¹⁾, hiernaast komt ook *versproocken* voor. Een bewijs, dat door deze *ck*-schrijfwijze niet bedoeld is aan te geven, dat de voorafgaande klank kort is. Hierdoor wordt het niet erg waarschijnlijk, dat *ck* in *verbrocken* daartoe wel zou moeten dienen, temeer daar men ook een vorm *gebreecken* kan noteren, al staat die dan in een andere oorkonde²⁾. Bij de behandeling van het markerecht van De Lutte wordt over de *ck*-spelling weer gesproken. Het part. *gheslegghen* ziet men hier in twee oorkonden, beide betrekking hebbende op de bedijking van Mastenbroek³⁾; ook *ghegreven* treft men aan.

In deze kroniek is, nadat op het jaartal 1308 vermeld is: „*d y c k r e c h t v a n S a l l a n d g e m a e c k t*”, dit dijkrecht meegedeeld, maar dialectische eigenaardigheden kan men weinig opmerken in de tekst. Een schrijfwijze *gehoidden* wil door zijn *oe*-spelling misschien wijzen op de rekking van de vocaal voor [ld]; als conjunctivi van de ww. zijn en komen treft men *weer* naast *waer*, *queme* naast *quame* aan.

De Kamper kroniek van Johan van Breda⁴⁾, die in het jaar 1517 begint, heeft de vormen *weren* (passim), *quemen* (passim) en *seghen* (blz. 15) in de indicatief pluralis. Naast *weren* komt een enkele keer *waren* voor (blz. 5). De schrijfwijze *oe* vindt men in gesloten en open syllaben van sterke praet.: *toech* (blz. 12), *vroes*, *voer* (blz. 20), *toegen* (blz. 7), ook van sterke part.: *geswoeren* (blz. 25), *gecoeren* (blz. 26), maar die met *o* staat er in open syllaben naast: *getogen* (blz. 21), *gesworen*, *gecoren* (blz. 26). Over de klankwaarde van deze *oe* is geen zekerheid te krijgen, zo staat op blz. 12 bv. *men spoelden* (speelde) en ook *toertsen*, in het eerste voorbeeld is *oe* waarschijnlijk [ø.], in het tweede [o.], op blz. 27 *coer* (keus), *broecke* (lage landen) en *gewoenten*, in het eerste voorbeeld is *oe* waarschijnlijk [ø.], in het tweede misschien [u.] en anders [o.], in het derde [o.]. Naast een spelling *gesloetten* (blz. 23) komt vaker *gesloeten* voor. Door de *oe* heeft men misschien de umlaut van de vocaal willen uitdrukken, maar ook zou het mogelijk zijn, dat

¹⁾ In oork. v. 1320 ter beveiliging v. d. rechten der Essense huislieden.

²⁾ *verbrocken* in oork. v. J. van Arkel van 1350, *gebreecken* in een v. d. heer v. Al-melo van 1420.

³⁾ Oorkonden van 1349 en 1363.

⁴⁾ Kroniek van Johan van Breda (Uitg. v. d. Veren. tot beoef. v. Overijssel Regt en Gesch. 1864).

door verdubbeling van de *t* is aangegeven, dat de *oe* staat in een gesloten syllabe en dat door deze schrijfwijze de lengte van de vocaal is aangeduid. Doch zou men hier niet met een spelfout te doen kunnen hebben?

Het valt op, dat op blz. 143, waar de prijzen van verschillende artikelen worden opgesomd, naast vormen als *woech*, *gewoegen* opgegeven zijn *gult*, *gegulden*, echter daarnaast *golt*. Vormen met *u* van ww. der IIIe Kl. komen in het gedeelte, dat nagegaan is verder niet voor. Doet met het huiselijker onderwerp ook de huiselijker taal hier zijn intree?

Uit de Zwolse kroniek van 1520-1526 zijn een paar vormen het vermelden waard ¹⁾. De lange vocaal van het praet. plur. van de IVe en Ve Kl. wordt voorgesteld door *e*: *weren*, *quemen*, *leggen*, *steken* enz. merkt men op. Ook de enkelvoudsvorm *weer* (als ind.) komt voor. Maar naast vormen met *e* staan die met *a*: *waren*, *quamen* enz. Een schrijfwijze *woert* voor de verl. tijd van worden (blz. 14: *gheliec uns op de dachvaert woert bewesen*, blz. 24: *soe woert ten leste ghesaten* e.a.) valt op. Misschien geeft de *oe*-schrijfwijze welumlaut weer. Hiervoor pleit de vorm: *woerve* (praet. conj. van werven). Een opmerkelijke spelling is die van *voenden* (verl. tijd van vinden (blz. 39)). Bij een vorm *voenden* zou evenals bij *woert* aan rekking van de vocaal gedacht kunnen worden. *Gewunnen* (blz. 41), *hulpen* (blz. 53) en *gheschulden* (blz. 57) zijn al meermalen ter sprake gekomen.

Een groot aantal *oe*-schrijfwijzen zowel in gesloten als in open syllaben vallen te noteren: *schoet*, *toech* (met *toegen*, *ghetoeghen* er naast), *verloes*, *ghecoemen*, *ghenoemen*, maar naast *oe* staat in open lettergrepen in vormen van dezelfde woorden *o*. Dat de [o.] klank in gesloten syllaben voorgesteld wordt door *oe* blijkt uit schrijfwijzen als: *groet* (groot), *oeck* (ook), *woerden* (woorden), *hartoech*. Leerzaam is in dit verband nog een *doonde* naast *doen*. De *oe* is in gesloten syllaben het middel om de lange vocaal aan te duiden, in open syllaben wordt daarvoor naast *oe* ook *o* gebruikt.

Bij het bespreken van een aantal stad-, dijk- en markerechten is het moeilijk de chronologische volgorde in acht te nemen, daar deze geschriften bepalingen bevatten van verschillende jaren.

Als enige dergelijke bron aan de noordgrens komt in aanmerking het stadboek van Groningen, waarvan een

¹⁾ Zwolsche kroniek van 1520-1526. Uitgeg. door J. W. Mulder in Uitg. v. d. Ver. tot beoef. v. Overysseisch Regt en Gesch.

redactie bestaat, afkomstig uit 1330. In 1425 is deze omgewerkt en deze omwerking staat ons ter beschikking ¹⁾. Veel materiaal levert ons dit stadboek niet. In de praet. plur. ind. v. h. ww. zijn staat *a* naast *e*, dus vindt men *weren* naast *waren*. Dezelfde variatie ziet men ook in de conj. praet. van dit ww. en in die van de ww. komen en zitten. Ook hier treft men de vorm *geschulden* aan (5e boek, no. 93). De klinker van de participia van de IIe en IVe Kl. worden in de regel met *o* gespeld, tweemaal komen schrijfwijzen met *oe* voor in de eerste vier boeken: *gheloeghen* en *verboeden*. In de conjunctiefvormen van deze en andere Klassen merkt men van weergeven van deumlaut niets.

Voor de zuidgrens gaan we in de richting west-oost de grens langs.

Het oudste keurboek van Harderwijk ²⁾ is van 1470. Verder zijn er nog redacties bekend uit 1562, 1590 en 1595. Bovendien zijn er in de uitgave latere bepalingen of bepalingen, die in andere handschriften dan de gebruikte voorkomen, opgenomen. Uitsluitend conjunctivi met *e* van ww. van de IVe en Ve Kl. vindt men in de tekst: *were*, *queme*, indicativi van deze ww. worden bijna niet aangetroffen. Alleen in het keurboek van 1599 ziet men praet. ind. met *a*, maar deze *a* komt ook in de conj. voor, de conj.-vormen met *e* zijn hier uitzondering. De schrijfwijze *oe* naast *o* in open syllaben treft men in deze rechtsbronnen niet aan: *geswoeren* (Ie keurb., no. 96), *gesproecken* (IIe keurb., no. 178), *overkoemen* (uit keur in handschrift H), enz. naast *gesworen* (Ie keurb., no. 95), *gesproken* (Ie keurb., no. 55), *gecomen* (Ie keurb., no. 146). In het keurboek van 1590 is alleen *o* in dergelijke vormen gebruikt. Enkele conjunctivi van ww. van de IIe Kl. worden met *oe* gespeld, evenals enkele conjunctivi van ww. van de VIe Kl. De schrijfwijze *oe* lijkt mij echter slechts gebruikt om de lange klank aan te duiden.

Bij het doorzien van enige Gelderse Markerechten ³⁾ bleek mij, dat deze bijna geen materiaal opleveren voor ons onderzoek. Een *oe* in *besloeten* zal wel de lange vocaal moeten weergeven, terwijl een *u* in *wurdt* ³⁾ als een spellingwijze moet gezien

¹⁾ Uitgeg. door Mr. A. Telting. Uitgave: Werken der Ver. t. uitg. d. bronnen v. h. oude Vaderl. Recht, Ie reeks, no. 9.

²⁾ Werken der Vereen. tot Uitg. d. bronnen v. h. oude Vaderl. Recht, IIe reeks, no. 12.

³⁾ Geldersche Markerechten door J. J. S. Baron Sloet, Ie dl. VI no. 7: boeregten en wetten v. Empts en Westendorp van 1722, no. 16 de maalschap het Niersener Bosch (afgedr. naar oorspr. stuk van 1574).

worden, die berust op een Nederduitse schrijfgewoonte. Het stuk, waarin dit *wurdt* voorkomt, is, gezien het taalgebruik en de spelling, zeker door een Duitser geschreven.

Het oudste stadboek van Zwolle¹⁾ is reeds tussen de jaren 1321 en 1341 vervaardigd; ook de tweede redactie is nog afkomstig uit de 14e eeuw (1398–99); de derde uit de 16e eeuw (1519–24).

Over het diacritische teken ° in deze stadsboeken is reeds gesproken. De *e* in de praet. van de indicatief in de IVe en Ve Kl. komt voor: *seten* (blz. 61), *weren* (blz. 67), maar ook de *a*: *waren* (blz. 33), *quamen* (blz. 80). De schrijfwijze *oe* in open syllaben merkt men op: *geboeden* (blz. 96, 97), *verloeren* (blz. 101), doch veel vaker vindt men *o*: *geboden* (blz. 9, 10), *verloren* (blz. 9, 12). In de eerste redactie van het stadboek zelf ziet men geen *oe* in vormen van ww. van IIe en IVe Kl., wel in de latere bepalingen en het aanhangsel ervan. In gesloten syllaben staat een paar maal *oe*, zo in *verloer* (blz. 80). Ook hier de vorm *stoenden* (blz. 61). Zeer zeker een pover resultaat van meer dan 100 bladzijden lectuur. In de conjunctivi vindt men een paar keren de schrijfwijzen *oe* in de IIe, IVe en VIe Kl., *u* in de IIIe Kl.. Ook ziet men daar *a* naast *e* bij vormen van ww. van de IVe Kl.. De tekst maakt, wanneer men let op andere eigenaardigheden, niet de indruk het dialect getrouw weer te geven. Wat bv. te denken van de vorm *scout* (schuld, blz. 10) in Zwolle.

Het markereg^t van Hengvorden²⁾, een buurtschap, die behoord heeft tot het kerspel Olst, thans een deel van de gemeente Diepenveen, is in twee handschriften bewaard gebleven, het ene, dat de bepalingen tot 1830 bevat, het andere, dat het vervolg erop vormt. Voor ons doel moet alleen de aandacht gevestigd worden op de vorm *erfunden*.

Het markereg^t van Rande³⁾, eveneens een buurtschap van de gemeente Diepenveen, dat met bepalingen uit 1643 afkomstig begint, levert ons geen materiaal; immers met de *oe*-schrijfwijze in *genoemen* zal wel bedoeld zijn de lange klank van de

¹⁾ A. Telling: Stadboeken v. Zwolle. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, Ie deel, 13e stuk.

²⁾ Markereg^t van Hengvorden. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, IIIe Dl., 13e stuk.

³⁾ Markereg^t van Rande. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, IIIe Dl., 4e stuk.

tweede syllabe weer te geven. De spelling *genomen* treft men er naast aan. Beide markeboeken hebben een geringe omvang.

Het marckenboek van Bathmen ¹⁾ is van meer belang; ook heeft het geschiedkundige waarde, daar het ons inlicht over de toestand van Bathmen in het laatst van de 16e eeuw, een gevolg van de omstandigheid, dat de markevergadering tevens is opgetreden als bestuursorgaan voor het kerspel. Het markeboek is in 1605 aangelegd, omdat het oude verloren wasgegaan. Enkele aantekeningen, die nog behouden waren, zijn in het nieuwe opgenomen. Uit het gedeelte, dat de verslagen der vergaderingen van 1605 tot 1650 bevat, moeten vermeld worden de vormen *weren* (passim) en *quemen* (blz. 7) als ind. plur. van het praet., de vormen *ge-*, *verdruncken* (passim), *ge-*, *befunden* (blz. 29 en 30) en *ingebunden* (blz. 31). *Weren* komt toevallig in het Ie deel herhaaldelijk voor, maar in het IIe deel ontbreekt de praet. plur. van zijn. In *ge-* en *verdruncken* zou *u* de umlaut kunnen weergeven, evenals in *ge-*, *befunden* en *ingebunden*, doch het is waarschijnlijker, dat men hier te doen heeft met een „Oosterse” schrijftraditie. Met de schrijfwijze *oe* in plaats van *o* in open syllaben, die in enkele woorden voorkomt: *gekoemen*, *genoemen*, *gezwoeren*, *verboeden* heeft men waarschijnlijk alleen de lengte van de vocaal willen weergeven, talrijke spelingen met *o*, *a* en *ae* van deze en dergelijke ww. staan er tegenover. In het laatste gedeelte is *u* van *ge-* en *befunden* vervangen door *o*; het praet. van drinken, verdrinken en inbinden komt in dit gedeelte niet voor.

Zuiver Bathmens dialect mag men van een notulenschrijver, die in zijn verslagen verschillende Latijnse wendingen — eodem die, ad hoc deputati, anno et die supra etc. — gebruikt, niet verwachten. Ook bij het op schrift stellen van de Bathmense bepalingen is een zekere schrijfnorm gevolgd ²⁾.

Het handschrift, waarin het stadregt van Rijssen ³⁾ is bewaard gebleven, is afkomstig uit de vorige eeuw. Dit handschrift is een copie naar een ouder document uit de 17e eeuw ⁴⁾.

¹⁾ Dat Marckenboek van Bathmen. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, IIIe Dl. 19e stuk.

²⁾ Het markeregts v. Markelo. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, IIIe Dl. 15e stuk, bleek geen belangrijke vormen voor ons onderzoek te bezitten.

³⁾ Stadregt v. Rijssen. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, Ie deel IXe stuk.

⁴⁾ Dit laatste is geconcludeerd uit de schrijfwijze van de letters, die in het voorbeeld onduidelijk geschreven schijnen te zijn geweest. Deze toch zijn op 17e eeuwse manier nagetekend.

Vermeld moeten worden de conjunctivi *weren* (2×), *sturven* (2×) en *boede*. Conclusies zijn hieruit niet te trekken.

Het Stadregt van Goor¹⁾, waarvan de oudste redactie afkomstig is uit het laatst der 14e eeuw, bevat de indicatiivi *weren* (art. 27) en *seten* (art. 39 en 40), maar *waren* komt daarnaast als conjunctief voor (art. 58). De schrijfwijzen *bevunden* (part.) (art. 49) en *geloegen* (art. 57) zijn ons reeds van elders bekend.

Het markereg²⁾ van de Lutte²⁾ levert iets meer materiaal. Het eerste deel van de tekst is afgedrukt naar een handschrift uit 1536, het tweede naar een uit 1660. In een gedeelte, dat uit de 18e eeuw stamt, merkt men weinig afwijkende vormen op. Het is vrijwel geschreven in de Hollandse kanselarijtaal van die tijd.

De schrijfwijze *oe* in open syllaben naast *o* komt weinig voor bij de werkwoordsvormen. Men ziet *oe* en *o* in dezelfde woorden: *ghe-zwoeren* en *ghezwoeren*, *verloeren* en *verloeren*, *gebroecken* en *gebroken*. Of *oe* hier een middel is om de lange klank weer te geven ofumlaut uit te drukken, is niet uit te maken, de spellingen: *Boeninge* (Beuningen), *bröecken* (bet. breuken, d.w.z. boeten), *voele* (vele), zouden het wel doen vermoeden, maar daarnaast staan andere: *hoeg*, *groete*, *toegen* (twijgen), waaruit dit niet zo duidelijk blijkt.

Een spelling *gebraecken* wijst in de richting van de lange vocaal, ook die van *geslaeten*. *Gebraecken* komt even vaak voor als *gebroecken*. De schrijfwijze *ck* vertelt niets omtrent de lengte van de voorafgaande klinker. Hierin is niets anders te zien dan een manier om de k-klank weer te geven in het midden en aan het eind van een woord, na vocaal zowel als na consonant. Zo staat *ck* in *ecken* (eiken), *saecke* (blz. 17), *haecken* (blz. 18), *macken* naast *maeckeden* (blz. 20), *oeck* naast *oock* (blz. 19, 20), en verder in *marcken*, *holtinck*, enz..

De vorm *hulpen* (praet. plur.) ziet men naast *geholpen* (blz. 5), *vunden* (praet. plur. blz. 33), *gefunden* (blz. 54), *befunden* (blz. 60) naast *bevonden* (blz. 43), *gevonden* (blz. 83), ook komt men nog *gegulden*, *geschulden*, *gebunden*, *gespunnen* en *drungen* (part.) tegen. De veronderstelling *u* in het praet., *o* in het part. of omgekeerd, moet als onjuist terzijde gesteld worden. *u* treft men aan in vor-

¹⁾ Stadregt v. Goor. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten Ie deel, 3e stuk.

²⁾ Markereg²⁾ v. d. Lutte. Uitg. in Ov. in Stad-, Dijk- en Markeregten, IIIe Dl., 12e stuk.

men van ww. van de IIIe Kl., waarin de vocaal gevolgd wordt door l, nd en n. Over dergelijke vormen is al herhaaldelijk gesproken. De *e* in de praet. plur. ind. van het ww. zijn is hier weer aanwezig.

Het stadregt van Ootmarsum ¹⁾ leert ons weinig. *Weren en quemen* komen ook met indicatiefbetekenis voor. Naast *gebroken* ziet men *gebroecken* en *gebraken*. Een *u* treft men aan in *befunden* en *gewunnen*, een *ü* in *befünden*. Toch mag men in deze .. geen aanduiding van de umlaut zien, wanneer men let op het gebruik van dit teken in dit stadrecht ²⁾.

Niet om de belangrijkheid van de vormen, maar om ook Drentse naast Overijsselse en Gelderse markerechten te hebben vermeld worden vervolgens de boer-willekeuren van enkele Drentse plaatsen nagegaan ³⁾. In de boer-willekeur van Gieten van 1598 staat enkele malen *oe* in open lettergrepen: *genoemen*, *gekoemen*, *geboeren*. Dat *oe* in deze tekst in open lettergrepen wel de klank [ø.] aanduidt, is met verschillende schrijfwijzen duidelijk te bewijzen, maar even duidelijk zijn de voorbeelden voor *oe* = [o.]. In de boer-willekeur van Buinen van 1613, evenals in de Gildebrieff van de schippers uit Meppel van 1607 komt *verbroecken* voor, in de gildebrieff staat daarnaast *gebroken*. In het reglement voor Diever *gebrocken*, in een acte *gebroocken*. Over deze *oe*-schrijfwijze is hetzelfde op te merken, wat hierboven reeds opgemerkt is, ook over de spelling *ck*. De betekenis van dit *verbroecken* (boete verbeurd hebben) zou wel umlaut doen veronderstellen, de spelling *breuke* komt naast *broecke* in de Meppeler gildebrieff voor. In de buir-wilker van Peysse (van 1611) ⁴⁾ treft ons de participiaalvorm *begunnen*, verder valt het op, dat in de conjunctief van het ww. zijn *ee* naast *ae* staat; ook vindt men *quamen* als conj. .

De *oe*-spelling voor *ck* komt eveneens voor in de Goorspraken van Drente (1563-1565) ⁵⁾. Deze treft men in de eerste

¹⁾ A. Telting: Stadregt v. Ootmarsum. Uitg. in Ov. Stad-, Dijk- en Markeregten, Ie Dl., 7e stuk.

²⁾ Zie het begin van dit hoofdstuk blz. 57.

³⁾ Deze Drentse boer-willekeuren en ook die hierbij genoemde acte zijn opgenomen in de Drentsche Geschied-, Landhuishoudkundige en Nijverheidsalmanak voor de jaren 1853, 1854 en 1855.

⁴⁾ Bijdr. tot de gesch. en oudhk. inz. v. d. Prov. Groningen IXe dl.: Oude willekeuren van boerschappen en markten in Drenthe door mr. L. Oldenhuis Gratama.

⁵⁾ Uitgeg. door H. van Riel, opgenomen in Werken der Veren. tot uitg. d. bronnen v. h. oude Vaderlandsche Recht, IIe Reeks no. 22.

50 blz. aan in: *gebroecken*, *gesproecken* en *getroecken*. Voor andere medeklinkers staat *oe* in ww. van dezelfde Klasse niet, niet in: *genomen*, *gekomen*, *gestolen*, *gestorven*, *verwonnen*. In *gebroecken* en *gesproecken* zou de *oe* een aanwijzing kunnen zijn van de lange klank, echter niet in *getroecken*. Is *oe* hier soms een spelfout? Of is het de aanduiding van de umlaut? Deze Goorspraken bevatten andere woorden met *oe*, waarin de *oe* heel goed beschouwd kan worden als [ø.], b.v. *voel* (= veel), *hoer* (= haar), *doeren* (= deuren).

Vier van de vijf schaarbrieven ¹⁾ van de Gooise meent, waarin de rechten en verplichtingen van de deelgerechtigden aan de gemeenschappelijke weiden worden beschreven, benevens twee bosbrieven, waarin hetzelfde gebeurt ten opzichte van de deelgerechtigden aan het Gooier bos, tusschen Hilversum en Maartensdijk gelegen, staan ons ter beschikking. De schaarbrieven zijn opgesteld in 1404, 1442, 1445 en 1568, de bosbrieven in 1437 en 1514 ²⁾. Voor ons onderzoek hebben ze uiterst geringe waarde. De *u*, die een paar maal voorkomt in *besturven* (2e schaarbr.) en *sturve* (2e en 3e schaarbr.) kan op rekening van de *r* gesteld worden. Verder valt op een *e* in *gegreven*.

Hoewel dialectische vormen uit het oosten van het land bekend, niet geheel in deze geschriften ontbreken, verschilt hun taal toch aanmerkelijk van die van de andere besproken werken.

In het gedeelte van de Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland ³⁾, dat nagegaan is, heb ik aangetroffen *stoent*, in een belofte, die de inwoners van Eemnes in 1331 tegenover de bisschop hebben afgelegd, in een vonnis van het hof van Holland inzake geweldpleging te Ankeveen gepleegd: *gezwoeren*. De [o.] klank wordt in deze rechtsbronnen herhaaldelijk door *oe* voorgesteld: *doer* (= door), *woenen*, *altoes*, maar ook kan men soms achter de spelling *oe* de [ø.] vermoeden, zo in *verboeren* (= verbeuren), *hoere* (poirteren). De *oe*-spelling in *stoent* is merkwaardig, maar deze is ons ook van elders bekend.

In de stadsbrieven van Eembrugge, Eemnes en Binnendijk ⁴⁾

¹⁾ Deze vier zijn opgenomen achter de dissertatie van J. H. Sebus: De erfgooiers en hun gemeenschappelijk bezit (tot 1588). De vijfde is van 1731. Oudere zijn er niet geweest (Sebus blz. 37).

²⁾ Twee oudere redacties van de bosbrieven zijn verloren gegaan (Sebus blz. 172).

³⁾ Middeleeuwse rechtsbronnen v. Stad en Lande van Gooiland door D. Th. Enklaar (Werken der Veren. tot uitg. d. bronnen v. h. oude Vad. Recht, IIIe Reeks no. 3).

⁴⁾ Middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden v. h. Nedersticht (Werken der Veren. tot uitg. d. bronnen v. h. oude Vad. Recht, Ie Reeks no. 13. Stadsbrieven D en E).

treft men aan *onverbroecken* en *weer* als conjunctief. In die van Bunschoten vindt men naast de conjunctivi *weer*, *weren* (*weir-*) ook *wurde* en *queme*.

De kroniek van Sicke Benninge¹⁾, die tot 1528 loopt, bevat de vormen met *e* van de praet. van de IVe en Ve Kl.: *quemen* (passim), *spreken* (blz. 17), *seggen* (blz. 18), *anbeden* (blz. 11), *geven* (blz. 21) en *weren* (passim), waaraan een indicatiefbetekenis moet worden toegekend, maar vormen met *a* ziet men er naast. Dubieuze vormen van ww. der IIe Kl. kan men noteren: *uitgesproeten* (blz. 3), *toech* (blz. 4, 19), *verloes* (blz. 16), *verdroet* (blz. 21), doch die met *o* in open syllaben merkt men eveneens op en ook leest men *toch* (= toog) (blz. 8, 14) en *toich* (blz. 19). Van de vormen van ww. der IIIe Kl. valt vooral *woert* (blz. 8) op, want ook *wart* komt voor en dan *begunnen* (blz. 4), *verdruncken* (blz. 18) en *verbunden* (blz. 25). Onder die van de VIe Klasse ziet men *sloegen* (blz. 26) naast *slogen* (blz. 19, 21, 22).

Een werk, waarvan men met reden kon verwachten, dat het eigenaardigheden van het oostelijk Nederlands zou vertonen, is *Der Leken Wechwyser*²⁾, een boek, waarin onze nationale hervormingsrichting, die onder invloed van de denkbeelden van Erasmus stond, aan het woord is. De schrijver, Johannes Anastasius Veluanus, zoals hij zich noemt, alias Jan Verstege, was een boerenzoon, afkomstig uit Stroe. Hij werd in 1544 pastoor te Garderen en bleef dat tot 1550, toen de inquisiteurs een einde maakten aan zijn werkzaamheden aldaar. Der Leken Wechwyser zag waarschijnlijk in 1554 te Straatsburg het licht. Maar als men meent van deze rasechte Veluwnaar ook Veluws te lezen te krijgen, vergist men zich. Hij bedient zich van dezelfde cultuurtaal als de woordvoerders der Moderne Devotie. *Weer* en *weren*, *wurt* en *wurden* (met indicatiefbetekenis), *befunden* (als part.) komen voor, maar daarnaast *was*, *waren* en *befonden*.

De oogst uit *Van Vlotens Nederlandsche Geschiedzangen* is niet rijk. Een lied uit E. Benninga's kroniek vertoont dezelfde eigenaardigheden als dit werk, dat hierna besproken wordt. Het lied van jonker Balthazar heeft als vormen,

¹⁾ Kroniek v. Sicke Benninge. Uitg. Werken v. h. Hist. Genootschap. Nieuwe Serie no. 48. Aan deze uitgave ligt handschrift A, afkomstig uit de 16e eeuw ten grondslag. De 25 eerste blz. van het eerste deel zijn nagegaan.

²⁾ Anth. Joh. An. Veluanus: *Der Leken Wechwijser*: Bibliotheca reformatoria Neerlandica Dl. IV.

die het vermelden waard zijn: *toegen*, *gewunnen*, *vorwunnen* en *gesungen*, *weren* en *quemen*. Maar of dit lied binnen onze grenzen thuis hoort? In een geestelijk lied uit het laatste kwart der 16e eeuw ¹⁾ vindt men *weren* en *gesungen*. Met betrekking tot dit lied is dezelfde vraag te stellen als met betrekking tot het vorige.

Uit Eggerik Benninga's *Historie van Oost-Friesland* ²⁾ is hetzelfde op te diepen. Benninga is geboren te Grimersum, en gestorven te Leer (1562). De *e* treft men in de ww. der I Ve en Ve Kl. ook in de indicatief aan, de dubieuze schrijfwijzen *toeg(en)*, *sloeg(en)* merkt men op, ook *gebunden*, *wurden* (als praet. en part.), *gewunnen*, *entrunnen*, *bedwungen*, *geschulden*, *gevuchten*, *gewurpen*, *underwurpen* (praet.), *gesturven*, maar de vormen met *o* kan men er naast noteren. In het gedeelte, dat nagegaan is (blz. 36), althans *gewonnen* en *gefochten*. Een belangrijke vorm is *byfullen* (praet. v. bijvallen, blz. 9). Een reduplicerend ww. met een *u* in het praet., terwijl de stamvocaal van de reduplicerende verba in het praet. als *e* of *ee* wordt voorgesteld. Van het ww. laten zijn tenminste de vormen *leeten* (blz. 2), *lehten* (blz. 10) en *leth* (blz. 20) vermeld. De *u* in *byfullen* zou bedoeld kunnen zijn als middel om de umlautsklank weer te geven.

Bouwmeester ³⁾ deelt achter zijn *Geschiedenis van het klooster Bethlehem* enkele documenten mee, uit dat klooster afkomstig. In deze teksten zou het dialect van de omgeving kunnen weerspiegeld zijn. Een gedeelte uit de rekening van een monnik te Bethlehem bevat: *stunck*, *gedruncken*, en *verdruncken*. De verdediging van Hendrik Hoesselman, kanunnik van Bethlehem, pastoor te Doetinchem in 1567, levert ons *geschulden* (blz. 226). Maar de *u* staat voor *l*. Het part. van ww. met *r*+consonant na de vocaal heeft *o*: *verworpen* (blz. 229), *verstorven* (blz. 231). De vijf sermoenen, die opgenomen zijn, naar Bouwmeester meent afkomstig uit de jaren 1480-1520, vertonen bijna geen schrijfwijzen, die de aandacht verdienen. Een vorm *bevoelen* zou door zijn *oe*-spelling op umlaut kunnen wijzen; deze *oe*-spelling komt buiten de werkwoordsvormen ook voor bv. in *noeden*, *joeden*, *boesen*, maar hij zou in deze woorden hetzelfde doel kunnen

¹⁾ Opgenomen in: J. A. Vor der Hake: *Proeve van 16e eeuws Oosters Nederlands*.

²⁾ Eggerik Benninga: *Historie van Oost-Friesland*: Ant. Mattheus Veteris aevi analecta, IIe druk deel IV.

³⁾ W. L. Bouwmeester: *Het klooster Bethlehem bij Doetinchem*.

hebben. Naast eenmaal *gewoerden*, vindt men een paar maal *geworden*.

Te Winkel ¹⁾ waarschuwt er voor, de taal van deze bijlage als zuiver Saksisch van $\pm$ 1500 te beschouwen. Hij acht hem een mengsel van allerlei dialecten tot Middel- en Hoogduits toe: „men moet ze houden voor dialectisch gewijzigde copieën van oorspronkelijk elders (wie weet waar?) opgestelde originelen”. Geen getrouwe weergave van het dialect van de omgeving dus, maar toch dialectisch gewijzigd. De moeilijkheid voor ons is vast te stellen, waarin die wijziging bestaat. Dat er eigenaardigheden uit de taal van de Achterhoek in op te merken zijn, is zeker. Te Winkel ziet de invloed van een cultuurtaal bij zijn uitspraak over het hoofd.

Te Winkels opmerking over de taal van de geschriften, die in de kloosters zijn ontstaan, lijkt mij dienstig hier te herhalen. „Geen Gelderschman zal deze (taal) in alle opzichten voor de afbeelding van de door hem gesproken taal kunnen houden, zoodat wij dan ook wel moeten oppassen er bij onze dialectstudie *niet teveel waarde* ²⁾ aan te hechten”. En deze opmerking is niet alleen van toepassing op de geschriften uit de Gelderse kloosters.

De *vraech-stucken van de ingeseten en van Hengelo* in 1577 ³⁾ leren ons *weren* als indicatief kennen, verder *sprungen* (blz. 30) en *gedrungen* (blz. 31) met *gestoerven* (blz. 28), *gebroecken* (blz. 25) en *angesproecken* (blz. 26). Naast de vormen met *u* van de ww. der IIIe Kl. heeft men die met *o*: *ontfongen* (blz. 31) en *gegolden* (blz. 25, 29), naast *gestoerven* komt *verstorven* voor (blz. 27), naast *gebroecken gebroken* (blz. 26), een vorm *gesproken* bevat de tekst niet. Maar naast de part. met *o* van de ww. der IVe Kl. heeft men die met *a*: *gekamen* (blz. 29), *geswaren* (blz. 31), een spelling, die meer op een uitspraak [ɔ.] dan [ø.] wijst.

Het *dagboek van Arent toe Boecop* ⁴⁾, dat begint met de bespreking van de gebeurtenissen in het jaar 1556, maakt niet de indruk in het Kamper dialect te zijn geschreven. Uit de eerste 40 bladzijden van dit geschiedverhaal moet alleen het part. *bevoenden* (blz. 19) vermeld worden.

¹⁾ J. te Winkel, in het Verzamelwerk Gelderland: De taal van den Gelderschman, blz. 187-124.

²⁾ De cursivering is van mij.

³⁾ In Verslagen en Med. v. d. Ver. tot bev. v. Overijss. regt en gesch. IIe afd., XIIIe stuk blz. 23-31.

⁴⁾ Uittreksels uit het dagboek v. Arent toe Boecop (Uitg. v. d. Verenig. tot de beoef. v. Overijss. Regt en Gesch. 1862).

De brieven door de gezanten Toe Boecop en Van Haerst aan hun lastgevers, de steden Kampen en Zwolle, in 1571 uit Brussel geschreven, hebben voor dit onderzoek eveneens geringe waarde: *quemen* vindt men herhaaldelijk in indicatiefbetekenis; naast *gecoemen* komt *gekomen* voor, naast *sproeken* (praet., blz. 172) *ghesprocken* en *besproken*. Behalve deze vormen moeten uit de eerste 20 blz. van deze brieven nog genoemd worden: *geswoeren*, *gesloeten* en *beloegen*. Of de *e* na *o* het teken is om de umlaut weer te geven, is niet uit te maken, wel vindt men de spelling *doerwader* (deurwaarder) (blz. 172).

De kroniek van Abel Eppens to Equart¹⁾, hoewel de schrijver uit een Groninger boerenfamilie stamde en op het boerenland heeft gewoond — een tijdlang is hij om vervolgingen te ontgaan uitgeweken naar Emden — laat ons niet de umlaut in de praet. en part. van de sterke ww. zien. Een vorm met *u* voor *nd*: *befunden*, *verbunden*, een vorm met *o* staat er naast, een *e* in het praet. plur. ind. van zijn (de sing. vorm is *was*) zou op umlaut kunnen wijzen, maar daarnaast is er veel, dat daarmee niet in overeenstemming te brengen is. Wijzen we op de vormen van ww. van de IIe Kl. *verloren*, *getogen*, op die van de ww. van de IIIe Kl. *gesonden*, *angefochten*, *bedwongen*, op die van de ww. v. d. IVE Kl.: *gecomen*, *gezworen*, dan is dit wel duidelijk. Een schrijfwijze *gyff*, voor het praet. van geven (blz. 5), moet op rekening gesteld worden van de zeer variabele spellingwijze van deze kroniek.

De werken van de Ommelander edelman Johan Rengers van ten Post²⁾, ongeveer in dezelfde tijd ontstaan, blijken voor dit onderwerp van meer belang. In de plur. ind. van IVE en VE Kl. schijnt de vocaal [e.] geweest te zijn: *nemen*, *quemen*, *geven*, *weren*. De *u* voor *nd* komt bijna geregeld voor: *vunden*, *gefunden*, *verbunden* (praet. en part.), enz., tenminste in de eerste 100 bladzijden staat, naast talrijke vormen met *u*, éénmaal een vorm met *o* (*bevonden*, blz. 90). Behalve voor *nd* is *u* ook geschreven voor *ng* en *nn*: *bedwungen*, *gedrungen*, *verwunnen*, *wunnen* (praet.). Ook in het enkelvoud: *gewun*. Verder moeten vermeld worden de vormen *stundt* (blz. 89) en *stunden* (blz. 98). Maar of deze *u* de voorstelling is van een vocaal, die door umlaut

¹⁾ De kroniek van Abel Eppens tho Equart, uitgeg. door J. A. Feith en H. Bruggmans in Werken Hist. Genootsch. IIIe Serie, No. 27.

²⁾ Werken v. d. Ommelander edelman Johan Rengers van ten Post. Uitgegeven door H. O. Feith, I Kronijk.

gewijzigd is? De aandacht verdient ook *gewussen* (blz. 72). Bergkvist en Heinertz menen in de door hen behandelde teksten in vormen van dit ww.umlaut te zien, doch de vocaal is in de door hen besproken gevallen voorgesteld door *oe* en *ôe*.

Bij de ww. van de VIe Kl. heeft men de wisseling $\bar{a}-\hat{o}-\hat{o}-\bar{a}$, evenwel blijkt de stamvocaal in het praet. voor twee zelfde consonanten verkort te zijn. $\hat{o}$ gaat in een gedeelte van het Middelnederduitse taalgebied over in *uo* en deze *uo* wordt verkort tot *u*¹⁾. De *u* van het praet. kan overgegaan zijn in het part. maar of deze *u* gepalataliseerd was? Ook zou de vorm *gewussen*, evenals *stundt* en *stunden*, een analogie-formatie kunnen zijn naar de ww. van de IIIe Kl.

Eigenaardig is het part. *erffällen* (blz. 48). Door de schrijfwijze *ä* wilde men waarschijnlijk duidelijk maken, dat de *a* van het part. iets bijzonders had. Een schrijfwijze *erffällen* kan echter op rekening geschreven worden van de analogie, immers in dezelfde regel staat de pluralis van het substantief uitgebeeld als *fällen*.

Ook in deze kroniek worden de Germaanse lange *au* en $\hat{o}$ voorgesteld door *oe*: *verloer*, *sloet*, *droechen*, *sloegen*. De schrijfwijze met *o* (in open lettergreep) naast die met *oe* komt voor, zo staat bovenaan op blz. 95 *drogen* onder *droechen*. Dat de *oe* ook in deze tekst de klank [ø.] representeert blijkt duidelijk uit het zinnetje: *De gronningers boerden O's rente soeven jaren lang* (blz. 98).

De acta van de synoden van Overijssel van 1584-1630²⁾ leveren geen nieuw materiaal. Het voorkomen van de *e* in de vormen van de ww. der IVe Kl. en Ve Kl. is het enige, wat vermeld moet worden.

Ook die van de synoden van Drente niet, die in 1598 beginnen. Een enkele maal komt *u* voor *nd* voor, maar *o* wordt in dezelfde positie ook gebruikt. De *u* voor *nd* zou in deze acta kunnen berusten op Nederduitse invloeden en dit is te meer waarschijnlijk, waar men deze in verschillende andere spellingwijzen kan opmerken.

Een bundel geestelijke liederen en spreuken uit Munsterland, afkomstig uit het laatst der 16e eeuw, plaatst ons voor dezelfde problemen³⁾. Ook daarin vindt

¹⁾ Lasch Mnd. Gr. § 430.

²⁾ Acta der provinciale en particuliere synoden door J. Reitsma en S. D. van Veen. Deel V (Zeeland en Overijssel) en deel VIII (Drente).

³⁾ B. Hölischer: Niederd. Geistliche Lieder und Sprüche aus dem Münsterland, nach Handsch. aus dem XVten und XVIten Jahrhundert.

men de *e*-schrijfwijze in de praet. plur. ind. van de IVe en Ve Kl.: *quemen, weren, anbeden*. Hölscher neemt voor deze *e*-spelling invloed van de conjunctief aan, wat blijkt uit zijn verklaring van de vorm *weren* (in Lied 8). Eveneens komt de *u* voor in de vormen van ww. der IIIe Kl. voor *n* + consonant: *vunden, gevunden, zungen, bewunden, bunden, gebunden, dwungen* (part.) *verwunnen*¹⁾. Maar dat deze *u* een aanduiding van de umlautsklank zou zijn, veronderstelt Bergkvist bij de behandeling van zijn tekst uit het Munsterland niet. Met *u* kan *ü* of *ü* bedoeld zijn, dat hangt af van de streek, waarin het woord genoteerd is, verklaart hij. Met de *oe* in *ver-, untboet, besloet* (alleen deze *oe*-schrijfwijzen in de praet. komen voor in de eerste 20 liederen) is bedoeld de [o.] weer te geven, immers *verboet* rijmt op *roet* (rood).

De tekst van de Saksenspiegel naar de uitgave van De Geer van Jutfaas²⁾, is voor ons niet bruikbaar. Bij de uitgave is een handschrift uit het Nedersticht gebruikt. Wel bestaat er een handschrift afkomstig uit het oosten des lands, maar De Geer heeft de dialectische verschillen tussen zijn tekst en de andere bestaande teksten niet opgegeven. Zijn er varianten uit andere handschriften opgenomen, dan is dit terwille van de betekenis geschied. Een vergelijking van de eerste 100 bladzijden met de afwijkende lezingen leert ons, dat in het Overstichtse handschrift de umlaut in de vocalen der sterke ww., die hierin voorkomen, niet is te constateren. Wel vindt men een schrijfwijze *verloes*, terwijl een ander handschrift *verloos* heeft en ook eenmaal *geboet*, maar daar er vormen als *gesproken, gestolen* en *getogen* naast staan, ligt het meer voor de hand in deze *oe* de weergave van de [o.] te zien.

Ook Sarauws uitgave³⁾ van het Nederduitse spel van Theophilus is voor dialectstudie ongeschikt, daar Sarauw het doelmatiger gevonden heeft in de verschillende redacties van zijn verhaal de dialectische afwijkingen zoveel mogelijk terzijde te stellen. Sarauw is tot deze manier van bewerking gekomen, daar hij het onmogelijk acht het dialect van dit spel ooit zilver weer te geven. In de vorm, waarin wij het hier bezitten, vinden

¹⁾ Deze bundel liederen is voor de dialectstudie wel van belang. Verschillende dialectische eigenaardigheden kan men er in opmerken, zo de verkorting van de vocaal voor *p*, *t* en *k*, de *e*-schrijfwijze voor Holl. *ie*, de *o* voor *oe* (bijv. in *moder* = moeder).

²⁾ De Saksenspiegel in Nederland door Mr. B. J. L. Baron de Geer van Jutfaas. Uitgeg. in werken v. d. Verg. t. uitg. d. bronnen v. h. oude Vaderl. recht, Ie Reeks no. 10.

³⁾ Chr. Sarauw: Das Niederdeutsche Spiel vom Theophilus (Historisk Philologische Meddelelser, 8er. Bind. 3).

we een *u* geschreven in enkele participia voor *nd*: *vunden*, *be-* en *entbunden*, een reeds meermalen genoemde eigenaardigheid, en verder wijzen de schrijfwijzen van enkele conjunctivi op umlautsklanken: *were*, *queme*, *sege*, *hulpe*, *sturve* en *verwurve*.

Onder de kluchten van de 17e eeuw, die van Vloten¹⁾ ons heeft doen kennen, is er maar één, die in Oost-Nederland geplaatst moet worden, nl. de Overijsselsche Boerenvrijage²⁾, een klucht, die heet in Twentse tongval geschreven te zijn. Inderdaad kan men hier verschillende Twentse eigenaardigheden constateren, bijv. de *e* als praefix van het part.: *ecrapen*, *eworden*, *espraken*, *eschaten*; de *oe* voor *ui* van het westen, bijv.: *broenen* (hengst), *proemen*, *broegem*, *broet*, *hoes*, *oet*; de *ee* voor *ie* in *leef*, *deef*; het meerv. van het praesens, dat bestaat uit stam + *t*: *wi kriegt*; de verkorting van de vocaal voor *k*, *p*, *t* in de vormen van de ww. van de Ie en IIe Kl.: *kek*, *kreg*, *ecreggen*, *estrekken*, *zoppen*. Wat onze umlaut betreft, levert deze klucht alleen de vorm *gunck*, de vormen van zijn: *weirst*, *weir*, *weiren* met de conjunctiefvorm *queme*. Aan het eind van het derde bedrijf zegt Greite, de moeder van het trouwlustige meisje: *heur*, *hoe 't mij daor medde gunck*. Deze vorm zou men kunnen verklaren als een analogievorm naar de ww. van de IIIe Kl. in het mnd., speciaal naar de Ie groep van deze Kl. Het praet. van gaan met gepalataliseerde klinker is in de tegenwoordige dialecten, die onze umlaut bezitten, nog in gebruik. Naast *gunck* komt echter ook in de klucht voor *gengen*. Verder ziet men, behalve enkele verl. tijden van ww. der Ie Kl., de praeteritaalvormen: (*ick*) *sagge*, *nam* en de conjunctiefvorm: *molcke*. In deze vormen is geen palatalisering van de stamvocaal aangeduid, doch deze moet wel aangenomen worden voor de vormen van zijn, immers de *ei*-klank van *weirst*, *weir*, *weiren* moet men beschouwen als de representant van de [e.]. Nog tegenwoordig hoort men in Oost-Overijssel een [ei] in verschillende woorden, die meer naar het westen [e.] hebben: [hei] (pers. vnv. d. 3e persoon) [knei] (knie), [drei(ə)], [vei(ə)r(ə)]. Wat het aannemen van onze umlaut in praet. en part. enigszins moeilijk maakt, is het groot aantal part., dat afgaande op hun spelling, stamvocalen van het gebied, waarin de umlaut niet voorkomt, schijnt te bezitten: *espraken*, *ecrapen*, *eschaten*, *eworden* en *ecommen*. Mis-

¹⁾ J. v. Vloten: Het Nederlandsch Kluchtspel in de 17e eeuw, IIe en IIIe dl.

²⁾ Overijsselsche Boerenvrijage, te Amsterdam gedrukt in 1641 (Van Vloten IIe deel, blz. 231-242).

schien zou de localisering van de Boerenvrijage in een grensgebied, zoals tegenwoordig de omgeving van Enschede, ons uit deze moeilijkheid kunnen redden.

In enkele andere kluchten ¹⁾ ziet men wel eens een *u* geschreven staan voor *l* en *r*: *behulþ*, *gehulþen*, *onbesturve* (weeu), *sturf*, *bedurven*. In deze *u* hebben we de wijziging der *ö* onder invloed van *l* en *r* te zien. Franck heeft dergelijke schrijfwijzen gevonden in het mnl., maar, waarschuwt hij: „das sie erst den späteren Zeit angehören spricht van selbst” ²⁾. Franck denkt deze *u* te moeten verklaren uit de optatief, of wel meent hij, dat ze door consonantische invloeden is ontstaan. Van Helten ³⁾ geeft deze vormen met *u* ook op in Vondels taal; ook bij Vondel vindt men *bedurf*, *(be)sturf*, *besturven* (part.), *gehulpen*, *bedurven* (praet.). Dezelfde vormen van de kluchten dus behalve *behulþ*. Wel komt het part. *behulþen* voor bij Vondel.

Te Winkels constatering ⁴⁾: „Das Holländische des 16en Jahrhunderts hat *bedurf*, *sturf*, *wurf*, *wurf* en *zwurf*, aber *halþ* en *holþ*” is hiermee in strijd. Dergelijke vormen zijn dus niet speciaal „Oosters”.

De taal, die de Amsterdammers van de 17e eeuw de „Moffen” in de mond legden, is voor ons niet van belang ontbloomt. Meyster Berendt, in Costers klucht van die naam ⁵⁾, gebruikt eenmaal *wurden* (part.) (*ond ick bin ein kremer wurden*), maar hier staat de *u* voor een *r*.

Jochim Bueleke, de hoofdpersoon in Isaac Vos' klucht van de Mof ⁶⁾ en ook zijn twee landgenoten wenden *weer* (blz. 6, 8, 18, 19, 20), *weeren* (blz. 5, 6, 7, 20, 31), *queemen* (blz. 6) en misschien ook *nemen* (blz. 15) en *steecken* (blz. 15) in indicatiefbetekenis aan. Een vorm, die voor ons belangrijker is, is *speugh* (blz. 5) (*ick speugh al wat ick in 't lijf hat*). Het praet. van het ww. *spigen* dus. En dat praet. richt zich meestal naar de praet. van de ww. der IIe

¹⁾ J. H. Krul: Drooge Goosen, W. C. de Graaff: De Bedriegerij van de lichtverkeerde boef, Abr. Bartz. Leeuw: Klucht van Pyramus en Thisbe ofte boertich Treurspel, J. Lemmens: De Boerekoopman, P. de la Croix: Chrispijn Medicijn, J. de Rijk: Besteedsters van meisjes en minnemoers, of school van de dienstmeiden, A. Alewijn: De Vechter, alle voorkomend in J. van Vlotens: Het Ned. Kluchtspel in de 17e eeuw IIe deel.

²⁾ Franck: Mnl. Gr. IIe Aufl. § 138.

³⁾ Van Helten: Vondels taal § 13.

⁴⁾ J. te Winkel: Geschichte der niederländischen Sprache in Pauls Grundriss, Ier Band S. 663.

⁵⁾ S. Coster: Klucht v. Meijster Berendt (ed. 1623).

⁶⁾ I. Vos: Klucht v. d. Mof (ed. 1669).

Kl.. Verschillende vormen met *o* als *bedrogen*, *gelogen* kan men echter in de tekst vinden. Jochem vertelt, dat hij komt van „Hoose-lunnen, en stadt in Westphalen”.

Een aardige conjunctievorm zit nog verborgen in Vos' Klucht van de Moffin ¹⁾: *wen yt man goet funde* (blz. 14, als je het maar goed vond).

Wat voor ons heel jammer is: Aleida Leurink, de Losserse predikantsvrouw uit de eerste helft van de achttiende eeuw, die zich verbeeldt haar dagboek ²⁾ in de algemene cultuurtaal van haar tijd bij te houden, maar die daarbij haar Twents idioom niet vergeten kan, verschrijft zich ten opzichte van praet. en part. niet, of het moest zijn in *geropen*.

---

¹⁾ I. Vos; Klucht v. d. Moffin (ed. 1744).

²⁾ Uit het dagboek van Aleida Leurink in: Uit het land van heide en katoen door J. J. van Deirse.

ONDERZOEK VAN TEKSTEN UIT DE 19^E EEUW

Uit de eerste helft van de 19^e eeuw zijn ons weinig stukjes bekend, die in dialect geschreven zijn. De belangstelling voor de dialecten was in deze tijden nog uiterst gering. Typerend zijn Halbertsma's woorden ¹⁾, die nadat hij in 1845 een oproep had geplaatst in de Kunst- en Letterbode om mede te werken aan Firmenichs werk, zijn hart aldus luchtte: „Bij de Nederlanders is alle belangstelling in dit onderwerp uitgebluscht en zij zien in de verzameling van proeven onzer tongvallen geen hoger doel dan zich met de plat- en onbeschoftheden in de taal van het gemeene volk een enkel oogenblik te vermaken. Het zijn geene bronnen van taalkennis, maar grappen, en wel grappen van het gepeupel, dat niet fatsoenlijk heeft leeren spreken. Deze hoog fatsoenlijke wijsheid kan ons echter niet beletten om de volkstaal te beschouwen als de bron, uit welke de boekentaal eenmaal is voortgegaan”.

De opvattingen van de nieuwere taalgeleerden van die tijd, waarvan Behrns vertelt in zijn ook voor dit onderwerp belangrijke bijdrage: Over de Twentsche vocalen en klankwijzigingen ²⁾, moeten de lezers — het getal van deze was waarschijnlijk uiterst gering — vreemd in de oren geklonken hebben. Behrns vertelt van de vergelijkende taalstudie, zoals die in Duitsland beoefend werd, „waarvoor geen dialect te gering geacht wordt of als een patois over het hoofd wordt gezien. Elke opzettelijke navorsching van een of andere tongval zal niet vruchteloos zijn voor de algemeene taalstudie”. Wat zal men gedacht hebben van geleerden, die hun taalbeoefening niet meer wilden laten bestaan „in de nasporing van een enkel bevoorrecht dialect, tot schrijftaal verheven en in de kunstmatige regels daarvoor passende, maar in het historisch

¹⁾ J. H. Halbertsma: De tongvallen in Nederland (Overijsselsche Almanak voor 1846, blz. 49-51).

²⁾ J. H. Behrns: Over de Twentsche vocalen en klankwijzigingen. (Taalk. Mag. III, blz. 331-390).

onderzoek van de geheele volkstaal, zooals zij zich in de schriftelijke overblijfselen van alle tijden en in den mond van het gansche levend geslacht vertoont"? Uitgaande van deze nieuwe inzichten heeft Behrns eigenaardigheden van het Twents behandeld. In ander verband wordt over deze studie uitvoeriger gesproken.

In de 1822 verschenen proeve van Kleine Taalkundige Bijdragen ¹⁾ is met toestemming van de auteur opgenomen, de samenspraak was dus reeds eerder in druk verschenen, de „Z a a m e n s p r a a k v a n P i j t e r e n J a a p, d y m a l k a a r o p d e w e g o n t m u i t e n b o e t e n S t i j n t i l p o o r t e". Het enige praet., dat er in voorkomt, is *huil* (hield), de twee sterke participia van deze tekst zijn *nomen* en *komen*. De woordenlijsten in deze kleine bijdragen verschaffen ons geen materiaal.

De Vaderlandsche Letteroefeningen van 1826 bevatten een paar bladzijden, die in dialect geschreven zijn. G. C. Kalckhoff, predikant te Laren (G.), beroemt zich op zijn taalkundig onderscheidingsvermogen: de eigenaardigheden in de taal van een bepaalde streek vallen hem direct op. Hij wil dit bewijzen door enkele dialectproeven mede te delen en zo schrijft hij ook een bladzijde Achterhoeks. Ons verschijnsel is in de enkele praet. en part., die deze bezit, niet op te merken.

Acker Strating heeft in zijn Bijdragen ²⁾ het taalkundig gedeelte van de antwoorden op de vragen, die in 1828 door de Commissie van Onderwijs over taaleigen alsmede over andere onderwerpen in verschillende plaatsen van Groningen waren gesteld, bekend gemaakt. Voor ons is van belang een *storf* uit Wedde, met een *stund* uit Ter Apel, waarnaast een Vlagtwedder *stond* is meegedeeld ³⁾.

Even voor 1840 beginnen de gewestelijke almanakken te verschijnen. De Friese Volksalmanak werd voor het eerst voor 1836 uitgegeven, de Groningse voor 1837, de Drentse eveneens voor 1837, de Overijsselse en Gelderse voor 1835. Menige aardige bijdrage bevatten zij over plaatselijke geschiedenis en overlevering. En ook zijn er stukken in opgenomen, die in de volkstaal zijn geschreven. Doch de localisering van deze stukken vormt de moeilijkheid. En, indien men de plaats van herkomst kan bepalen, heeft de schrijver dan wel trouw het dialect van die plaats weerge-

¹⁾ Proeve van kleine taalk. bijdragen tot beter kennis van de tongval in de provincie Groningen door M. T. Laurman (1822).

²⁾ G. Acker Strating: Bijdragen tot de kennis van het Groninger taaleigen in Bijdr. tot de gesch. en oudheidk. inz. v. d. prov. Groningen II, IV, V en VI.

³⁾ Bijdragen VI blz. 314-316.

geven, of tekende hij een meer of minder vaag herinneringsbeeld? Heeft hij het ook wel goed gekend? Allemaal vragen, die men zich bij de lectuur van deze schetsen moet stellen.

De belangrijkste stukjes uit de almanakken, die voor 1870 verschenen zijn, vinden hieronder een bespreking.

In de Friese Volksalmanakken komen een paar stukken voor in het Stellingwerfs: de Zoemmer, mien Gebaortepleats, Nijjaorsweensk, Eigen heerd is gâold weërd en de belaôden Aôren¹⁾.

Uit deze schetsjes moeten de volgende praet. vermeld worden: *vreur, vleug, verleuren, vund, dreug, vreug*, verder het part. *gebeugen*. Praet. van ww. der IIe Kl. met die van de ww. vinden, dragen en vragen benevens het part. van buigen. Behalve deze komen als vormen van sterke ww. voor: *rezen, sprack, zag en zeâgen*.

In de volgende schetsen van de Groninger almanakken komen voor ons interessante vormen voor, nl. in: *Hou w dat Jan an zien Saar kommen is*²⁾, een stukje, dat noordoostelijk van de Stad gelocaliseerd moet worden, *Harddravery, unzaamspraak holden boeten Draa Poorte*³⁾, *Slechte tieden*⁴⁾, dat genoteerd heet te Slochteren⁴⁾, de *Hauwliks-Brijf, en zamenspraak*⁵⁾, benevens in de *Brijf van Jan Abels en zien neeve in Stads-Groninger tongval*⁶⁾. Alle bevatten een aantal praet. met *ui*. Men leest *wuir, juig, sluig, vruig, vuir('n), huil, luit, ruiþ('n), luiþ('n)* en verder *kluiþ, muik('n)* en *pruiþ('n)*. Praet. met *ui* komen dus voor van het ww. van de IIIe Kl. worden, verder van ww. van de VIe Kl. en van de met deze Kl. in verl. tijd overeenkomende ww.: jagen, slaan, vragen en varen, van die van de reduplicerende verba: houden, laten, roepen en lopen en van de ww.: klagen, maken en praten, die in het A.B. een zwakke verl. tijd hebben. In de Hauwliksbrijf staat bovendien eenmaal *sturf*. Het praet. plur. van de IVe en Ve Kl. heeft een korte vocaal, de schrijfwijzen: *kwamm'n, zall'n, wass'n* enz. kunnen dit bewijzen. De verdere sterke ww.s vormen zijn voor dit onderzoek niet van belang.

¹⁾ Friese Volksalmanak jrg. 1838, blz. 138-139, jrg. 1839 blz. 75-76, jrg. 1841 blz. 124-125, jrg. 1842 blz. 149-150, jrg. 1846 blz. 166. Schrijver S. L. Brug te Koudum.

²⁾ Groninger Volksalmanak, jrg. 1836 blz. 55-60, schrijver S. Reinders.

³⁾ Groninger Volksalmanak, jrg. 1838 blz. 75-98, schr. P. T. Tresling.

⁴⁾ Groninger Volksalmanak, jrg. 1839 blz. 116-125, schr. P. T. Tresling.

⁵⁾ Groninger Volksalmanak, jrg. 1842 blz. 14-28, schr. S. Reinders.

⁶⁾ Groninger Volksalmanak, jrg. 1846 blz. 91-103.

In de oude Drentse Volksalmanakken, die van 1837-1851 zijn verschenen, komen enkele bijdragen voor, die een korte bespreking verdienen.

De bijdragen tot het Drentse woordenboek van A. L. Lesturgeon, in de jaargangen 1846-1850, leveren voor dit onderzoek geen materiaal, alleen komt in een voorbeeld de vorm *stun* voor.

In de almanak van 1837 is opgenomen een Zaomenspraak over t Brabants opreuer tusschen Baerent, Greet en Harrem ¹⁾, weergegeven door een Drent. Slechts drie vormen in het stukje moeten vermeld worden: *gonk*, *heeld* en *sleugen*. In een bruiloftsviering te D. ²⁾ worden drie redacties gegeven van het lied, dat de „broedneugers” opzeggen, maar de spelling van de part. en praet. van de rijmpjes doen geen klinkers vermoeden, die door umlaut zijn gewijzigd. In deze toch altijd als deftig gevoelde versjes, is dit misschien te plat gevonden. Uit dezelfde overweging is mogelijk als praefix bij de participia ge gebruikt. Greetemeuje by 't weel aan Harmken ³⁾ levert ons de vormen: *luþ*, *gung* en *gungen*.

Het belangrijkste stuk is wel: Ho baos Julfring meende de duvel in hoeste hebben ⁴⁾ enz., een verhaal, dat te Emmen heet voorgevallen. Heel wat part. en praet. komen er in voor. In *kreup*, *wuer* (werd), *opstöken* (part.), *opstund*, *gung*, *höl*, *luet*, *siöten* (part.) is umlaut te veronderstellen, maar naast tweemaal *gung* staat eenmaal *ging* en het part. van worden is ook *worden*.

Praet. met umlaut van ww. van de IIe, IIIe en IVe Kl. met die van de reduplicerende verba benevens part. met umlaut van *steken* en *stoten*, hebben de Drentse Volksalmanakken ons laten zien.

Als oudste bijdrage staat in de Overijsselse almanak van 1835 een Twents brulfteleed ⁵⁾, afkomstig uit 1812, maar wat jammer is, we kennen de naam van de schrijver niet, en dus zijn onderzoekingen naar de betrouwbaarheid van zijn dialect niet in te stellen. Volgens deze tekst waren in 1812 in gebruik de sterke ww.s vormen: *vleug*, *kreup*, *verleuren*, *zweump* (zwoom), *gunk*, *hunk*,

¹⁾ Drentsche Volksalmanak. Jrg. 1837, blz. 198-204.

²⁾ Drentse Volksalmanak. Jrg. 1838, blz. 145-164.

³⁾ Drentsche Volksalmanak. Jrg. 1842, schrijver B.

⁴⁾ Drentsche Volksalmanak. Jrg. 1851, blz. 41-44. schrijver D. H. v. d. S.

⁵⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1835, blz. 1-8.

sleup en *leup* en ook *vreug*. Maar naast *hunk* komt *hing* voor, de verl. tijd van steken luidt *stak* (als tegenwoordig in sommige plaatsen) en de part. *ebrakken* en (*an*)*estakken* treft men aan.

De wonderdokter, een vertelseltjen van een boer in de nôbiheid van Dêventer¹⁾, kan heel gevoelig daar thuis horen; immers de umlaut ontbreekt. In de Bruud en de wedevrouwe, uit dezelfde streek, is de vorm *kweemp* van belang²⁾.

De brief van Swoôflings Hinte oet Amsterdam an zien volk in De Lutte bij Oldenzel³⁾ bevat wel de vormen *verdreut*, *vleug*, *leup*, *reup*, *leut*, doch deze kunnen niet anders opgevat worden dan als praesentia, alleen van *stun* en *reun* (*raadde*) staat de praeteritumbetekenis vast.

In: Wat Brômegge al zoo zê⁴⁾, afkomstig uit de omstreken van Deventer, interesseren ons *egoeiten*, *under-*, *evunden*, *wêren*, *kweemp*, *ekoeumen* en *stund*. Maar naast eenmaal *wêren* staat viermaal *waren* in het stuk, de part. *eworden* en *ekommen* komen voor en de praet. *sloog*, *vroog* en *gonk*. Brômegge heet soldaat geweest te zijn in het leger van Napoleon.

In een stukje opsien Hoksebargs⁵⁾ vindt men de part.: *cheulpen*, *steukken* en *etreuffen* met het praet. *steurf*. Haaksbergen heeft dus volgens deze tekst umlautsklanken in de praet. en part. van sommige sterke ww. van IIIe en IVe Kl.

In de Boer met de tandpijn⁶⁾ komen voor: *heulp*, *vreug*, *gunk*, *reut* en *leut*, waarschijnlijk vormen met gepalataliseerde vocalen, maar ook *begon* en *trok*.

Welk dialect in het stukje weergegeven is, is niet meegedeeld.

Het Old-Finsch Boerenmêkeslêd, vertaald in het Deventers⁷⁾, leert ons weer, dat Deventer deze umlaut niet bezit.

In de dialectstukjes van de Overijsselse Almanakken komen we dus praet. van de IIe, IIIe, IVe en VIe Kl. met die van redupli-

¹⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1837. blz. 322-324, schrijver W. v. d. Linde Hzn.

²⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1839. blz. 285-288, schrijver T. W. van Marle.

³⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1840. blz. 128-144, schrijver: G. A. C. W. de Touars.

⁴⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1840, blz. 220-223, schrijver T. W. van Marle.

⁵⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1842, blz. 166-172, schrijver A. J. Schey.

⁶⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1843, blz. 294-297, schrijver As. Wilmink.

⁷⁾ Overijsselsche Volksalmanak. Jrg. 1855, blz. 279-280, schrijver T. W. van Marle.

cerende verba en part. van de IIe, IIIe en IVe Kl. tegen, die door hun spelling umlaut van de vocaal doen vermoeden.

De Gelderse Volksalmanak bevat verschillende dialectteksten, doch in slechts een klein gedeelte wordt de taal van de Midden- en Noord-Veluwe en van het noordelijk deel van de Achterhoek weergegeven. En van deze is weer een gedeelte voor dit onderzoek van geringe waarde, daar er weinig part. en praet. in voorkomen.

Het oudste, de *Ö s k e s k e r m i s* ¹⁾, afkomstig van de Hoog-Veluwe, heeft geen part. en praet., waaruit men umlaut kan veronderstellen. Schrijfwijzen als *wierd* en *gingen* zijn duidelijk. In een paar andere stukjes van dezelfde schrijver mag men deze ook niet aannemen. Bedoeld zijn: *Redenaozie over de belasting op het gemaal en Domholden* ²⁾.

In de vrij uitgebreide schets: *Mundus vult decipi* ³⁾, die de schrijver plaatst in Apeldoorn, Vaassen en Epe, komen de part.: *bekeken, verleuren, bedreugen, ehölpen* en *ezaeten* voor. Men kan hieruit umlautsklanken veronderstellen in het part. van sommige ww. van de IIe en IIIe Kl. Welke klank de schrijver voorstelt door de *ae*-spelling in *ezaeten* is niet duidelijk. Deze *ae* ziet men ook in een paar andere part. van een ander stuk: *elaezen* en *vergaeten* ⁴⁾. Misschien is met *ae* een [ε.] klank bedoeld. In *Mundus vult decipi* komen naast de genoemde part. praet. voor als: *verloor, trok, gink, liet* enz., in *Gepleisterde graven* ⁵⁾ van dezelfde schrijver leest men eveneens *verleuren* (part.).

Goede dialectbijdragen zijn: *Een brief uit de omtrek van Lochem an Gait Mannes Snook met de Reverenzie van bedoelde Snook* ⁶⁾, opgesteld te Laren (Geld.). In deze stukken zijn geen spellingwijzen aan te wijzen, die tot umlaut in de vocalen van de sterke ww. doen besluiten.

In de schets uit Borculo: *Toen of nu* ⁷⁾ ook niet. Achter de schrijfwijzen *vloëgen* en *opgeroëpen* umlaut van de vocaal te zoeken

¹⁾ Geldersche Volksalmanak. Jrg. 1836, blz. 45-50, schrijver S.

²⁾ Geldersche Volksalmanak. Jrg. 1856, blz. 222-227 en Geld. Volksalm. Jrg. 1859, blz. 117-125.

³⁾ Geld. Volksalm. Jrg. 1858, blz. 194-202, schrijver T. van Lohuizen.

⁴⁾ Geld. Volksalm. Jrg. 1861, blz. 187-191: Poëtische Jochem in prozaische omgeving.

⁵⁾ Geld. Volksalmanak. Jrg. 1860, blz. 72-76.

⁶⁾ Geld. Volksalmanak. Jrg. 1860, blz. 211-218 en Jrg. 1861 blz. 276-282 door F. D. H. P.

⁷⁾ Toen of nu. 'n Grootvaer bekuyert met zien kleinzöne t ien en t ander door J. C. Kobus. Geld. Volksalmanak. Jrg. 1862, blz. 92-107.

is niet noodzakelijk, het teken *·* staat ook wel boven een *e*, zo bij *buënd*, *wuëst* en *bleeëf* in de schetsen uit Rijssen, opgenomen in Van de Schelde tot de Weichsel. Het zou op lengte van de vocaal kunnen wijzen. Ook ontbreekt umlaut in de schets in het Zutfens dialect, die wat taaleigen betreft een zeer betrouwbare indruk maakt: *Mundus vult decipi, decipiatur ergo*¹⁾.

In het IIIe deel van *Firmenichs Germaniens Völkerstimmen* zijn de bijdragen uit ons land opgenomen. Een groot gedeelte van deze teksten uit ons dialectgebied is reeds besproken²⁾ en in andere stukjes komen geen vormen voor, die voor ons interessant zijn³⁾. Voor Groningen levert het ons nog de: *Roare Raize van t Hoogeland noa Stad*⁴⁾. De praeterita met umlautsvocaal: *sluig* (2×) en *ruip* (2×) waren ons reeds van elders bekend.

De stukjes in het Drents, evenals die in het dialect van Zwolle, Kampen en natuurlijk ook in dat van Deventer⁵⁾ laten geen umlaut in praet. en part. vermoeden, wat spellingwijzen als *gekomen*, *bevonden* (praet.), *verloren* (part.), *stond* en *ging* uitwijzen. Alleen in: de *Samenspröke tusschen een snaak en een Heerenknecht* op de Deventer markt gebruikt „de snaak” de vorm *ehöwwen*, maar hij is in Holten „jonk ewest”.

De stukjes uit Twente: *Twenther Ripröpkes*, de *Housvrouwen* en *Wat leefde vermag*⁶⁾ zouden ons de verkeerde conclusie doen trekken, dat umlaut in die tijd in Twente voorkwam in de praet. van sommige ww. (men komt de praet. *bööd*, *spönnen*, *zünk*, *günk*, *stünden* en *inhöüw* tegen), echter niet in die van alle (naast deze vindt men *bevolgten* en ook *stond*) en niet in de participia, immers men ziet *eholpen*,

¹⁾ Geld. Volksalmanak. Jrg. 1869, blz. 123–133 door E. J. Pannekoek, de jrg. 1870 bevat nog een schets van dezelfde schrijver in dialect: *De Grote Kerk te Zutfen*.

²⁾ De öskeskermis S. 730–732, *Twenther Brül'fteled* S. 741–743, *De Wonderdocter*, en vertelseltjen enz. S. 744–745, nen stuksken op sien Hoksebargs S. 754–757, *Zaomenspraak over t Broabants opreur* S. 758–760, *Samenspraake tüssen Peiter en Jaap* S. 760–763.

³⁾ In het *Broedlachtenöogersliedeke* uit de omgeving van Borkulo S. 735, *Sonter, Sonter Marten* uit Elburg S. 735, „an J. M. Firmenich” S. 735–736 komen geen praet. voor, slechts de part. *eheten*, *esmetten* en *ebetten*.

⁴⁾ S. 763–765.

⁵⁾ In het Drents is: *Der Brautabholung* S. 757–758, in het Zwols: *De belofte* S. 749–750, in het Kampens zijn *Kinderliedtiins* S. 749 en in het Deventers: *Kinderliedjes* S. 748. Verder is opgenomen: *Altes Liedchen in der Provinz Overijsel* S. 748 en de *Samenspröke tusschen een snaak en een heerenknecht* S. 745–747.

⁶⁾ Respectievelijk op S. 737; 737–739 en 739–741.

eschonken, enommen enz. De brief van 't Vriezen-
vjenne¹⁾ wordt hier kortheidshalve niet besproken.

In De Jagers Archief voor Nederlandsche Taalkunde I komen twee woordenlijsten voor uit Drente²⁾, maar deze leveren ons geen materiaal. Doch al waren er sterke ww. onder de woorden opgenomen geweest, dan was onze moeite toch vergeefs geweest; immers worden de woorden, die meegedeeld zijn, niet in de Drentse vorm weergegeven, maar in het Hollands vertaald. De schrijver achtte zich tot weergave in het Drents niet in staat. En veel wordt Drents genoemd, wat in andere dialecten eveneens voorkomt, of tot de algemene spreektaal behoort.

Het in 1843 verschenen boek van A. L. Lesturgeon en H. Boom: Een Drents gemeente-assessor met zijn twee neven op reis naar Amsterdam³⁾ blijkt belangrijke lectuur: de reisbeschrijving wordt onderbroken door vier brieven in dialect, twee van oom aan zijn huishoudster en twee van de huishoudster aan oom, terwijl er uit enkele gesprekken tussen oom en de neven ook wel iets te noteren valt. De wethouder en zijn getrouwe Anna gebruiken de verl. tijden: *beug, sprungen* (praet.), *wuerden, hölpen* (part.), *stöken*, (praet.), *overnömen* (part.) *slueg, gung, luet, leupen* (part.), en vele andere van dezelfde Klassen, die duidelijk aantonen, dat de vocaal in praet. zowel als part. van deze ww. gepalataliseerd is. Doch ook schrijven ze: *won, worden* (part.) en *oetwosschen* (part.), *stond* en *geschoren*, dat er mede door zijn voorvoegsel niet erg betrouwbaar uitziet.

De klank, die aangeduid wordt met *uu* en *ue* en die de schrijvers klaarblijkelijk gehoord hebben als een klank, die veel overeenkomst had met de lange [y.], hoort men tegenwoordig nog in sommige plaatsen van Drente. Het lijkt mij de weergave van een klank, die minder lippenronning heeft dan de [ø.], maar die overigens, op dezelfde manier gevormd wordt. Zo vindt men hier: *drueg, luept, vrueg* enz..

De reizigers woonden in G., ze gaan op de wagen naar Z. en stappen daar op de postwagen naar Koevorden. Gasselte en Grollo kan dit G. niet zijn; dit volgt uit de tekst. Het is mogelijk, dat het Gieten is geweest.

¹⁾ De brief van nen ingezjättenen van 't Vriezenvjenne S. 750-753.

²⁾ J. Pan: Drentsche woorden en spreekwoorden, Arch. v. Ned. Tik. I. blz. 201-272, blz. 323-392.

³⁾ Door J. Bergsma zijn uit dit boek in de Driemaandelijke Bladen XVIIIe Jrg. (1918) twee brieven gepubliceerd in het art.: Taal en karakter der Drenten.

In Drents Mozaïk¹⁾, waarin naar het voorbeeld van Hildebrands typen in het werk de Nederlanden, een beschrijving van de Drent en zijn leven wordt gegeven, zijn de gesprekken in dialect weergegeven. Uit de spelling van de werkwoordsvormen is in vele gevallen tot umlaut van de stamvocalen te besluiten. Het verhaal van een in 1780 geboren scheper is geheel in dialect geschreven. Men ziet daarin: *ereuken, verleuren, begun, wu(u)r(en), aanspraak, gung(en), huld en ruup*. Vormen, die op umlaut wijzen, van andere ww. van de IIIe Kl. bevatten deze gesprekken eveneens, maar eenmaal leest men *gong* en ook eenmaal *ekommen*.

In het archief voor Ned. Taalkunde vindt men een bijdrage in dialect, nl. een gedichtje in vierregelige strofen, waarin een Twentse boerenjongen weet te vertellen van zijn militaire dienst²⁾. De Twent spreekt van *etrokken, beklommen, evallen, omslōaten, overnōamen*³⁾ maar ook van *gingen, (ont)vingen, kwammen*. Heeft de luitenant, de schrijver, alleen de klok horen luiden? Met zijn uitspraak, dat de vervoeging in het Twents geheel willekeurig is, zal wel niemand zich meer kunnen verenigen. Localisering in de omgeving van Enschede is door het ontbreken van umlaut ook in de praet. niet mogelijk.

De tijdschriften: De Taal- en Letterbode en de Taalgids, omstreeks 1870 uitgegeven, bevatten twee woordenlijsten uit streken, waarover zich ons onderzoek uitstrekt: nl. één van de Veluwe⁴⁾ en één van Urk. Uit de woordenlijst van Urk⁵⁾ zien we duidelijk, dat op Urk verschillende sterke ww. met klinkers, die door umlaut zijn gewijzigd, in gebruik zijn: *gebeun, emulken, eneumen, evullen*, maar dat ook andere formaties daarnaast bestaan: *estocten, evongen, begroeven*. Over de vervoeging van de sterke ww. op Urk wordt in dezelfde jaargang gesproken. In ander verband zal hierover gehandeld worden.

Dat Zwolle deze umlaut kende, blijkt uit de Zwolse sketsies van W. Kloeke⁶⁾, waarin de Zwolse taal uit het

¹⁾ Drentsch Mozaïk Ie en IIe stukje door J. van de Veen Azn. (1844). Het verhaal van de oude scheper treft men aan op blz. 62-66 v. h. IIe Stukje.

²⁾ A. v. Wechel: De Loteling, Arch. v. Nederl. Taalk. IV, blz. 411-422.

³⁾ Over de uitspraak van deze *da* worden we vrij volledig ingelicht: de klankwaarde is nagenoeg gelijk aan die van de *ð* in *vōtre*, blz. 421-422.

⁴⁾ A. Aarsen: Veluwsch (Uddelsch) taaleigen, Taal- en Letterbode V, blz. 68-71, blz. 229-336.

⁵⁾ K. Koffeman: Het Urker taaleigen, Taal- en Letterbode VI, blz. 24-49.

⁶⁾ Zwolse Sketsies van W. Kloeke (1930).

midden der 19e eeuw wordt weergegeven. Daar dit hele werk in dialect geschreven is, is er vrij wat materiaal uit te halen.

De praet. blijken in het Zwols geen umlautsvocaal te hebben, wat duidelijk wordt uit vormen als: *vloog*, *schoof*, *begon*, *trok*, *droeg*, *liep* enz., doch de participia wel, tenminste die van de IIe, IIIe en IVe Kl.: *egoeuten* (de *oeu* stelt de klank van 't Franse *cœur* voor), *begunnen*, *trökken*, *ebroeuken*, *esproeuken* enz.. Ook merkt men *eskroeuwen* en *egoeuwen* op, die hun *oeu* misschien te danken hebben aan analogie naar de ww. van de IIe of IVe Kl.. De vocaal van het part. van het ww. van de IVe Kl. *kommen* mist de umlaut; in de IVe en Ve Kl. is de vocaal van het enkelvoud van het praet., nl. [a], doorgedrongen in het meerv.: *kwammen*, *nammen*, *gavven*, maar *waeren*.

Gaan we *Winklers Dialecticon*¹⁾ na, dan zijn voor ons voor de noordelijke grenslijn van belang de vertalingen van de Gelijkenis van de Verloren Zoon in het dialect van Noordwolde (Stellingwerf), Den Ham, stad Groningen, Woltersum en het Oldambt. In de vertaling voor Noordwolde komen vormen met, maar ook zonder umlaut voor: *verleuren* (part.), *vunnen* (part.), *beweu-gen*, *reup* en *vreug*, maar daarnaast: *begon*, *kommen* (part.), *gong*. Er worden dus zowel part. als praet. opgegeven met lettertekens, die op umlaut wijzen. Den Ham kent ons verschijnsel niet, behalve in *ruip*. De stad Groningen heeft beide soort vormen: *begun*, *wuir*, *völ*, *ruip*, *vruig*, *luip* en daarnaast: *verloren*, *begon*, *worden* (part.), enz.. De vormen van Woltersum doen aan die van Groningen denken: *bigun(nen)*, *luip* en *vruig*, maar *verloren* (part.), *worren* (part.), *vonnen* (part.); in Den Ham, Groningen (stad) en Woltersum hebben dus alleen de praet. *begun* en *wuir* van ww. der IIIe Kl. en verder praet. van redupl. verba de gepalataliseerde vocaal. Een Oldambter part. *sturven* moet vermeld worden. Sellingen schijnt de umlaut te kennen: *wuir*, *gunk*, *huil*, *luip* en *vruig* worden opgegeven, dus praet. van de straks genoemde Klassen. De andere praet., die in de tekst voorkomen, zijn: *kreeg*, *wees*, *was*, *kwam*. Als part. vindt men alleen *kregen*. Uit Noord-Drente zijn geen vertalingen van deze gelijkenis binnengekomen.

Voor de zuidelijke grenslijn verdienen de aandacht de vertalingen in het dialect van Huizen, Laren, Soest, Nijkerk, Uddel,

¹⁾ J. Winkler: Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon Ie deel.

Deventer en Oldenzaal. Gaat men de praet. en part. van de sterke ww. na, dan schijnen deze in Huizen geen umlautsklanken te hebben, behalve in *verleuren*; in de Larense tekst kan men deze wel veronderstellen, maar vormen als *begon*, *gonk* en *vongden* wijken in deze van de andere Larense vormen af. Het was reeds Winkler opgevallen, dat de dialecten van het Gooi aanmerkelijk verschillen van de andere Hollandse dialecten en dat zij meer overeenkwamen met de tongval van Eemland. Soest staat niet aan de kant van Laren, maar Nijkerk wel. De vormen *sting* en *viel* voor Nijkerk vallen op; Uddel zou, als men afgaat op deze vertaling de, umlaut niet kennen, alleen de vorm *vreug* wijst in een andere richting. De schrijfwijze van de praet. en part. voor Deventer doet aldaar geen i-mutatie van de klinker in de sterke ww. veronderstellen; Oldenzaal zou men aan de Deventerse kant zetten, indien niet de vormen *wurd* en *vul* waren opgegeven. De resultaten van ons onderzoek in Huizen en Uddel stemmen niet overeen met de gevolgtrekkingen, die uit deze vertalingen te maken zijn. Ook van het dialect van Oldenzaal krijgt men een verkeerde indruk.

Twee gelijkenissen van de Verloren Zoon in de Navorscher van 1871 ¹⁾ opgenomen, wijzigen onze conclusies niet. Voor de stad Groningen worden opgegeven: *begun*, *vuil*, *ruip*, *vruig* en *leup*, het praet. *wuir* van worden komt niet voor. Uit de Oldambter spellingwijzen van de praet. kan men niet tot umlaut in deze vormen besluiten.

Dat de vormen met umlautsklanken niet alleen aan noord- en zuidgrens voorkomen, maar ook in het tussenliggende gebied, treedt aan de dag, wanneer men de vertaling nagaat voor Zweelo en Meppel (alleen deze twee zijn voor Drente binnengekomen) en die voor Zwartsluis, Zwolle en Urk. In alle wordt het part. van verliezen als *verlueren* gespeld, in vier (in Zwolle niet) komt (*e*)vunden voor. De vertaling van Zwolle en Zwartsluis bevat verder geen vormen, die deze verandering van de vocaal doen vermoeden, wel die van de andere plaatsen: *begunnen*, *gunk*, *ekeumen* e.a..

Deze umlaut leert men ook kennen uit de gelijkenis van het Verloren Schaaap in het dialect van Dalfsen ²⁾.

¹⁾ Navorscher 1871, blz. 46-47 en blz. 458-460. De gelijkenis is weergegeven in het dialect van Groningen (stad) en het Oldambt.

²⁾ Gelijkenis van het Verloren Schaaap in P. J. Cosijn: Nieuwsaksisch (Taalk. Bijdr. I, blz. 285).

velös (verloor), (*'t*) *verlörene* en *evunden* bewijzen dit. Deze vormen zijn niet in contrast met die voorkomen in de woordenlijst voor Dalfsen. In deze woordenlijst staan *erökken* en *schötten* (plur. praet.) en verder de vervoeging van slaan, lopen en kruipen. De verl. tijd hiervan wordt met *eu* gespeld, het verl. deelw. ook, behalve dat van slaan (*eslaegen*). Vormen van ww. van de IIe en VIe Kl. dus en van het reduplicerend ww. lopen. De *Gelijkenis van de Verloren Zoon* in het dialect van dezelfde plaats toont ook aan, dat Dalfsen de umlaut kent. Alleen *begon* en *eworden* vallen op ¹⁾.

Gaat men de dialectteksten in „Van de Schelde tot de Weichsel” ²⁾ na, dan ziet men er bij uit de stad Groningen met omgeving, het Oldambt en Westerwolde. In een schets uit de Stad ³⁾ vindt men het praet. van een ww. van de VIe Kl. *sluig*, ook het op dezelfde wijze gevormde *vruiig*, en nog drie praet. met *ui* van de redupl. verba: *huil*, *luiip* en *ruip*. De schetsen uit het Oldambt ⁴⁾ leveren ons de vormen: *wuir*, *sluig*, *luit('n)*, *ruip(en)* en *vruiig*. De bijdragen uit Westerwolde ⁵⁾ bevatten eveneens enkele voor ons belangrijke praet.: *huil*, *luiip(en)*, *sluip* met *vruiig*, verder als vorm van het ww. gaan: *gung(en)* (*gunk*) en *gönk*, als praet. van worden *wör* en als dat van helpen *hulp*.

Van de Stad en omgeving met het Oldambt worden praet. met *ui* opgegeven van de sterke ww. worden, slaan, houden, lopen en roepen, van de zwakke vragen, maken en raken; voor het Oldambt komen er als nieuwe belangrijke vormen bij de praeteritaalvormen van gaan, verder *hulp* en *sluip*.

In „Van de Schelde tot de Weichsel” zijn uit Drente voor ons van belang: *Een aovondprootien en twee vassies* ⁶⁾ uit Beilen en *Inne gengelderei* uit Zuid-Oost Drente ⁷⁾. Het „aovondprootien” leert ons, dat in de sterke ww.s vormen umlautsklanken voorkomen: *vunnen* (part.), *stun(nen)*,

¹⁾ H. J. Wesselink: De gelijkenis v. d. Verloren zoon (Onze Volkstaal II, blz. 117-118).

²⁾ J. en L. Leopold: Van de Schelde tot de Weichsel Ie deel, blz. 635-688.

³⁾ Oet mien Jongenstied, blz. 635-'38.

⁴⁾ En mooie en lijve Sunderklaospoppe door Eilers Koch, blz. 679-'81, Freerk Ruter veur de hemelpoorte door P. R. Goudschaal, blz. 672-673, De Sinte Meertens Gans, blz. 681-'82.

⁵⁾ Bie Oom en Meuke door H. C. Yfkes, blz. 683-'86 en 'n Slange om de arm door K. Hazewinkel, blz. 687-'88.

⁶⁾ En oavondprootien en twee vassies enz. door Ulehake (Hogersmilde), blz. 606-612.

⁷⁾ Inne gengelderei door A. L. Lesturgeon, blz. 633-634.

gunk, verbunden (part.) e.a.. Maar als part. van de IVe Kl. vindt men ook *weer-, ofkomen*. De tweede bijdrage, die veel korter is, is slechts gedeeltelijk in dialect geschreven. Vermeld moeten worden de vormen: *zwöllen, wuer, wueren*, (betekenis is: werd, werden). Hoe men zich de uitspraak van deze laatste vormen moet voorstellen, is al besproken.

Daar in Van de Schelde tot de Weichsel bijdragen uit Stellingwerf zijn opgenomen, die reeds in de Friese volksalmanak hadden gestaan ¹⁾, is het niet ondienstig vast te stellen, dat Steenwijk dit verschijnsel ± 1870 ook kende. In de beide Steenwijker schetsen, *Hael op as t bit en de olde tooverhekse* ²⁾, komen vormen voor, waaruit de umlaut in de praet. en part. van de ww. der IIe, IIIe en IVe Kl. en het praet. van de reduplicerende verba blijkt: *vleug, verscheuten, zunk, evunnen, steuk, esprenuken, leut, reupen* e.a.. Als praet. van een ww. der VIe Kl. komt voor *drög*. Van gaan en staan worden als praet. opgegeven: *gong (gonk), ging (gink), ston (stond)*. Dat echter naast vormen met gepalataliseerde vocaal ook andere in gebruik waren, leren ons de spellingwijzen: *begon, eworden, ekomen, ekoemen, elooopen*.

Onderzoekt men de dialectteksten van de zuidgrens ³⁾, dan merkt men in de schets uit Soest ⁴⁾ geen aanduiding van umlautsklanken in sterke ww.s vormen op, Oud-Leusden staat aan de kant van Soest ⁵⁾, alleen wijkt de vorm *verleure* (part.) af.

Uddel zou men tot het gebied zonder umlaut kunnen rekenen als: *De knecht van de Reus* ⁶⁾ niet de vormen: *gung, kweem, jeug, vreug* en *evreugen* bevatte. Naast *gung* staat echter *gong* in dezelfde tekst.

De schetsen uit het noordelijk deel van de Achterhoek ⁷⁾ doen daar geen umlaut veronderstellen. *Kweem* staat hierin herhaaldelijk naast *kwam*.

Rijssen heeft umlaut ⁸⁾, want of het part. *gong*, dat naast

¹⁾ Nl. De zommer v. 1837 en Nijaarsweensk. Deel III, blz. 228-230.

²⁾ Hael op as t bit, blz. 590-595, Schr.: G. Gorkink. De olde Tooverhekse, blz. 595-601, Schr.: A. Smit.

³⁾ De dialectteksten, die reeds opgenomen waren geweest in de Volksalmanakken, worden hier niet vermeld.

⁴⁾ Waartoe Garrit de heeren van de snijkamer kapaobel achtte, blz. 521-523 door Knoppers.

⁵⁾ Jan en zien wief en 5 gedichtjes, blz. 523-532 door R. A. Kolléwijn.

⁶⁾ De knecht van de Reus, blz. 497-513 door A. Aarssen.

⁷⁾ De Bebbek, blz. 467-469 door J. H. Gallée, n Boer, die meer as rike worden wol, blz. 473-477 door Wansleven, En veugeltjen, blz. 496-507 door A. L. Otto.

⁸⁾ Watter alzoe gebeurde op nen aovend by mienen buurman Willem Ni-j-land en Iedele vreeze, blz. 539-542, door W. J. C. van Wijngaarden.

gung eenmaal voorkomt, wel Rijssens is, is aan twijfel onderhevig. Eveneens kan men twifelen aan de juistheid van de vorm *boodt*.

Bekijkt men het stukje uit Haaksbergen: De broetlachte zoo as ze in Hoksebarge holdene wot¹⁾, dan concludeert men daaruit, dat Haaksbergen deze umlaut ± 1870 niet kende.

In de bijdrage uit Enschede²⁾ staan *sleug* en *gungen*.

Van de Schelde tot de Weichsel bevat verder nog enkele schetsen uit plaatsen, die tussen onze grenslijnen zijn gelegen³⁾. Het kost weinig moeite daarin ons verschijnsel op te merken. Om niet te uitvoerig te worden laat ik een beschrijving van de vormen van ieder van deze achterwege.

Onder de sterke ww.svormen, die we uit dit werk leren kennen, verdienen de aandacht: *verleure* voor Oud-Leusden en de vormen zonder umlaut voor Uddel.

Het tijdschrift „Onze Volkstaal” (verschenen van 1882–1890) verschaft ons weinig materiaal. In het bruiloftsliedje uit Rijssen⁴⁾ komen geen praet. en part. voor behalve *ezeën*. De Veluwe Liedjes⁵⁾ bevatten ook weinig van deze vormen. Zij zijn van dezelfde hand als de woordenlijsten in de Taalgids, de Taal- en Letterbode, Noord en Zuid en Onze Volkstaal III⁶⁾.

Een andere woordenlijst van het Overijsels taaleigen maakt ons almede niet wijzer⁷⁾.

Dialectteksten van recenter datum dan de boven besprokene hier te behandelen lijkt mij overbodig, daar de personen, die mij mondelinge opgaven hebben verstrekt, grotendeels voor 1890 hun dialect hebben geleerd. Ook lichten ons de enquêtes van het A.G. omtrent het dialect van bepaalde plaatsen in het laatst der vorige eeuw meestal vollediger in dan de teksten.

¹⁾ Blz. 543–548, Schr. Eising-Smeets.

²⁾ Uit de Ie jrg. van de Enschedesche Courant: Ho Graat mans en tiegen kwam en woar ze do van ekelt hebben, blz. 553–554.

³⁾ Uit Genemuiden, Giethoorn, Zwolle, Friezenveen.

⁴⁾ Proeve van Twentsch taaleigen, Onze Volkstaal I, blz. 174–177.

⁵⁾ A. Aarsen: Veluwsche liedjes, Onze Volkstaal II, blz. 183–185.

⁶⁾ Taalgids IV, blz. 139–140; Taal- en Letterbode V, blz. 68–71, blz. 229–236; Noord en Zuid IV, blz. 266–272; Onze Volkstaal III, blz. 250–251.

⁷⁾ Die van F. H. Buser, Taalgids, III blz. 134–180.

Ook niet die van H. Zeger de Beijl: Van de Hoge Veluwe, Onze Volkstaal I, blz. 247–251 en die van Eijkman: Geldersche woorden, Noord en Zuid II, blz. 60–62.

DE VOCALEN IN DE VORMEN VAN DE STERKE WERKWOORDEN

<p>Ie Kl. oergerm.: <i>i-ai-i-i.</i> os.: <i>i-ē-i-i.</i> mnd.: <i>i-ē-ē-ē.</i></p>	<p>dialecten ten noorden: } [i.][i:]-[e.][ε]-[e.][ε] v. d. umlautsgrens: } [e.][ε] } [i.] dialecten ten zuiden: } [i.][i:]-[e.][ε]-[e.][ε] v. d. umlautsgrens: } [e.][ε] } [i.]</p>
<p>IIe Kl. oergerm.: <i>eu(ū)-au-u-u.</i> os.: <i>io(eo, ie, ia)-iu, ū, ō-u-o</i> mnd.: 1 <i>ē (ū, ū)-ō-ō-ō (a)</i> 2 (voor <i>w</i>) <i>ū (w), ū (w)</i> <i>ou(w)-ou-ou(w), ū(w).</i> 3 <i>ū-ō-ō-ō(a).</i></p>	<p>ten noorden: 1 [i.] [e.] ([e:]) } -[ø.], [œ.], [œ] 2 [œ i], [y:], ([y:]), } -[ø.], [œ.], [œ] [u.] ([u:]) } -[ø.], [œ.], [œ]</p> <p>ten zuiden: 1 [i.], [e.], ([e:]) } -[ø.], [ø] 2 [œ i], [y:], } -[ø.], [ø] ([y:], [u.], ([u:])) } -[ø.], [ø]</p>
<p>IIIe Kl. oergerm.: <i>i-a-u-u</i> os.: $\left. \begin{array}{l} 1 \text{ voor } n + \text{cons.: } i-a-u-u \\ 2 \text{ voor } l + \text{cons.: } e-a-u-o \\ 3 \text{ voor } r + \text{cons.: } \end{array} \right\} e-a-u-o$ mnd.: $\left. \begin{array}{l} 1 \text{ voor } n + \text{cons.: } i-a-u-u \\ 2 \text{ voor } l + \text{cons.: } e-a-u-u(o) \\ 3 \text{ voor } r + \text{cons.: } e-a-o-o \end{array} \right\}$</p>	<p>ten noorden: 1 [ɛ] , ([e.]) } -[œ] , [œ.], [ø.]-[œ] , 2 [ɛ] ([ɑ]) } [œ.], [ø.]-[œ] , [œ.], } [ø.]</p> <p>ten zuiden: 1 [ɛ] ([e.]) } -[ð] , [ɔ] , [ø.]-[ð] , 2 [ɛ] ([ɑ]) } [ɔ] , [ø.]-[ð] , [ɔ] , [ø.]</p>
<p>IVe Kl. oergerm.: <i>e-a-ē-u</i> os.: <i>ē(i)-a-d-o</i> mnd.: <i>ē(i)-a-ē(d)-ō(a)</i></p>	<p>ten noorden: [e.], [ɛ.], [ɛ]-[ɑ], [œ] , [ø.]-[ɑ], [a.], [œ] , [ø.], ([e.]), -[œ.], [œ] , [ø.]</p> <p>ten zuiden: [e.], [ɛ.], [ɛ]-[ɑ], [ð.]-[ɑ], [a.], [ð.]-[ø.], [ð]</p>
<p>Ve Kl. oergerm.: <i>e-a-ē-e</i> os.: <i>ē, i-a-d-ē</i> mnd.: <i>ē(i)-a-ē(d)-ē</i></p>	<p>ten noorden: [e.], [ɛ.], [ɛ]-[ɑ], ([œ] , [ø.])-[ɑ], [a.] ([œ] , [ø.])-[e.], [ɛ.], [ɛ] , ([i.])</p> <p>ten zuiden: [e.], [ɛ.], [ɛ]-[ɑ]-[ɑ], [a.]-[e.], [ɛ.], [ɛ] ([i.])</p>
<p>VIe Kl. oergerm.: <i>a-ō-ō-a</i> os.: <i>a-ō-ō-a</i> mnd.: <i>a-ō-ō-ā</i></p>	<p>ten noorden: [a.], [e.], [ɛ.], [ɔ.], [ɑ] , -[ø.], [œ]- [ø.], [œ]-[a.], [e.], [ɛ.], [ɔ.], [ɑ]</p> <p>ten zuiden: [a.], [e.], [ɛ.], [ɔ.], [ɑ]-[u.], [o.], [ð.]-[u.], [o.], [ð]-[a.], [e.], [ɛ.], [ɔ.], [ɑ]</p>
<p>Red. v. oergm.: os.: -ē mnd.: 1 <i>e-ē-ē-ē</i> 2 <i>ā, a-ē-ē-d, a</i> 3 <i>ō-ē-ē-ō</i></p>	<p>ten noorden: 1 [ɑ] , [ɔ.]-[œ] , [ø.]-[œ] , [ø.]-[ɑ], [ɔ.], [œ] , [ø.]</p> <p>2 [ɛ.], [ɔ.]-[praet. vaak zwak], [ø.]-[ø.]-[ɛ.], [ɔ.], [ø.]</p> <p>3 [o.], [u.]-[ø.]-[ø.]-[o.], [u.], [ø.]</p> <p>ten zuiden: 1 [ɑ] , [ɔ.]-[ð] ([ɛ]), [e.]-[ð] , ([ɛ]), [e.]-[ɑ] , [ð] , [ɔ.]</p> <p>2 [ɛ.], [ɔ.]-[praet. vaak zwak] [e.]-[e.]-[ɛ.], [ɔ.]</p> <p>3 [o.], [u.]-[e.]-[e.]-[o.], [u.]</p>

DE GRENZEN VAN HET GEBIED MET UMLAUT

A. BESCHRIJVING VAN DE NOORDGRENNS

De noordgrens van de umlaut in de praet. en de part. van de sterke ww. ligt in Noord-Drente. Ook Stellingwerf heeft deze verandering in de stamvocaal der sterke ww.. Dit is mij uit een onderzoek te Oosterwolde (F23) gebleken. Daar Oosterwolde zowel in het noorden als in het westen aan de Tjonger grenst en de Tjonger de grens vormt van het Friese taalgebied ¹⁾, waarover zich dit onderzoek niet heeft uitgestrekt, is Oosterwolde hier een beginpunt. Smilde (G2) kent tot Boven-Smilde (G1) toe deze wijziging. In Assen (G4), evenals in de dicht erbij gelegen buurschappen Kloosterveen (G3) en Witten, (G5) is er van deze umlautsklanken weinig meer over, enkele resten vindt men nog bij de reduplicerende verba. Rolde (G7) behoort tot het zuiden, alleen wordt in enkele part. van de IIe Kl. een [o.] gezegd, terwijl het praet. [ø.] heeft; ook hebben enkele andere praet. en part. van dezelfde Kl. beide [o.]. In Grollo (G8) kan men hetzelfde constateren, doch het aantal uitzonderingen is daar kleiner dan in Rolde. En dezelfde uitzonderingen (behalve [zø.gŋ]) kan men in Gasselte (G9) opmerken. Gasselte hoort in weerwil van deze enkele vormen tot het gebied met umlaut, maar ook moet men Gieten (C185) en Eext (C184) daartoe rekenen, al is dan het aantal ww. van de IIe Kl., waarin men in enkele vormen [o.] opmerkt, wat groter, en al hoort men in Eext geen klanken, die door umlaut zijn veranderd, in de verschillende part. van de IVe Kl. (in Gieten is [Vo.gŋ] het enige part., waarin de gewijzigde vocaal ontbreekt).

De hier vermelde plaatsen, met uitzondering van de omgeving van Assen, te stellen tegenover die er ten noorden van gelegen zijn

¹⁾ J. J. Hof: Friesche Dialectgeographie (blz. 4). De taalgrens van de kop van de Tjonger tot de Opsterlandster Compagnonsvaart is weinig scherp. Te Donkerbroek hoort men nog Stellingwerfs.

als plaats en, die de umlaut in de sterke werkwoordvormen hebben, tegenover hen, die de genoemde umlaut missen, is niet juist. Immers zowel te N o r g (C176) als in de gemeente Vries, wat mij uit onderzoekingen in het dorp V r i e s zelf (C177) als in de buurtschappen D o n d e r e n (C149) en I d e (C149b) gebleken is, als in de gemeente Anlo, te A n l o (C183) en A n n e n (C182), hebben de verleden tijden en verleden deelwoorden van de ww. kruipen en ruiken een [ø.]. In de IIIe Kl. vindt men voor [r] en [l] klanken, die gepalataliseerd zijn. In het praet. van de ww. van de VIe Kl., indien dit sterk is, evenals in dat van de reduplicerende verba merkt men eveneens klanken op, die op dezelfde manier zijn veranderd.

Bijna dezelfde afwijkende werkwoordsvormen kan men opmerken in de plaatsen, die ten noorden van de zoeven besprokene liggen, alleen hebben in R o d e n (C146) meer praet. van de IIe Kl. een vocaal, die door i-mutatie gewijzigd is ¹⁾. Part., waarin een gepalataliseerde klank voorkomt, heeft Roden niet. De vormen van E e l d e (C149) en P e i z e (C147) stemmen overeen met die van Norg, Vries, enz. ²⁾. De met het zuiden overeenkomende vormen van [kru.pŋ] en [ru.kŋ] mist Z u i d l a r e n (C155), de vormen van de praet. van de IIIe Kl., van die van de VIe Kl. en van die van de reduplicerende verba benevens van die van de part. van de IIIe Klasse zijn die van Noord-Drente. Dezelfde vormen zijn ook nog uit de stad Groningen, de dorpen ten zuiden er van, een gedeelte van het Oldambt, Westerwolde en het zuidelijk gedeelte van Fivelingo bekend.

B. BESCHRIJVING VAN DE ZUIDGREN S

Stippelen we de grenslijn uit van het westen naar het oosten, dan moeten we hem tussen H u i z e n (E127) en N a a r d e n (E125) aan de Zuiderzee laten beginnen. Huizen met zijn in verschillende opzichten zeer geprononceerde eigenaardigheden en

¹⁾ De klank, die men te Roden, Peize, Eelde, Zuidlaren, gedeeltelijk in Norg, Ide, Donderen en Vries zelf, in deze praet. hoort is geen [ø.], ook geen [œ.] maar een klank, die dicht staat bij de [œ+i] van het Algemeen Nederlands. Dezelfde klank merkt men ook in de praet. van de ww. van de VIe Kl. en in die van de reduplicerende verba met lange stamvocaal op. Zie hierover het hoofdstuk: De sterke werkwoordsvormen van het grensgebied A. Aan de noordgrens.

²⁾ De afwijkende vormen van de IIe Kl. hebben [ø.], de overige afwijkende vormen van de VIe Kl. en van de reduplicerende verba de in noot 1 beschreven klanken.

Naarden, waar van een dialect in eigenlijke zin niet meer te spreken is. *Blaricum* (E128) en *Laren* (E129), ook *Hilversum* (E161) onder de oorspronkelijke bewoners, tenminste onder de ouderen van hen, hebben in de praet. en part. van de sterke ww. vocalen, die door umlaut gewijzigd zijn. In *Bussum* (E126) is er van deze wijziging niets meer te bespeuren. Geen wonder trouwens, dat het handjevol Bussumers van eertijds zijn taal niet heeft kunnen handhaven tegenover de talrijke nieuwe bewoners ¹⁾. Doch ook in *Eemnes* (E162) hoort men geen klanken, die door umlaut ontstaan zijn in verl. tijd en verl. deelw. van deze ww..

Over de Eem hebben *Spakenburg* (F121) met de *Eemdijk* (F121a) en *Bunschoten* (F129) de i-mutatie, behalve in enkele ww. van de IIIe Kl.. De taal van de verspreid liggende buurtschappen, waaruit de gemeente Hoogland bestaat, heeft deze eigenaardigheid niet. Zowel op *Den Ham* (F141), als te *Zevenhuizen* (F141a), *Liendert* (F141b) en *Hooglanderveen* (F141c) zijn deze afwijkende vocalen in de werkwoordsvormen onbekend, maar „over de Laak praten ze heel anders” werd me aangekondigd, en ook voor dit verschijnsel bleek dit het geval te zijn. De buurtschappen over de Laak, behorende tot de gemeente Nijkerk, hebben met Nijkerk zelf deze bijzonderheid wel. Peilingen te *Nijkerk* (F142), *Holk* (F142a), *Nijkerkerveen* (F142b) en *Appel* (F142c) hebben mij daarvan overtuigd. *Hoevelaken* (F143) staat niet aan de kant van Nijkerk. Een paar vormen van één mijner zegslieden hier evenals een paar vormen te *Soest* (E164) genoteerd zijn waarschijnlijk een aanwijzing, dat de grens naar het noorden is opgeschoven. De resultaten van een onderzoek in het *Zwartebroek* (F170b) (burg. gem. Barneveld, kerkel. gem. Voorthuizen) wijzen in dezelfde richting. *Terschuur* (F170a) heeft enkele noordelijke vormen in de IIe Kl. en bij de reduplicerende ww.. *Putten* (F124) met zijn zuidelijke buurtschappen *Huinen* (F124a) en *Schovenhorst-Koudhoorn* (F124b) hoort tot de zeekant. *Voorthuizen* (F144) tot het zuiden. De grens loopt verder tussen *Garderen* (F145) en *Stroe* (F147) door. Alleen de vormen van het ww. vallen in *Stroe* komen

¹⁾ Winkler (Dialecticon, Dl. II, blz. 97) zegt al: „Het echte Gooisch spreekt men in de dorpen Laren, Bussum, Blaricum en Hilversum, maar in de laatstgenoemde plaats reeds sterk naar het moderne Hollandsch overhellende”.

met die van het noorden overeen. U d d e l (F127) heeft umlaut, maar in K o o t w i j k (F148) heb ik deze niet kunnen vaststellen ¹⁾, E l s p e e t (F126) behoort tot het noorden. In H o o g - S o e r e n (F149) was het mij mogelijk nog enkele part. te noteren, die een klinker hebben, die door umlaut is gewijzigd, maar het aantal Soerenaars, dat vasthoudt aan die oude uitspraak, is gering.

In A p e l d o o r n (F151) is deze verandering thans onbekend, wat mij uit onderzoekingen in Apeldoorn zelf en het noord-oostelijk gelegen B e e m t e (F151a) is gebleken. De plaatsen ten noorden van Apeldoorn: V a a s s e n (F129) en E p e (F112) met de buurtschap Z u u k (F112b) hebben de eigenaardigheid: wel umlaut in de part., niet in de praet.. Een overgangstoestand, die nog niet heel oud is, immers in de kleine buurtschap G o r t e l (F129b), midden in de bossen van Het Loo gelegen, hebben zowel verl. tijden als verl. deelw. de gezochte klanken. H e e r d e (F113) en V e e s s e n (F114) horen volledig tot het noorden. In O e n e (F115) en in het noordelijk deel van Welsum (F116) is men in een overgangsgebied. Bijna alle part. hebben de umlaut bewaard, ook zijn part. met umlautsklanken naast die zonder in gebruik. Vele praet. missen de umlaut, echter niet alle. B o v e n - (F117) en B e n e d e n - W e l s u m (F116) tonen een verschillend beeld: in Beneden-Welsum is umlaut regel, het ontbreken ervan de uitzondering, in Boven-Welsum is de toestand juist omgekeerd. In N i j b r o e k (F130) en T e r w o l d e (F131) is van deze umlaut geen spoor te bekennen. De invloed van Deventer!

Over de IJsel is de toestand in O l s t (F118) merkwaardig: sommige personen gebruiken umlautsklanken in alle werkwoordsvormen, waarin men umlaut kan verwachten, andere, toch ook echte Olstenaren, zijn daarmee veel zuiniger: heel wat vormen zonder umlaut worden aangewend. Reden, waarom ik het gewenst gevonden heb, de grenslijn door Olst te trekken. De B o s k a m p (F118a) heeft de umlaut volledig. Van de buurtschappen der gemeente Diepenveen (F132) hebben die in de buurt van de IJsel,

¹⁾ De invuller (zijn naam is onbekend) van de vragenlijst van het A. G. van 1879 geeft voor Kootwijk op *esjeuten, leup, dreug, egeuten, uullespeugen, verleuren*. Niet tevreden over het negatieve resultaat van mijn eerste bezoek, ben ik later weer naar Kootwijk gegaan; de bijna 70-jarige geboren Kootwijkse, ook haar moeder was uit Kootwijk, gebruikte geen umlautsklanken in de hier besproken vormen. Zij maakte mij echter wel attent op de afwijkende uitspraak van Garderen en Uddel.

Tjoene (F132a), Rande (F132b), de zuidelijke vormen, Hengvorden (F132c) wijkt alleen met [vrø.r] en [vrø.r̥] af. Ook Colmschate (F159) blijkt de invloed van Deventer te hebben ondergaan, maar in de verder landwaarts in liggende dorpjes Lettele (F137) en Okkenbroek (F137a) zijn de afwijkende vocalen in gebruik.

De scheidingslijn tussen de plaatsen met zuidelijke en noordelijke vormen is hier weer op dezelfde geografische breedte gekomen als te Vaassen, waar de wig naar het noorden begon.

Bathmen (F138) hoort tot het zuiden, Wezepe (F134) en Heeten (F135) met Nieuw-Heeten (F135a) tot het noorden. De hele gemeente Holten eveneens, wat mij uit onderzoeken in Holten zelf (G196), zowel als in de westelijke buurten Dijkerhoek (G195) en Espelo (G195a), als in de oostelijk gelegen Borkeld (G196a), als in de tot de Schipbeek reikende Beuzeberg (G196b), gebleken is.

In „het Gelders” is geen umlaut in deze werkwoordsvormen te bespeuren. Onderzoekingen te Oolde (G221a), Exel (G221b) en Lochem (G246) hebben dit aan het licht gebracht.

Nog meer naar het zuiden daalt de grenslijn: Rijssen (G197) hoort tot het noorden, maar ook Elzen (G198a), wel tot de kerkelijke gemeente Rijssen behorend, maar tot de burgerlijke gemeente Markelo. Tussen Elzen en Markelo (G222) loopt de grens door. De buurtschap Stokkum (G224) sluit zich geheel bij Markelo aan, Elzenbroek (G198b) staat aan de kant van Elzen, alleen hebben niet alle praet. van de IIe Kl. de umlaut. Hetzelfde merkt men op in Zeldam (G228a), en Wiene (G228b) (Gem. Ambt Delden). Het uit taalkundig oogpunt zéér merkwaardige Enter (G198) kent de umlaut, ook de praet. van de IIe Kl. hebben de gewijzigde klanken, maar de verandering is op til: immers vormen met naast die zonder umlaut zijn er in gebruik. Het jongere geslacht begint de afwijkende klanken op te geven.

Goor (G223) verkeert in een overgangsstadium: de umlautsklanken zijn er vroeger algemeen in gebruik geweest, worden er nog gebruikt door de 50-jarigen en ouderen, maar de jongeren zeggen ze niet meer. In Diepenheim (G225) kent men nog van sommige ww. vormen met umlaut, doch die zonder umlaut zijn er naast in gebruik. Te Gelselaar (G227) (Gem. Borculo) is van deze i-mutatie geen spoor te ontdekken, maar ook te Hen-

gevelde (G226) (Gem. Ambt Delden) is dat niet het geval. Delden (G203) hoort tot het noorden, echter zijn van veel ww. de noordelijke vormen naast de zuidelijke in gebruik, van enkele part. worden alleen de laatste nog gekend. Het dialect van Hengel (G204) bezit deze eigenaardigheid wel. Ook dat van het ten zuiden ervan gelegen Bekkum (G230), doch ook hier zijn niet meer van alle ww. de vormen met umlaut in gebruik.

Enschede (G234) met omgeving vormt de pendant van de plaatsen ten noorden van Apeldoorn. Hier wel umlaut in de praet. niet in de part.. Onderzoekingen te Enschede, Boekelo (G231), Usselo (G233), Broekheurne (G235), te Glanerbrug (G210a) onder de oorspronkelijke bevolking hebben mij dit duidelijk gemaakt. Dezelfde toestand heerst in Lonnerker (G210).

In de gemeente Losser is er verschil tussen het noorden en het zuiden. Te Overdinkel (G211a), het vroeger Losserse veld met zijn in de laatste jaren van alle kanten samengestroomde bevolking, is van een autochthoon dialect niet te spreken. Losser zelf (G211) volgt Enschede, maar in De Lutte (G209) hebben verl. tijd en verl. deelw. beide vormen met umlaut. Het dialect van Oldenzaal (G207) kwam vroeger waarschijnlijk met dat van De Lutte overeen, evenwel kan men daar nu beter van een overgangstoestand spreken. Er is verschil op te merken tussen het dialect van de plaats zelf en dat van de omgeving. De plaats zelf begint de umlautsklanken op te geven, de omgeving heeft ze nog grotendeels behouden. Hetzelfde verschil valt te constateren in Denekamp (G182) en Ootmarsum (G117).

In de buurtschappen van de gemeente Weerselo: Hesseler (G202), Weerselo (G178), Rossum (G180) en Tilligte benevens in het aan twee kanten door Bentheims gebied omgeven Lattrop (G153) heeft zich deze umlaut echter nog volledig gehandhaafd.

DE STERKE WERKWOORDSVORMEN VAN HET GRENSGEBIED

A. AAN DE NOORDGREN

Om de lezer in staat te stellen een eigen oordeel te vormen over het verloop van de grenslijn, acht ik het noodzakelijk hem op de hoogte te brengen van de vormen, die in verschillende plaatsen in gebruik zijn. Hoewel ik er naar gestreefd heb hierbij zo beknopt mogelijk te zijn, moest ik toch in herhalingen vervallen. Geleid door dat streven naar beknoptheid heb ik alles wat niet rechtstreeks in verband stond met het onderwerp weggelaten, zo heb ik geen infinitivi opgenomen, heb ik niet het al of niet uitspreken van de slot-[n], de behandeling van de intervocalische [d], de assimilatie van [nd] tot [n] en meer dergelijke bijzonderheden in de sterke werkwoordsvormen plaats voor plaats besproken. Als andere dialectische verschijnselen, bijv. rekking of verkorting van de vocaal ter sprake komen, is het niet de bedoeling de aandacht te vestigen op deze verschijnselen, maar wel volledig te zijn ten opzichte van de vocalen der werkwoordsvormen.

Werken we van west naar oost, dan vragen de vormen voor Oosterwolve (gemeente Ooststellingwerf) het eerst onze aandacht. De vervoeging van de ww. van de Ie Kl. vertoont geen afwijkingen van die in 't A. N., de vocaal is [e.] in praet. en part., rijgen, vrijen, spuwen hebben zwakke vormen. In de vormen van de ww. der IIe Kl. is de vocaal [ø.]; in die van de IIIe Kl. is het [œ], maar sommige ww. hebben vormen met [ɔ]: drinken, springen, stinken, zingen, schenken, trekken, vechten, zwemmen. Ook in het part. van worden komt [ɔ] voor. De vormen van de ww. van de IVe Kl. bevatten de vocaal [ø.], doch van komen is de vervoeging: [kVam], [kVamɳ], [kðmɳ], van nemen heeft men een praeteritaalvorm met [ɑ] naast die met [ø.], scheren wordt zwak vervoegd. Het meerv. van het praet. der Ve Kl. heeft [ɑ] of [a.], zo in [a.tɳ], [Va.rɳ] (er wordt ook [Ve.rɳ] gezegd) en [za.tɳ]. In het part. heeft

men geen afwijkingen, het praet. van lezen en weven is zwak. Dat van dragen, graven en slaan heeft [ø.], evenals het part. (het part. van graven is echter [graf]); jagen en varen worden zwak ver-voegd, maar het part. van varen is [ve.rɪŋ], wassen (beide be-tekenissen) heeft een zwakke verl. tijd, het part. van wassen (= groeien) is [Vasɪŋ], dat van wassen (= schoonmaken) is [Vaskɪŋ] en [Vaskət], van staan zijn de vormen, die hier besproken worden [stɔŋ], [stɔŋŋ]-[stɔ.n]. De praet. van de redupl. verba hebben umlautsklanken, [œ], wanneer de vocaal kort is, [ø.], wanneer deze lang is. De part. hebben de vocaal van de infinitief, behalve [vɔŋŋ]. Stoten wordt zwak vervoegd en heeft een korte vocaal in praet. en part., doch er schijnt ook een part. [stø.tɪŋ] naast [stɔt] te bestaan. Daar Oosterwolde, zowel in het westen als noorden, aan Fries taalgebied grenst, volgt hierna niet de beschrijving van de vormen der dichtstbijgelegen plaatsen zonder umlaut.

Gaan we het dialect van de omgeving van Assen na: K l o o s t e r v e e n, W i t t e n en ook A n r e e p, dan wijkt dit in deze eigenaardigheid gedeeltelijk nog al van dat van Oosterwolde af. In de IIe Kl. is de vocaal in de behandelde vormen [o.], doch in Anreep [ø.]; in de IIIe Kl. is deze [ɔ], maar in Anreep [œ]. Bij sommige ww. van de IIIe Kl. schijnt de vocaal van praet. en part., die door umlaut gewijzigd is, ook doorgedrongen te zijn in het praesens en van daaruit in de infinitief. Als infinitivi met [œ]-klank werden mij opgegeven, en niet alleen in de buurt van Assen, maar in geheel Noord-Drente: [bɔgoenn], [smœlɪŋ], [zVœlɪŋ] en [zVœmɪŋ]. Van deze ww. heeft men een zwak praet. gevormd, terwijl het part. zo-wel sterk als zwak opgegeven wordt, maar steeds met de vocaal [œ]. In de IVe Kl. heeft men [o.] als vocaal, waarnaast in Anreep [ø.], maar het praet. sing. van breken, komen en nemen, als ook het praet. plur. van komen en nemen heeft [ɑ], het part. van komen [ɔ]. Alle praet. van de Ve Kl. hebben [ɑ], overigens wijkt de ver-voeging van de tot deze Kl. behorende ww. niet af van die van Oosterwolde. De praet. van dragen, graven, jagen en slaan hebben een umlautsklank in Witten en Anreep, in het eerste gehucht meer als [y.], in het tweede als [ø.], uitgesproken, de vocaal van het part. is [ɔ.] (jagen heeft een zwak part. [ja.xt]). Het praet. van staan heeft [œ]. Het part. van wassen (= schoon maken) is [Vast], naast [Vazɪŋ]. De praet. van de redupl. verba hebben umlaut, [œ], wan-neer de vocaal kort is, [ø.] of een klank, die dichter bij de [y.] staat als hij lang is, de part. van de reduplicerende verba komen met die

van Oosterwolde overeen, stoten is zwak, maar de vocaal is [œ] en het praet. luidt [stœdø], [stœdŋ].

De volgende plaatsen van het gebied met umlaut in bijna alle praet. en part. zijn R o l d e en G r o l l o. Hier heeft de IIe Kl. de vocaal [ø.] in praet. en part., maar de umlaut ontbreekt voor [r], dus in de vormen van verliezen en vriezen (wel werd me [vølø.s], [vølø.zŋ] naast [vølo:r], [vølo:rŋ] opgegeven) en verder in het part. van vliegen (toch wordt ook [vlø.gŋ] gezegd in Grollo), buigen, schuiven zuigen en zuipen. De IIIe Kl. heeft de vocaal [œ], alleen is het part. van bersten [ba.stŋ] en dat van worden [Vørdŋ]¹⁾. De part. van de ww. van de IVe Kl. hebben umlaut, behalve dat van komen. Van dit ww. heeft het praet. alleen [ɑ], breken, nemen, spreken, steken hebben naast vormen met [ɑ] vormen met umlautsvocaal. De praet. plur. van de ww. van de Ve Kl. hebben [ɑ] naast [a.]-vormen. Dragen, graven, jagen en slaan hebben praet. met [ø.], het part. heeft de vocaal [ɔ.], alleen is het part. van jagen ook hier zwak, varen en wassen (beide betekenissen) hebben zwakke praet.. Van de reduplicerende verba met korte stamvocaal is de praet. vocaal [œ], van die met lange stamvocaal [ø.], het part. heeft de vocaal van de infinitief, maar stoten wordt zwak geconjugerd: [stœdø]-[stœdŋ]-[stœt].

De vormen, die in E e x t in gebruik zijn, stemmen grotendeels met die van Rolde en Grollo overeen. De IIe Kl. heeft [ø.] in praet. en part., maar niet in alle vormen. Men hoort [o.] in dezelfde vormen als in Rolde en bovendien in het part. van bieden, bedriegen, genieten, in het praet. en part. van gieten en kiezen en het praet. van liegen. Het praet. van vriezen is ook wel [vrø:r]. In de verl. tijden en het verl. deelw. der IIIe Kl. wisselen vormen met [œ] met die met [ɔ]. In de IVe Kl. valt een [œ] te constateren in het part. van nemen, een [ø.] in dat van stelen. Van spreken en stelen bestaan ook praet. met de vocaal [ø.]. Bij de ww. van de Ve Kl. is [ɑ] de pluralisvocaal, behalve bij liggen (daar is het [a.]). De vormen van de ww. der VIe Kl. en die der reduplicerende verba zijn gelijk aan die van Rolde, ook het praet. van varen heeft hier [ø.], en het praet. van stoten luidt [stœt]-[stœtŋ].

De vormen van G i e t e n sluiten zich bij die van Eext aan, alleen is het aantal uitzonderingen op deze umlaut daar geringer. Bij de ww. van de IIe Kl. wordt ook in het part. van bieden, be-

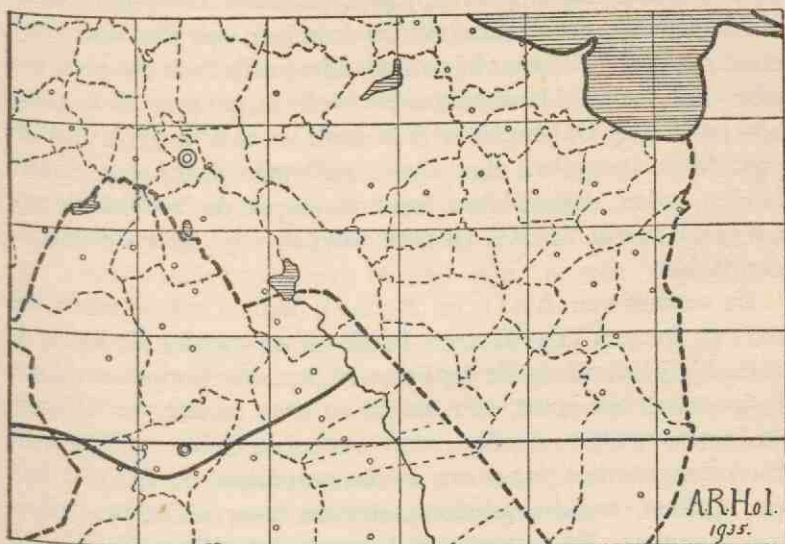
¹⁾ In het part. van worden, evenals in dat van sterven en zwerven en ook in dat van vinden, wordt de vocaal eenigszins gerek.

driegen en buigen [ø.] gehoord. In de IIIe Kl. heeft men alleen [œ]. Van de vormen van de ww. der IVe Kl. hebben die van breken en steken eveneens [ø.] (alleen het part. van steken).

Daar het hier behandelde verschijnsel nog niet in alle werkwoordsvormen viel op te merken, heb ik het onderzoek nog even in zuidelijke richting voortgezet.

In Gasselte hebben alle vormen van ww. van de IIe Kl. de umlautsvociaal, behalve die van verliezen en vriezen (vormen met [s] werden naast die met [r] als in Rolde en Grollo niet genoemd) en behalve de part. van schuiven en zuipen. De vormen der overige Klassen zijn gelijk aan die van de vorige plaatsen.

In Borger zegt men ook [vələ:r]-[vələ:rɪ]-[vələ:rɪ] en [vrø:r]-[vrø:rɪ]-[vrø:rɪ]. Daardoor leek het mij niet nodig het onderzoek nog verder in deze richting uit te breiden. Opvallend is hier weer de soort [y.]-klank, die ook in de reduplicerende praet. in de omgeving van Assen voorkomt. Vergelijken we de vormen, die hierboven beschreven zijn, met die van de plaatsen ten noorden van Assen, Rolde, Eext en Gieten dan blijkt er een belangrijk verschil te bestaan.

Noord-Drente ——— = grens van het gebied met umlautsvociaal in de meeste praet- en part.

Het eerst moeten die voor *Norg* en *Vries*, waarvoor mij notities voor het dorp zelf benevens de buurtschappen *Donderen* en *Ide* ter beschikking staan, besproken worden. De *Ie Kl.* geeft geen aanleiding tot opmerkingen. In de *IIe Kl.* is de vocaal in praet. en part. [o.], maar in *Norg* hoort men [ø.] in de praet. en part. van buigen, kruipen en ruiken, in *Vries* en *Donderen* in het praet. van de twee laatste, in *Ide* in praet. en part. van beide. Zowel in *Norg* als *Vries* gebruikt men de eigenaardige zwakke verleden tijden met de zwakke of sterke verl. deelwoorden van de ww. beginnen, smelten, zwellen en zwemmen, die hiervoor al besproken zijn. De vormen van bergen, helpen, melken, schelden en sterven hebben de vocaal [œ.], ook in het praet. van worden komt [œ] voor. Eveneens heeft de verl. tijd van vechten in *Vries* en omgeving een [œ]. De [œ] wordt iets gerekt voor [r]. In de *IVe Kl.* is [o.] de vocaal, maar het praet. sing. van breken, komen, nemen, spreken en steken heeft [a], het praet. plur. [a.] behalve dat van komen en nemen, komen heeft als participiumvocaal [ɔ], nemen [ɔ] naast [o.]. De vormen van de *Ve Kl.* komen met die uit de omgeving van *Assen* overeen, alleen heeft *Norg* meer praeterita pluralia met [a.]. De praet. van dragen, graven, jagen, slaan bezitten een umlautsklank, die men niet uit kan beelden door [ø.], ook niet door [œ.], maar die heel dicht staat bij de *Hollandse* [œ·i], doch die toch iets meer van de [œ.]-klank behouden heeft. In het praet. van staan hoort men [œ.]. De praet. van de redupl. verba zijn gelijk aan die voor *Assen* besproken zijn, alleen heeft men in die van blazen, braden, raden, slapen, laten, lopen en roepen de [œ·i]-klank van het praet. van de *VIe Kl.* De part. van deze ww. zijn gelijk aan die van *Rolde*.

De vormen van *Anlo* en *Annen* komen in hoofdzaak met die van *Norg* en *Vries* overeen. In die van de ww. der *IIe Kl.* is de vocaal [o.], behalve in die der praet. en part. van kruipen en ruiken benevens in het praet. van buigen en soms in dat van vliegen. *Beginnen*, smelten, zwellen, soms zwemmen hebben ook hier de bijzondere vormen, waarover boven gesproken is. *Bergen*, helpen, gelden, melken, schelden, sterven, zwerven hebben [œ] in praet. en part.. De vormen van de ww. van de *IVe* en *Ve Kl.* wijken hierin van die van *Norg* en *Vries* af, dat de vocaal er van meer de [ø.] klank nadert.

De sterke werkwoordsvormen van de plaats ten noorden van *Norg* en *Vries*, n.l. *Roden*, *Peize* en *Eelde* zijn bijna ge-

lijk aan die van de vorige plaatsen. In de IIe Kl. hebben die van kruipen en ruiken [ø.] in Eelde en Peize, in Roden werd mij alleen het praet. van ruiken met [œ·i] opgegeven, maar Roden heeft enkele andere praet. met [œ·i] n.l. van bedriegen, liegen, vliegen, buigen en zuipen. In Eelde en Peize heeft men eveneens de boven besproken vormen van beginnen en smelten. Bij zwellen en zwemmen heb ik deze niet kunnen constateren, in Roden was de zwakke vorm van deze ww. in de verl. tijd niet vast te stellen, de vocaal er van is [œ]. Dezelfde ww. van de IIIe Kl. als in de vorige plaatsen hebben hier [œ] in praet. en part.; [ø.] hoort men bovendien nog in het praet. van worden en [œ] soms in de vormen van bergen en vechten. Behalve in vechten staat de vocaal [œ] voor [r] en [l]. In Roden wordt de klinker in de verl. tijd van staan meer met [œ·i]-klank dan met [œ]-klank uitgesproken, van varen is in Peize een praet. met dezelfde [œ·i]-klank in gebruik, in Roden een van wassen.

In Zuid-Laren hoort men geen umlautsklanken in de vormen van de ww. der IIe Kl.. De vervoeging van beginnen, smelten, zwellen soms zwemmen wijkt niet van die in Noord-Drente af. Bergen, gelden, helpen, melken hebben ook hier [œ], schelden sterfen en het praet. van worden [œ]. De praet. van de ww. der VIe Kl. komen met die van de vorige plaatsen overeen, de vocaal is [œ·i], behalve in [stœn(η)], ook van varen bestaat een sterke verl. tijd, althans in Noord-Laren. Eveneens zijn de praet. van de reduplicerende verba gelijk, alleen is de [ø.]-klank van de meer zuidelijk gelegen plaatsen vervangen door een [œ·i]-klank.

Een vergelijking van deze vormen met de vormen die ons uit oudere onderzoekingen bekend zijn, is niet van belang ontbloot.

In de lijst en, die in 1879 verspreid zijn door het Aardrijkskundig Genootschap, komen de volgende sterke werkwoordsvormen voor: 1 het praet. van vragen (vragen heeft in het oosten en midden des lands een sterk praet.), 2 het part. van zijn (wij zijn op de jacht geweest), 3 het part. van schieten (toen hebben wij hazen, patrijzen en snippen geschoten), 4 het praet. van lopen (hij liep met een geweer). 5 dat van dragen (zij droeg een mand op de rug,) 6 het praet. en part. van gieten (goot, gegoten), 7 het praet. van geven (gaf, gaven), 8 dat van plegen (hij plach) 9 het part. van vechten (zij hebben met elkaar gevochten), 10 het praet. van zien (wij zagen hem), 11 dat van liggen (zij lagen op de

grond), 12 het part. van spuwen (uitgespogen) en 13 dat van verliezen (verloren).

Over al deze vormen heeft zich ook mijn onderzoek uitgestrekt, behalve over de verl. tijd van vragen, plegen en zien. De verl. tijd van vragen is in de meeste plaatsen echter wel ter sprake gekomen en deze bleek, wat de vocaal betreft, altijd gelijk aan die van dragen. Die van plegen lijkt mij niet veel gebruikt.

Over Stellingwerf kan ons één lijst uit Wolvega inlichten. De opgesomde sterke ww. s vormen luiden: 1 vreug, 2 west, 3 scheuten, 4 leup, 5 dreug, 6 geut, geuten, 7 gaf, gavven, 8 plag, 9 fochten ¹⁾, 11 laggen, 12 uutspijd en 13 verleuren. De door mij in Oosterwolde genoteerde vormen wijken niet van de bovenstaande af.

Vier lijsten verschaffen ons gegevens over Noord-Drente, n.l. één over het dialect van Rolde en Grollo, twee over dat van Borger. De vormen, waarvan hier sprake is, zijn op alle lijsten ongeveer gelijk, ook verschillen ze weinig van die voor Wolvega. De afwijkende vormen volgen hier. Voor 1 staat op de lijst van Rolde *vreu-ig*, op een voor Borger *vroog*; voor 3 komt op een lijst voor Borger *shoten* voor; voor 4 staat op de Rolder lijst *leu-i-p*; voor 5 op dezelfde lijst *dreu-i-g*, op een Borger lijst *droog*; 7 als praet. plur. van geven wordt voor Rolde opgegeven *gaven*; voor 8 staat op twee lijsten *plach*; voor 9 *vochten* op twee lijsten; Grollo heeft *kriht*, Rolde *vöchten*; voor 10 *zaggen*, Rolde *zagen*; ook bij 11 heeft Rolde dezelfde afwijking; 12 de vorm *oetspijd* staat op twee Drentse lijsten, een lijst uit Borger heeft *utspogen*, die uit Grollo *oetspijen*; voor 13 wordt in Rolde en Grollo opgegeven *verloren*, in Borger op een lijst *verluren*, op de andere lijst is deze vorm niet ingevuld.

De vormen, die nog heden in genoemde plaatsen gebruikt worden, blijken vrijwel gelijk aan die in 1879 zijn opgegeven. Een soort tweeklank *eu-i* heb ik in Rolde niet opgemerkt in *leup* en *dreug*; voor Borger zou ik de vorm *scheuten* de meest gebruikte willen achten; in Rolde kent de part. plur. v.d. Ve Kl. heden nog vormen met [a.] naast die met [ɑ]; ook voor Borger en Grollo neem ik als part. van vechten [væxtɪ] aan; als part. van spuwen heb ik steeds [spɛit] gehoord; op het ontbreken van de umlaut voor [r] in Rolde en Grollo is bij de beschrijving der vormen gewezen; het voorkomen van een [y.]-klank naast [ø.]-klank is reeds hiervoor bespro-

¹⁾ Van 10 is niet het praet. van zien, maar het part. opgegeven.

ken (bij de vermelding van de vormen uit de omgeving van Assen en die uit Borger). Deze [y.]-uitspraak lijkt mij een *étappe* op de weg [ø.] > [y.] > [o.].

In de enquête van 1895 komen heel wat part. en praet. van de sterke ww. voor. In rubriek A treffen we aan: 1 (heeft) geslapen, 2 (wij) kwamen, namen, spraken, 3 (wij) gaven, aten, 4 gedragen, geslagen, 5 nam, kwam, brak, stak, gaf, at, 6 hij bleef, 7 gegeven, gegeten, 8 (wij) bleven, gebleven, 9 (ik) werd, (wij) werden, 10 (hij) viel, hield, sliep, liep, riep, 11 (hij) schied (scheidde), 12 (hielp, (zij) hielpen, (hij) stierf, (zij) stierven, 13 (hij) ving, 14 gelopen, 15 (hij) loog, boog, 16 gesproken, gestoken, 17 gekomen, genomen, 18 wij bogen, gebogen, (zij) logen, gelogen, 19 geholpen, gestorven, 20 (hij) vond, (wij) vonden, gevonden, 21 (hij) klom, (zij) klommen, geklommen, 22 (hij) borg, (wij) borgen, geborgen, 23 geroepen, 24 (hij) droeg, (wij) droegen, 25 uitgescheiden, 26 (hij) hieuw. In rubriek B hebben wij te letten op de vorm (hij) *stoet* of *sting* voorkomende onder no. 5 en op de vormen vroeg en joeg van no. 6.

Ook over al deze vormen heeft mijn onderzoek gelopen, behalve over de vormen van het ww. scheiden en het praet. van houden ¹⁾.

Twee lijsten uit Stellingwerf zijn voor ons van belang, n.l. één uit Oosterwolde en één uit Noordwolde. In de hierboven opgesomde vormen voor beide plaatsen is bijna geen verschil. Ze luiden: 1 *slaop'n*, 2 (we) *nammen*, *kwammen*, *sprakken*, 3 (we) *gavven*, *atten*, 4 *dreugen*, *sleugen*, 5 *nam* (Noordwolde ook *neum*), *kwam*, (Oosterwolde ook *kwaem*), *breuk*, (N. ook *brak*), *sprak* (N. ook *spreuk*), *steuk* (N. ook *stak*), *gaf* en *at*, 7 *geven* en *eten*, 8 *bleven*, *bleven*, 9 (ik) *wodde*, (wij) *wodden*, 10 (hij) *vul*, *hul(d)*, *sleup*, *leup*, *reup*, 12 (hij) *hulp*, (zij) *hulpen*, (hij) *sturf*, (zij) *sturven*, 13 (hij) *vong*, 14 *loopen*, 15 (hij) *leug*, (hij) *beug*, 16 *spreuken*, *steuken*, 17 *kommen* (N.), *komen* (O.) en *neumen*, 18 (we) *beugen*, *beugen* en *leugen*, *leugen*, 19 *hulpen*, *sturven*, 20 (hij) *vin(d)*, (we) *vunnen*, *vunnen*, 21 (hij) *klum*, (ze) *klummen*, (Noordwolde *klom*, *klommen*, *klommen*), 22 *burg*, *burgen*, *burgen* (Noordwolde *borg*, *borgen*, *borgen*), 23 *reupen*, 24 *dreug*, *dreugen*. Voor (hij) stond wordt opgegeven (hij) *ston*, voor vroeg en joeg *vreug* en *jeug*.

¹⁾ Toch zijn mij vormen van dit w.w. vaak opgegeven, als ik naar vormen van het w.w. slaan in de betekenis *slagen geven* informeerde. In het umlautsgebied had de vocaal van deze vormen steeds umlaut.

De hedendaagse Oosterwoldse vormen wijken haast niet van de hier opgesomde af. Naast [namən] heeft men ook [nø.mən], het praet. plur. van eten werd mij met [a.] opgegeven, als verl. tijd van vangen heeft men naast [vɔŋ] [vœŋ].

Acht lijsten van Noord-Drente staan ons ter beschikking: n.l. die voor Roden, Norg, Eelde, Zuidlaren, Annen (de opgave voor Annen heet ook te gelden voor Vries, Rolde en Ballo ¹⁾), Eext, Rolde en Borger.

Vermelden we de verschillen met de Stellingwerver vormen, dan moeten genoemd worden: *sprook'n* (Roden) en *spreuken* (Eext) naast *sprak'n* van de andere vier, de part. van dragen en slaan worden in deze lijsten gespeld als *draog'n* en *slaog'n*, als praet. van nemen geeft Annen op *naamp*, als dat van geven Zuidlaren *gaaf*, als dat van breken Annen *brook*, Eext *brök* (*breuk*), als dat van spreken beide *spröik*, als dat van steken Annen *stook*, Eext *steuk*. De ee-klank in *bleef* schijnt soms kort gehoord te zijn, getuige de schrijfwijze *blif* (Eext, Roden), *bleif* (N.), het praet. van worden is sterk en heeft umlaut, wat blijkt uit de spelling *wör(d)*, *wör(d)en* (Eext, A, N), *wuiv*, *wuiren* (Z-L, Eelde), *weur*, *weurden* (Roden), in de praet. viel, hield, sliep enz. wordt de vocaal op verschillende wijze weergegeven, doch de umlaut van de vocaal blijkt uit al deze spellingen, alleen is voor Roden opgegeven *viel* en *holt*. Hetzelfde kan men opmerken bij de vocaal van helpen en sterven. De verl. tijd van vangen heeft umlaut (*vönk* A., Eext, *vöng* Z-L., *vung* N., Eelde) ¹⁾, het praet. van liegen en buigen wordt gespeld met *oo* in Annen en Zuidlaren, met een *eu* in Eext, naast *loog* wordt *beug* opgegeven voor Norg en Eelde, het part. van spreken en steken heeft alleen in Eext *eu*, evenals dat van nemen. De verl. tijd mv. en het verl. deelw. van buigen staat met *eu* geschreven op de Eexter, Norg en Eelder lijst, dezelfde vormen van liegen hebben alleen *eu* op de eerste. De vormen van vinden hebben *o*, behalve in Eext; in die van klimmen kan men een klank door umlaut gewijzigd veronderstellen, uitgezonderd in Norg. Het part. van roepen heeft geen umlaut, tenminste de voorstelling van de vocaal door *oöu* (*roöupen*) in Zuidlaren schijnt geen manier om de umlaut weer te geven. Annen en Eext hebben de vocaal hier voorgesteld door *öe* en *öue*. Door *oöu* en *öe* wil men waarschijnlijk wijzen op de lengte van deze. Het part. van dragen heeft umlaut, ook dat van houwen.

¹⁾ R. Schuiling, een Anner van geboorte, heeft deze lijst bewerkt.

²⁾ De aanduiding: kort helder voor Roden wijst, dunkt me, niet op umlaut.

Het praet. van staan wordt alleen op de Zuidlaarder lijst met *o* geschreven, ook dat van vragen en jagen heeft, voor zover het na te gaan is,umlaut (de vorm *vroo* = vroeg in Zuidlaren wijkt af).

Vergelijken we de opgegeven vormen van deze lijsten met die door mij zijn vastgesteld, dan blijken er kleine verschillen te bestaan. Een vorm *sprook'n* is door mij in Roden niet opgetekend, ook niet *naamp* voor Annen en *gaaf* voor Zuidlaren, en evenmin *brök* (*breuk*) voor Eext, en *sproïk* voor Eext en Annen. In Eext kreeg ik geen *steuk*. In Roden hebben de praet. van vallen en houden volgens mij eveneens de gepalataliseerde vocaal. Als part. van breken en steken werden mij in Eext [bro.kɲ] en [sto.kɲ] genoemd, als dat van buigen [bo.gɲ]. De vormen van liegen hebben daar ook de vocaal [o.]. In Norg heeft het part. van klimmen wel een umlautsklank. Het praet. van staan heeft ook in Zuidlaren [œ].

De belangrijkste verschillen zijn wel het ontbreken van de umlaut in het part. van breken, steken en buigen en de vormen van liegen.

Uit dit onderzoek blijkt duidelijk, dat de overgang tussen vormen met umlaut en die zonder in 1895 in Noord-Drente lag, dat het aantal umlautsvormen in Eext groter was dan in de plaatsen ten noorden er van, waarschijnlijk ook iets groter dan tegenwoordig. Het heeft er de schijn van, dat deze umlaut hier terrein verliest.

Laten we de vormen met umlaut in de noordelijke plaatsen van Drente de revue passeren, dan blijken het te zijn: het praet. van bedriegen, liegen en vliegen, de vormen van buigen, kruipen en ruiken, die van bergen, helpen, gelden, melken, mengen, schelden, smelten, sterven en zwerven met het praet. van worden, de praet. van de VIe Kl., als ze niet zwak zijn, en die van de reduplicerende verba. In Zuidlaren ontbreken aan deze vormen die van de ww. der IIe Kl.. Juist dezelfde afwijkende vormen komen ook in de stad Groningen met de plaatsen ten zuiden ervan, het zuidelijk deel van Fivelingo, het Oldambt en Westerwolde, voor, zoals uit de enquêtes van het A. G. en verschillende studies over dit onderwerp benevens uit de opgaven verkregen door het onderzoek genaamd „Dialectgeografie in zakformaat” blijkt.

Onze oudste Nederlandse dialect-grammatica, de studie van J. Sonius Swaagman¹⁾, behandelt een aantal van

¹⁾ J. Sonius Swaagman: Commentatio.... de dialecto Groningana. (Diss. Groningen 1824).

deze imperfecta. Nadat Swaagman meegedeeld heeft, dat de ver-voeging in het Gronings van die in de landstaal verschilt, gaat hij verder met: „in universum dici potest pleraque horum verborum vocalem praesentis in imperfecto mutare in diphthongum *ui*”. De vocaal van het praesens verandert „ante litteras (natuurlijk litteras) *d, p, t, en z*” in het dialect van de stad Groningen in *ui*, in dat van de Provincie in *ei* of *ou*. „Sic imperfectum blazen Groningae est *ik bluis*, in Provincia etiam *ik blous*, a raden imperf. est *ik ruid*, in Prov. *ik roud*, a slapen *ik sluiþ*, in Prov. *ik sleiþ*; a laten *ik luit*, in Prov. *ik leit* (§ 33). Maar staat er in het praesens een *a* voor *g*, en *v*, dan gaat deze over „in imperfectis Groningae iterum ut supra in *ui* et in Provincia tam in *ou*, quam in *ui* ut *ik vruig*, sive *vroug*, *ik juig* et *joug*, *ik druig*, *droug*, *ik vuier*, *vouer*. Over de uitspraak van deze *ui* vertelt Swaagman niets.

De umlaut in de praet. van sommige reduplicerende verba, benevens die in het praet. van worden is af te leiden uit deze zin: „O breve, *oo* et *oe* in cultiori lingua permutantur in *ie*, in dialecto Groningana in *ui*, in Provincia *reip*, *ik hol* (houd) imp. *ik huil*, in Provincia *ik houl*, *ik word*, *ik wuir*, *ik loop* *ik luiþ*, in Prov. *leiþ*”. Dat ook enkele praet. van de IIIe Kl. een umlautsklank hebben, volgt uit de mededeling, dat „*e* breve acutum” voor *r*, die tot *i* of korte *o* wordt, in het Gronings dialect overgaat in *u* of *o*. Als voorbeeld wordt gegeven *ik sturf*, maar ook *ik hulp*, hoewel er over de vocaal voor *l* niet gesproken is. Over de uitspraak van de *u* voor *r* zegt Swaagman: „Tunc enim (n.l. voor *r*) longius recedit dialecti nostrae pronuntiatio a Belgica sive Gallica pronuntiatione *eu*, et accedit e contrario magis ad Germanorum *ō* breve (§ 25)”. Men kan dus hier veilig de klank aannemen, die fonetisch voorgesteld wordt door [œ].

Verder heeft Swaagman opgemerkt, dat de algemene landstaal enkele „verba consona” heeft, die in het Gronings „dissona” zijn „quod ex antiquitate dialecti Groninganae videtur explicandum”. Zo heeft het Gronings bijv. voor maakte *muiþ*, voor raakte *ruik*.

Bij het bespreken van de participia wijst Swaagman alleen op het ontbreken van het voorvoegsel *ge*.

Groeperen we de behandelde praet. naar de klasse der sterke ww., dan zien we, dat *wuir*, *sturf* en *hulp* praet. zijn van ww. van de IIIe Kl., *juig*, *druig*, *vuier* van die van de VIe Kl. en dat het overige achtstal (als men *vruig* niet meetelt) behoort tot de reduplicerende verba.

De enquête van 1879 levert ons voor de provincie Groningen vier lijsten, die onze aandacht verdienen, nl. twee ingevuld voor het dialect van de stad Groningen, één lijst voor dat van Euvelgunne en één voor dat van 't Gorecht, waarop de verschillen staan van dat dialect met die van Marne en Ten Boer. De vorm *vruig* komt in al deze dialecten, behalve in dat van Marne voor, eveneens *luip* en *druig*, Marne heeft *laiþ* en *droug*. Marne heeft in deze vormen dus geen umlautsklanken.

Jammer voor ons onderzoek is, dat van B o l l a n d s s t u d i e ¹⁾ over het dialect der stad Groningen het gedeelte over de conjugatie achterwege is gebleven.

O n n e k e s heeft in een artikel in O n z e V o l k s t a a l de afwijkende praeterita van de Groningse dialecten besproken ²⁾. Hij vertelt: „Werkw., die als bederven, helpen, sterven, zwerven in het hedendaagsche Nederlandsch in het imperfectum regelmatig *ie* hebben in plaats van een onvolkomen *o* (uit een vroegere *a*) vormen in het Groningsch dialect hun imperfectum regelmatig met *ô* ³⁾ of een onvolkomen *u* (blz. 58) ⁴⁾. De [œ]-klank voor [r] en [l] dus bij de ww. van de IIIe Kl.. Als voorbeeld wordt gegeven *star'm* imp. *sturf*, verl. deelw. *stur'm*. Dus ook het verl. deelw. van sterven wordt met *u* geschreven. „Ww. als *droag'n*, *groav'n*, die *oe* in het imperfectum hebben, veranderen deze *oe* in de Stad, het Oldambt en Westerwolde vrij algemeen in *ui*, in het noorden en westen in *ou* (blz. 61)“.

Deze bijzonderheid komt behalve bij genoemde praet. van de VIe Kl. ook voor bij enkele zwakke ww., die een stamvocaal *oa* hebben.

Verder komen ook bij Onnekes de reduplicerende verba ter sprake. „De ww. als slapen, lopen en roepen, die een *ie* in hun imperfectum hebben, veranderen in het Groningsch dialect de *ie* in *ai*, in *ui* of in *ei* (blz. 58)“.

ai heeft het noorden en westen, de Stad en het oosten *ui*; *ei*, een overgangsklank tussen deze twee, de Woldstreek. Dus men heeft *slaiþ*, *laiþ*, *raiþ* in het noorden en westen, *sluiþ*, *luip*, *ruip* in de Stad en het oosten, *sleiþ*, *leiþ*, *reiþ*

¹⁾ G. J. P. J. Bolland: Het dialect der stad Groningen. Taalk. Bijdragen II.

²⁾ Joh. Onnekes: Groningsch dialect, voornamelijk in Hunsingo. Onze Volkstaal, II, blz. 51-72.

³⁾ Onnekes deelt omtrent de klank, door deze letter voorgesteld, mede: „ $\wedge$ boven *o*, dan heeft *o* de klank van een onvolkomen *oe* (als in bom)“.

⁴⁾ Cursivering is van mij.

in de Woldstreek. Van *bloaz'n* en *road'n* is het imperfectum zwak, maar daarnaast komt in Fivelingo *blous* en *roud*, in de Stad enz. *bluis* en *ruid* voor.

In de verschillende delen der provincie wordt echter het onderscheid niet altijd streng in acht genomen: „naast de ui-klank hoort men in een en dezelfde streek dikwijls de ou-klank en omgekeerd (blz. 61)”. Een conclusie, die vreemd lijkt, maar door het onderzoek van de laatste tijd is bevestigd.

Onnekes heeft Swaagmans voorbeelden vermeerderd met de vormen van de ww. van de IIIe Kl. bederven en zwerven (worden ontbreekt). De redactie van de zin: „ww. als droag'n, groav'n, enz.” doet vermoeden, dat de andere ww. van de VIe Kl. op dezelfde manier vervoegd worden. Vormen van 5 reduplicerende verba worden opgegeven.

De Vries in zijn: *Het vocalisme van de tongval van Noordhorn*¹⁾ brengt bij zijn behandeling van de i-umlaut de verandering ter sprake, die de w.germ. ü in gesloten lettergrepen door een volgende umlautsfactor ondergaat. De Vries merkt deze u-klank op in de praet. *bedurf*, *burg*, *sturf*, *zwurf*. Hij meent hier te doen te hebben met generalisering van de zich in de optatief ontwikkeld hebbende klank (§ 129). Deze praet. (behalve *burg*) waren ons reeds door de oudere onderzoekers voor Oost-Groningen genoemd.

Schuringa heeft de opgaven van de enquête van 1895 voor de provincie Groningen verwerkt in zijn studie over het dialect der Groninger veenkoloniën²⁾. Bij de ww. van de IIe Kl. is geen verandering van de vocaal in praet. en part. op te merken, behalve bij een paar praet. in Sellingen (bij Ter Apel). Voor Sellingen worden als praet. van *laig'n*, *boeg'n* en *gait'n* opgegeven: (hij) *lug*, *bug*, *gut*. Liegen en buigen hebben in Roden met nog een paar andere ww., die op de lijst van 1895 niet voorkomen, umlaut in het praet., gieten echter niet. In de IIIe Kl. heeft Schuringa enkele afwijkende vocalen geconstateerd voor [l] en [r]. In de vormen van helpen, sterven, brengen en worden (alleen in het part. van worden) heeft men in sommige plaatsen in praet. en part. beide, in andere alleen in het praet. een klank, die voorgesteld wordt door *u*, *wi*, *eui*, *oer*,

¹⁾ W. de Vries: *Het vocalisme van de tongval van Noordhorn*.

²⁾ F. G. Schuringa: *Het dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen*.

äö, ö (§ 199) ¹). Deze werkw. hebben in Noord-Drente thans nog dergelijke vormen.

De werkwoorden van de IIIe Kl., die bovendien nog umlaut blijken te hebben in praet. en part., komen op de vragenlijst van 1895 niet voor.

Opvallend is het, dat de uithoek van de provincie, Sellingen en Ter Apel, het grootste aantal umlautsklanken heeft.

De praet. van de sterke ww. van de VIe Kl. met stamvocaal *oa* hebben zowel in het praet. sing. als plur. een tweeklank als vocaal, in het westen *ou*, in het oosten *ui* ²). *Moak'n*, *roak'n*, *kloag'n*, *woag'n* en *joag'n* hebben een sterk praet. met de vocaal *ou* in het westen, in het oosten met *ui*. Het praet. van staan is overal *ston*, behalve in Sellingen (*stung*) en Ter Apel (*stun*) (§ 202). In de praet. van de reduplicerende verba met *oa* als stamvocaal, heeft men dezelfde wisseling als in de praet. van de ww. der VIe Kl. en die van *moaken* enz. (§ 204) ³). Ook *holn* heeft een praet. met *ui* in het zuiden en oosten, evenals *hou'n* (§ 205) ⁴). Zo ook *loop'm* ⁵), *steutn* is zwak geworden. Het praet. van *roup'm* is in het oosten *ruip* ⁶).

¹) *Vormen van helpen*: Zuidhorn *holp*, *holp'm* naast *hulp*, *hulp'm*, De Leek, Warfum, Holwierde, Slochteren, Vlagtwedde, Sellingen en Ter Apel hebben in dit ww. *u*, Noordhorn meestal ook, *huilp*, *huilp'm* wordt opgegeven voor Appingedam en *heuïlp*, *heuïlp'm* voor Haren (Schuringa ziet in deze laatste vormen optatiefvormen). Het part. *hulp'm* komt slechts voor in Zuidhorn, Holwierde, Slochteren en Ter Apel.

Vormen van sterven: Het praet. van *sta(ro)'m* luidt in de regel *sturf*, *sturv'm*, alleen Sellingen, Ter Apel en Haren vormen een uitzondering. De vocaal is voor deze plaatsen voorgesteld als *oeu*, *äo* en *ö*. Het part. luidt *sturv'm*, behalve in Sellingen (*störv'm*), Ter Apel *stäärv'm* en Haren (*störv'm*) (men kan dus veilig voor Sellingen, Ter Apel en Haren ook de umlaut aannemen).

Vormen van bergen: Het praet. van *ba(r)g'n* is *burg*, *burg'n* in Strobos, Zuidhorn, Noordhorn, Holwierde, Appingedam (ook *borg*), Slochteren, in Sellingen, Nieuwolda en Haren *börg*. Het part. heeft dezelfde klinker als de plur. van het praet..

Vormen van worden: Het praet. *wäor*, *wäär'n* staat genoteerd voor Appingedam, Slochteren, Bellingwolde, de stad Groningen en Haren; Sellingen heeft *woeur*, *woeurt* (§ 199).

²) *Druig* en *vruig* worden gezegd in Hoogkerk, de stad Groningen, Euvelgunne, Haren, Appingedam, Delfzijl, Ten Boer, Bellingwolde, Winschoten en Westerwolde. *Droug* en *druig*, *vroug* en *vruig* naast elkaar in Noordwolde; Holwierde heeft *droug* en *vruig* (§ 202).

³) Het praet. van *slaop'm* is verschillend volgens Schuringa, umlaut (uit de optatief) in *sluip* (Appingedam, Slochteren, 't Oldambt), *slöip* (Vlagtwedde) en *sleuip* (Haren) (§ 204).

Het praet. van vangen is *vong*, behalve in Ter Apel (*vunk*) en Haren (*vung*).

⁴) Het praet. van *hou'n* is *hield*, *houl*, *hül*, *huil* (Zuidhorn, Appingedam, Slochteren, 't Oldambt, Haren), *hul* (Finsterwolde) en *huld* (Ter Apel).

Van *hou'n* is het *hou(w)de*, *hougde*, *houw*, *hiw*, *huig* (Slochteren, Veenkolonien), *huif* (Vlagtwedde), *huif* (Sellingen, Ter Apel) (§ 205).

⁵) Als verl. tijd van *loop'm* komt voor: *liep*, *lip*, *laip*, *lijp*, *luip* (Hoogkerk, Groningen, Euvelgunne, Delfzijl, Appingedam, Ten Boer, Slochteren, 't Oldambt, Vlagtwedde), *lōip* (Ter Apel) en *leuip* (Haren) (§ 206).

⁶) Nl. in Appingedam, de stad Groningen, Slochteren, 't Oldambt, soms in Noordbroek *ruip*, in Ter Apel *rōip* en Haren *reuip* (§ 207).

In het praet. van vallen en vangen heeft men in enkele plaatsen vocalen, die als umlautsklanken moeten opgevat worden ¹⁾.

Al deze vormen hebben in Noord-Drente eveneens een gepalataliseerde vocaal, wat het praet. van *moak'n*, *roak'n*, *kloag'n* en *woag'n* betreft, beschik ik over geen gegevens.

Van een paar vormen zijn de grenslijnen precies vastgesteld, n.l. van *sluip* en *luiþ* ²⁾. Deze lopen benoorden Groningen om, iets ten zuiden van het Schildmeer langs naar de Dollard, tenminste aan de Dollard heeft men een streek, waar vormen met de umlautsklanken naast die zonder worden gebruikt, terwijl het niet mogelijk is, enige differentiatie in dit gebruik, hetzij naar leeftijd of stand, vast te stellen. Deze streek omvat aan de noordkant Wieverd (C81) en Meedhuizen (C84), aan de zuidkant Wagenborgen (C85) en Niewolde (C122). Ten zuiden van dit gebied hoort men weer *sloux* en *laiþ*. De grens gaat verder tusschen Nieuw-Scheemda (C123) en Midwolde (C129) door, daarna buigt hij om naar het oosten, Winschoten (C161) heeft de umlautsklanken nog, Beerta (C132) niet, maar in Blijham (C164) zegt men wel *luiþ* naast *laiþ*. De grens van de vorm *sluig* loopt daarna tussen Oude-Schans (C162) en Bellingwolde (C165) door naar de Duitse grens, die van *luiþ*, tussen Frieschelo (C191) en Vlagtwedde (C193) naar dezelfde grens. Boertange (C189) heeft *luiþ*.

Uit deze onderzoeken blijkt, dat alle Oost-Groningse umlautsvormen tevens in Noord-Drente voorkomen. Wanneer niet alle Noord-Drentse voor Groningen worden opgegeven, ligt dit waarschijnlijk aan de onvolledigheid van het materiaal. Mij dunkt dat de Groningse vormen gezien moeten worden als relictten van de umlaut, die in Drente, Overijssel enz. en ook waarschijnlijk in het aangrenzende Nederduitse gebied algemeen is ³⁾. Dat de afgelegen plaatsen Sellingen en Ter Apel de meeste vormen over hebben, behoeft niet te pleiten voor de opvatting relictgebied, daar deze kunnen overeenkomen met de Oostfriesse. Op meer punten

¹⁾ Van vallen is het *viel*, *vol*, *vil*, *vuil* (in Appingedam, Finsterwolde en Haren) en *vul* (Sellingen en Ter Apel).

²⁾ De gegevens daaromtrent zijn mij verstrekt door prof. dr. G. G. Kloeke. Zijn onderzoeken in deze streek, benevens het materiaal, verkregen door zijn enquête: Dialectgeografie in zakformaat, hebben hem het vaststellen van deze grens mogelijk gemaakt.

De grenzen van *vruiþ* en *muik* zijn ook van plaats tot plaats bekend. Ze komen in hoofdzaak overeen met die van *sluig* en *ruip*. Omdat deze ww. buiten mijn onderzoek vallen, laat ik de bespreking van deze grenzen achterwege.

³⁾ De gegevens voor Neder-Duitsland zijn op dit punt nog niet verwerkt.

bestaat er een grote overeenkomst tussen de taal van Westerwolde en die van Oost-Friesland.

Deze umlaut komt in Groningen niet alleen in de praet. van de VIe Kl. en die der reduplicerende verba met lange stamvocaal en enkele met korte stamvocaal voor, doch ook in enkele praet. en part. van ww. van de IIIe Kl. (helpen, sterven, bergen).

Maar waarom hij alleen in deze vormen bewaard is?

Voor [ʀ] en [ʎ] heeft de korte *ö* ook buiten het umlautsgebied dezelfde klank ¹⁾. Misschien is de uitspraak van deze consonanten van invloed geweest. De Groningse *ui*-klank, die de Drentse [ø.] klank representeert, moet opgevat worden als umlaut van de [o.]. Hij hoort thuis in de VIe Kl. en is van hieruit doorgedrongen in de groepen reduplicerende verba, die een lange vocaal in het praet. hadden. Bij de vormen met umlaut van ww. met korte vocaal heeft de analogie naar ww. van de IIIe Kl. gewerkt ²⁾. Dat de *ui*-klank in het praet. een tijdlang zeer in de smaak viel, kan blijken uit het voorkomen er van in een aantal zwakke ww. met dezelfde infinitief-vocaal als de ww. van de VIe Kl.. In deze ww. kan zij niet heel oud zijn.

B. AAN DE ZUIDGREN

Beginnen we de behandeling van de vormen in het westen, dan komen eerst die van *H u i z e n* ter sprake. De vocalen van de Ie en IIe Kl. zijn respectievelijk [e.] en [ø.]; de klinker van de IIIe Kl. is [œ] maar voor [nd] (de uitspraak is [ɲd]) hoort men een [ø.], het verl. deelw. van bersten is [øba.rstən]; de IVe Kl. heeft [ø.], doch van komen luiden de vormen: [kVam]-[kVamən] [økmən] en naast [nø.m] hoort men ook [nam]; van de Ve Kl. hebben genezen en meten een zwakke verl. tijd, in de overige heeft de praet. plur. de klinker van de singularis, nl. [a], het part. heeft [e.]. Bij de VIe Kl. is [ø.] de vocaal, ook van het verl. deelw.. In staan en wassen (beide beteekenissen) is de vocaal [œ] in de verl. tijd, het verl. deelw. van staan heeft [ε.], dat van de andere [œ]. Bij de redupl. verba is er variatie, de verl. tijd van blazen, braden, raden, soms ook die van slapen is zwak,

¹⁾ Zie de vormen met *u* van dezelfde w.w. in het Mnl. en de 17e eeuw (Hoofdstuk: Onderzoek van oude teksten blz. 87).

²⁾ Zie verder over dit punt het hoofdstuk: Theoriën over de umlaut, in sterke ww., blz. 180.

het verl. deelw. sterk (dit heeft de klinker [ɛ.]). Van slapen bestaat ook de sterke verl. tijd met [i.], die eveneens van houden en laten in gebruik is; hangen, vallen, vangen en gaan hebben een [œ] in de verl. tijd, het verl. deelw. heeft eveneens [œ], behalve dat van gaan, (hier is de klinker [ɛ.]). Lopen, stoten en roepen hebben de umlautsklank.

In *Blaricum* is de toestand in de Ie en IIe Kl. gelijk aan die in Huizen, doch liegen is zwak. Werkwoorden van de IIIe Kl. met de stamklinker [ɛ] vertoonen de ablaut [ɛ]-[ɔ]-[ɔ]-[ɔ], bij de ww. van de [ɛ]-groep hoort men [œ], maar ook [ɔ] (in schenken, smelten en vechten). Mengen en zwerven hebben zwakke verl. tijden, ook bersten, schelden en soms vechten. In de IVe Kl. is de toestand gelijk aan die in Huizen, de vorm [nam] werd mij hier niet opgegeven, scheren werd zwak vervoegd. Ook de vervoeging in de Ve Kl. is gelijk aan de Huizense, alleen heeft geven een [ø.], die waarschijnlijk aan analogie naar ww. van de IVe Kl. moet worden toegeschreven. Eveneens komen de vormen van de ww. van de VIe Kl. met die van Huizen overeen, doch de verl. tijd van staan heeft een [ɔ] en die van wassen (reinen) is hier zwak. Nemen we voor de redupl. verba eveneens de Huizer vormen tot grondslag, dan blijken blazen, braden en slapen ook zwak te zijn in het verl. deelw. (de vocaal is [ɛ.]), ook houden en laten zijn zwak, maar laten heeft een sterk verl. deelw. (met [ɛ.]), hangen is bezig zwak te worden, vallen heeft in de verl. tijd een [i.]. Ook stoten wordt zwak vervoegd.

De *Larense* vormen komen met die van *Blaricum* overeen, ook daar heeft men in de IIIe Kl. geen umlaut meer bij de ww. met de stamvocaal [ɛ], alleen heeft de verleden tijd en het verl. deelw. van schrikken nog [œ.]. Opvallend is het part. [əsmø.təŋ] van het ww. smelten. De vormen van schenken en zwemmen hebben de stamvocaal [ò]; het part. van worden heeft [ɔ], de verl. tijd is zwak. De part. van de IVe Kl. hebben alle [ø.], die klinker heeft men ook in alle praet., behalve in die van komen, nemen, spreken en steken en de sing. van breken (hierin is de vocaal [a]). De vormen van de ww. van de Ve Kl. verschillen niet van de *Blaricum* vormen, ook die van de ww. van de VIe Kl. niet, maar wel wordt wassen sterk vervoegd (de vocaal is œ). Bij de redupl. verba bestaan er enkele verschillen: blazen en slapen hebben in verl. tijd en verl. deelw. de vocaal [e.], van braden bestaat het sterke verl. deelw. [əbra.jəŋ] naast het zwakke [əbrɛ.jət], ook de vormen van laten hebben de klinker [e.], houden heeft een zwakke verl. tijd,

de vormen van hangen, vallen en vangen hebben de vocaal [œ]. De ww. van de ô-groep hebben de umlautsklank [ø.] Ook de oud-Hilversumse vormen verschillen weinig van die van het overige Gooi. Die van spuwen hebben de [ø.]-klank van de IIe Kl. De toestand in de IIIe Kl. is gelijk aan die te Laren en Blaricum, doch ook de vormen van schrikken hebben hun [œ] verloren. Die van schenken hebben [ò], niet die van zwemmen, het part. van worden heeft [ɔ]. De toestand in de IVe Kl. komt met die van de vorige plaatsen overeen, maar naast [əkø.mə] wordt [əkòmə] gezegd en de verl. tijd sing. van breken is [brak]. De Ve Kl. levert geen verschillen op, behalve in het part. van geven ([əge.və]), zo ook de VIe Kl. niet. In de vormen van de reduplicerende ww. is in Hilversum geen umlautsklank te constateren, het praet. van vallen, slapen, laten, lopen, roepen heeft [i.], blazen heeft een zwakke verl. tijd als houden, de vormen van hangen hebben [ò], de verl. tijd van gaan eveneens. De part., behalve het part. van hangen, hebben de klinker van de infinitief.

E e m n e s stemt niet met het Gooi overeen. De verl. tijden en verl. deelwoorden van de sterke ww., die hier in gebruik zijn, wijken weinig af van de vormen van het Algemeen Nederlands. In de Ie Kl. is een opvallende formatie [Vo.s], [əVo.zə] van het ww. wijzen, een analogieformatie naar de IIe Kl., die men niet alleen in Eemnes hoort. Van kruien is de verl. tijd zwak ([kry.jdə]), het verl. deelw. sterk ([əkro.jə]). In de IIIe Kl. moeten even vermeld worden [əbarstə] en [əborstə], als verl. deelw. van bersten, mengen heeft sterke vormen: [mòŋ]-[mòŋə]-[əmòŋə]. Van worden zijn de verl. tijdsvormen [Vi:r] en [Vi:rə]. In de IVe Kl. is bij breken en nemen de [a] van de sing. ook doorgedrongen in de plur., bij nemen en steken de [o.] van het part. in het praet.plur., bij stelen in plur. en sing. beide. Zweren en scheren hebben een zwakke verl. tijd. In de Ve Kl. is de vocaal in enkelvoud en meervoud beide [ɑ], weven en genezen hebben een zwakke verl. tijd, alleen van zijn en lezen kent men praet. plur. met lange klank naast die met korte. Bij de VIe Klassers: dragen, graven, jagen, slaan is de [u.] van de verl. tijd ook in gebruik in het verl. deelw.. De verl. tijden van staan [stEŋ]-[stEŋə] doen aan het westen denken (het part. is [əsta.n] met een [a.], die wel men voorstelt door [â.], de [a.]-klank in het part. van varen is meer gerond). Varen en wassen hebben een zwakke verl. tijd. Onder de vormen van de redupl. verba vallen op [hòŋ]-[hòŋə]-[əhòŋə] naast de vormen van het Alg. Ned..

De enige noordelijke vorm is [əvœlə] (part. van vallen). Een relict? Enigszins verouderd is [əvòŋə]. Blazen, braden, raden en stoten hebben een zwakke verl. tijd.

In B a a r n zijn, als men er tenminste van een dialect wil spreken, de verschillen met het Alg. Ned. zéér gering. Naast een vorm [bəgən] kent men er ook nog [bəgəs], van bergen heeft het part. [ɑ] en [ɔ], van helpen het praet. [ɔ], ook mengen is hier sterk, als verl. tijd van worden wordt ook wel [Vi:r]-[Vi:rə] gezegd, sterven heeft een verl. tijd met [œ]. Bij breken is de [o.] van het part. doorgedrongen in het praet., de vocaal in het part. van komen is [ò]. In de Ve Kl. heeft men bij eten, genezen, lezen weer een [ɑ] in het praet. plur.. In de andere meervouden heeft men een [a.]-klank, die men het best kan voorstellen door [â.]. Dezelfde klank hoort men ook in het meerv. praet. van spreken, steken en stelen. Van staan is de verl. tijd ook [stɛŋ]. Naast [hɛŋ] heeft men [hòŋ], naast [vɛŋ], [vòŋ], naast [gɛŋ], [gòŋ], de verl. deelw. ervan hebben ook [ò]. Raden en braden zijn zwak geworden. Ook de verl. tijd van stoten.

Uit wat ik van een heel oude Soe ster (86 jaar) te horen kreeg, concludeer ik, dat de „Soezers” van vroeger tijd klanken, die door umlaut gewijzigd zijn, in de sterke ww. hebben gezegd. Ik hoorde van hem tenminste [əboer˘gə], [əboer˘tə], [əhœl˘pə], [əstœr˘və] en daar men misschien aan deze vocalen, die voor [r] en [l] staan, geen grote bewijskracht wil toekennen, deel ik verder mee [əVœsə] (in beide betekenissen), [əhœŋə], [vœl(ə)], [əvœlə] en [əvœŋə]. De overige vocalen zijn op enkele weinig belangrijke uitzonderingen na die van Eemnes.

Een zéér interessant studieterrein zijn de dialecten van B u n s c h o t e n en S p a k e n b u r g met de buurtschap de E e m d i j k, ten westen van Spakenburg. In de Ie Kl. verdient vermeld de vorm met umlaut van [əVø.zəñ], nl. [əVø.zəñ]. De verl. tijd en het verl. deelw. van spuwen: [spø.x]-[spø.gəñ], [əspø.gəñ] heeft dezelfde klinker. Van de ww. van de IIe Kl. is fluiten zwak ¹⁾, de vervoeving van de andere IIe Klassers is gelijk aan die te Laren. De ww. van de IIIe Kl. hebben eveneens de vormen van het Gooi, behalve in worden. Hiervan luiden ze [Vi:r], [Vi:rəñ] en [əVðrəñ]; van het ww. trekken heeft Spakenburg ook vormen met [ø.] naast die met [œ]. De vormen van de ww. van de IVe Kl. wijken van die voor Laren hierin af, dat komen, nemen, spreken en steken in de verl.

¹⁾ Ook is de vocaal hiervan [œ•i] en niet alleen in deze plaats.

tijdsvormen de vocaal [œ] of [ø.] hebben, vormen met [œ] naast die met [ø.] schijnen naast elkaar gebruikt te worden, althans in het meervoud. Alsenkelvoudsvormen heeft men ook [kVam] en [nam]. In de Ve Kl. heeft de analogie krachtig gewerkt: de verl. tijd van eten, geven, liggen en zitten heeft de vocaal [œ] (soms ook die van lezen), van liggen heeft men ook vormen met [a]. Meten heeft de wisseling [œ]-[ø.]-[ø.], zijn een [a] in de sing., een [œ] in de plur.. De vormen van de ww. van de VIe Kl. zijn gelijk aan die van Laren, alleen heeft varen de [ø.] als klinker in de vormen, die hier ter sprake komen. Van de vormen der redupl. verba wijken die van gaan af van de Laarder vormen, zij zijn [gEŋ], [gEŋəŋ], [əgɔ.n] (ook hoorde ik naast [gEŋ] [gòŋ]). Blazen, braden en raden hebben een zwakke verleden tijd en een verl. deelw. met [ɔ.]. Slapen heeft een praet. met [e.], een part. met [ɔ.], in Spakenburg met [ɛ.]¹⁾, ook laten, lopen, roepen hebben verl. tijden met de vocaal [e.], maar in Spakenburg heeft men als verl. tijd van laten [le.təŋ], het part. heeft de vocaal van de inf., alleen de verl. tijd van stoten is zwak.

De vormen in de buurtschappen van de gemeente Hoogland zijn gelijk aan die van Eemnes. In de Ie Kl. ook hier [əVo.zə] en ook wel [Vo.s] (naast [Ve.s]) als verl. deelw. en verl. tijd van wijzen, in de IIe Kl. is kruien ook sterk, in de IIIe Kl. gaat de [a]-klank van [əbarstə] in de richting van de [ɔ], mengen wordt hier zwak vervoegd, van trekken schijnen naast vormen met [ò]-klank ook die met [o.] in gebruik te zijn: [tro.k], [tro.kə], [ətro.kə]. Bij de vormen van de ww. van de IVe Kl. breken, nemen, spreken en stelen is de [o.] van het part. doorgedrongen in het praet. (de vormen met [a] zijn naast de [o.]-vormen in gebruik). In de Ve Kl. is de praet. vocaal [a], maar voor het meerv. heeft men [ɔ.] naast [a]. Naast [əme.tə] komt [əmo.tə] voor, als verl. tijd van liggen wordt die van leggen aangewend. Bij de ww. van de VIe Kl. moet geweest worden op de verl. tijd van staan: [stòŋ(ə)] naast [stEŋ(ə)], in het part. hoort men [ɔ.], maar deze [ɔ.] heeft geringe ronding. De verl. tijd van varen is sterk. Ook het verl. deelw. van wassen heeft de [ɔ]-klank van [əborstə]. Deze [ɔ]-klank komt verder voor in [əvolə], de verl. tijd is zwak. Als verl. tijd van gaan heeft men [gòŋ(ə)] naast [gEŋ(ə)], het part. van roepen, de inf. heeft wel [u.], is [əro.pə].

De sterke werkwoordsvormen, die in Hoevelaken in gebruik zijn, wijken bijna niet af van die van Eemnes en Hoogland. Als verl. tijd van beginnen zegt men ook [bəgòs], het verl. deelw.

¹⁾ Dit wordt als ouderwetser gevoeld.

hierbij is [bægòst]. Ook hier kan men van trekken de vormen met [o.] horen. Eveneens worden de verl. tijdsvormen van leggen voor die van liggen gebruikt. [əmo.tə] als part. van meten is mij hier niet genoemd. De verl. tijd van varen en wassen is zwak. Alleen de groep van de redupl. verba verschaftte mij bij een onderzoek in het gezin van een keuterboer, enkele interessante vormen. Ik kreeg daar [hœŋ], [hœŋə], [əhœŋə] als vormen van hangen, [vœl], [vœlə], [əvœlə] als die van vallen, verder nog [əvœŋə], terwijl andere zegslieden mij hadden opgegeven [hòŋ], [hòŋə], [əhòŋə], [vi.l], [vi.lə], [əvalə] of [əvələ] en [əvaŋə]. Ontleningen uit het dialect van Nijkerk of relict? Misschien het laatste, tenminste in het Zwartebroek en Terschuur, waarvan de dialectvormen hierna besproken worden, kan men meer dergelijke vormen horen. Het part. van roepen heeft hier [u.].

Vervolgens dient verslag uitgebracht te worden over de vervoeging van de sterke ww. in N i j k e r k met de buurtschappen er om heen. Even wordt in herinnering gebracht, dat ik een onderzoek heb ingesteld in de stad zelf, benevens in het westelijk gelegen Holk, het zuidelijk gelegen Nijkerkerveen en het oostelijk gelegen Appel. In de Ie Kl. heeft alleen Holk in wees de [ø.] van Spakenburg-Bunschoten, verder hoort men in dit ww. de vocaal [e.], behalve in Appel, waar [o.] voorkomt. Van spuwen worden naast de vormen met [ø.] ook die met [o.] en zwakke vormen gebruikt. De umlautsklank van de IIe Kl. [ø.], in de stad en westelijk en zuidelijk gelegen buurtschappen geregeld gebruikt, werd mij in Appel in slechts enkele gevallen opgegeven. De ww. van de IIIe Kl. hebben, ook die [ɛ] als stamvocaal hebben, in praet. en part. de klinker [œ], als in Huizen, maar van rekking voor [nd] merkt men hier niets. Appel heeft in verschillende vormen de [œ] opgegeven. In de hele gemeente hoort men in de vormen van het ww. beginnen geen [œ], maar [ò], ook de vormen [bægòs], [bægòsə], [bægòst] worden gebruikt. Het ww. worden heeft een zwakke verl. tijd [Vòrdə], [Vòrəŋ], of ook luidt de verl. tijd [Vi:r], [Vi:rəŋ], het verl. declw. is [əVòr(d)əŋ]. Van de IVe Kl. hebben de verl. tijden van komen, nemen, spreken een [ɑ], breken en steken hebben deze [ɑ] alleen in de sing.. In Appel werden mij ook in deze Kl. geen vormen met umlautsklanken meegedeeld. De Ve Kl. heeft [ɑ], ook in het meerv.; van zijn kent men ook de verl. tijd [Va.rəŋ] (eenmaal werd mij [Vø.rəŋ] opgegeven), weven en meten hebben een zwakke verl. tijd, het part. heeft [e.]. De VIe Kl. heeft bij de stammen met [a.], behalve staan, de klank

[ø.], maar vormen met [u.] komen er naast in gebruik. Staan heeft als verl. tijd [stœŋ] naast [stɛŋ]. Over de vormen van varen en wassen (beide betekenissen) zijn dezelfde opmerkingen te maken als te Bunschoten. Bij de redupl. verba is als verl. tijd van houden naast [hi.l(əŋ)] [hoel(əŋ)] in gebruik. Naast [gɛŋ] komt [gœŋ] voor. Van blazen, braden, raden bestaat een zwak verl. deelw. naast een sterk. In het part. van slapen valt de [a.]-klank op, die ook in de inf. voorkomt. Men zou deze klank beter door [a.ɤ] kunnen voorstellen. Een overblijfsel van de oude [e.]-klank ons uit het Gooi bekend? Van laten, lopen, en roepen bestaan verl. tijdsvormen met [i.] (niet met [e.]) naast de vormen met umlautsklanken.

De vormen van *V o o r t h u i z e n* verschillen weinig van die van *Hoevelaken*. In de Ie Kl. heeft ook de verl. tijd en het verl. deelw. van wijzen de stamvocaal [e.]. De vormen van trekken hebben [ò]. Geen [œ]-klank zegt men in de praet. en part. van hangen en vallen en het praet. van vangen.

Het onderzoek in *Zwarteboek* en *Terschuur* bleek niet onbelangrijk. Beide buurtschappen behoren tot de burgerlijke gemeente Barneveld, tot de kerkelijke gemeente Voorthuizen. De Zwarteboekers gaan echter ook wel te Hoevelaken ter kerke. Het Zwarteboek grenst aan het Nijkerkerveen. Beide buurtschappen hebben de zuidelijke vormen, maar enkele noordelijke komen voor. Zoo heeft men in de IIIe Kl. [mœŋ], [mœŋəŋ], [əmœŋəŋ]; [stœrf], [stoerɤvəŋ], [əstœrɤvəŋ], [əzVœrɤvəŋ], in de VIe Kl. als verl. tijd van wassen (schoon maken) [Vœs]. By de redupl. verba [hoŋ], [hoŋəŋ]; [hoel], [hoeləŋ]; [voel], [voeləŋ], [əvoeləŋ]; [voŋ], [voŋəŋ] en [gœŋ], [gœŋəŋ]. Vormen overgenomen uit het Nijkerkerveen? Ik geloof het niet, maar zie er relictien in, vooral na wat ik in *Terschuur* gehoord heb.

Het aantal vormen met umlautsklanken is daar groter. In de IIe Kl. heeft men als verl. tijd van schieten [fø.t] en van vliegen [vlø.x], verder zegt men [ø.] in het part. van verliezen, vliegen en vriezen. In de IIIe Kl. hoort men de vormen [hoelp], [hoelpəŋ], [əhoelpəŋ] (of de slot-[n] gezegd wordt of niet, is soms niet uit te maken). Als praet. plur. van zijn werd opgegeven [Vø.rəŋ]. Van de redupl. verba moeten vermeld worden houden, vallen, vangen, waarvan de verl. tijden [hoel(əŋ)], [voel(əŋ)], [voŋ(əŋ)] luiden. Verder komt nog een [əlø.pəŋ] naast een [əlɔ.pəŋ] voor, [stø.t] naast [sti.t] en [sto.təŋ]. En bij verschillende van deze vormen werd mij nadrukkelijk gezegd, dat de vormen met [ø.] of [œ] vroeger in

gebruik waren, dat men nu zei [fo.t], [vlo.x] enz.. Maar waarom is de umlaut juist in deze vormen bewaard gebleven?

Tussen de vormen van Voorthuizen en Putten is groot verschil. Putten kent die met umlaut. Dit is me duidelijk geworden door onderzoekingen in het dorp Putten zelf en verder in de zuidelijk ervan gelegen buurtschap Huinen en de zuidoostelijk ervan gelegen buurtschap Schovenhorst-Koudhoorn. Sommigen we de verschillen met Nijkerk op, dan blijkt fluiten (de klinker hiervan is [œ·i]) zwak. Naast de zwakke verl. tijd [Vɔrdə] is ook [Vi:rə] bekend. De verl. tijd van komen heeft altijd [ɑ], het verl. deelw. heeft [ð], de verl. tijdsvormen van breken, nemen, spreken en steken hebben bij sommige dialectsprekers een [ɑ], bij andere een [ø.]. In de Ve Kl. heerst precies dezelfde toestand bij het ww. geven: [ɑ] naast [ø.] in de verl. tijd, [ø.] in het verl. deelw.. Het praet. plur. van zijn heeft ook [ɑ]. Van de ww. van de VIe Kl. met vocaal [a.], behalve staan, gebruikt men alleen de [ø.]-vormen. Van staan is de verl. tijd alleen [stœŋ]. Bij de redupl. geen [hi.lən] en [gEŋ]. Slapen heeft een zwakke verl. tijd. Ook hier valt de [a.]-klank van dit ww. op. In stoten en roepen hoort men alleen [ø.] in verl. tijd en verl. deelw., in het part. van lopen [o.] naast [ø.], in dat van laten [ɔ.] naast [ø.].

Stroe (Gem. Voorthuizen) blijkt aan de kant te staan van Voorthuizen. In het part. van wijzen ook hier weer de [o.] naast de [e.], [stEŋ] wordt naast [stont] gebruikt. Maar een paar vormen van de redupl. verba vallen op: [vœl], [vœlən], [əvœlən], in één gezin ook [əhœŋən] en [əvœŋən]. Ook hier hebben de vormen van slapen de [a.].

Garderen, welks toren in vroeger jaren de Zuiderzeevissers tot baken diende, blijkt tot de zeekant te behoren. Weer heeft wijzen vormen met [ø.]. Van beginnen is de verl. tijd [bəgðs], [bəgðstən], het verl. deelw. [bəgðst]. Praet. en part. van worden hebben ook [œ]. Van de ww. van de IVe Kl. hebben alleen komen en nemen [ɑ] in de verl. tijd, van het eerste heeft het deelwoord [ð], van nemen zijn ook vormen met [ø.] bekend. Van eten en geven, liggen en zitten werden mij vormen met vocaal [a.] opgegeven in enkel- en meervoud, vormen met [ɑ] komen echter er naast voor. Naast [stœŋ(ə)n] zegt men [stEŋ(ə)n]. Varen en wassen (beide betekenis- sen) hebben een zwakke verl. tijd. Het part. van slapen heeft zijn [a.] nog.

Kotwijk sluit zich aan bij het zuiden, alleen dient nog hier [vœl], [vœlən] vermeld. Ook hier handhaaft slapen zijn [a.].

U d d e l staat aan de kant van Garderen. Naast [bægost] als part. gebruikt men [bægœnən]. Als praet. werd mij als enige vorm opgegeven [bægœn], [bægœnən]. Behalve de verl. tijden van komen en nemen, hebben ook die van breken, spreken, steken een [ɑ] (ook [brø.kən] wordt gezegd in de plur.), het part. van [sla.pən] heeft [a.].

E l s p e e t sluit zich, zoals te verwachten was, bij Uddel en Garderen aan, behalve de vormen van wijzen heeft ook de verl. tijd van spuwen [ø.]. Als verl. deelw. van beginnen kent men alleen [bægœnən], van bergen is [əbœr.gən] naast [əba.rxt] in gebruik. Wassen (beide betekenissen) heeft een sterke verl. tijd: [Vœs]. Als verl. tijd van gaan wordt alleen [gœŋ], [gœŋən] gezegd.

De kleine buurtschap H o o g-S o e r e n heeft vroeger deze klankverandering eveneens gekend. In enkele part. kreeg ik tenminste de oude klanken nog, maar vormen zonder umlaut worden er naast gebruikt. Zo hoorde ik [əbø.jŋ], [əgœtŋ], [vəlø.rŋ], [əvrø.rŋ], [əklœmŋ], [əsprœŋŋ], [əstœŋkŋ], [əhœlpŋ], [əmœlkŋ], [bəVœ.gŋ], [əstø.lŋ] en [əslœ.gŋ]. De invloed van de taal van Apeldoorn, ook van die der toeristen, is hier op te merken. Lang niet alle Soerenaars, ook als zij dialect spreken, zullen nog die „ouderwetse” vormen gebruiken. De umlautsklanken schijnen dus aanwezig geweest te zijn in de part. van de IIe, IIIe en IVe Klasse.

A p e l d o o r n behoort, wat dit verschijnsel betreft, niet tot de Noord-Veluwe, wat mij uit onderzoekingen in het dorp zelf als in het noordoostelijk gelegen B e e m t e gebleken is. In de Ie Kl. heeft wijzen de [e.] in de hier ter sprake komende vormen. In de IIIe Kl. heeft de klinker voor [r] de klank [œ] in het part. (de praet. hebben [i.] of worden zwak verbogen). In de IVe Kl. is [ɑ] de klinker voor enkel- en meervoud, maar de verl. tijd van stelen heeft [o.]. De part. van dragen, graven, jagen en slaan hebbengeen [u.], doch luiden: [ədrax], [əgraf], [əjax] en [əslagŋ]. Van staan is de verl. tijd [stEŋ(ŋ)], in het dorp [stòŋ(ŋ)]; naast [hEŋ], [vEŋ], [gEŋ] kent men [hòŋ], [vòŋ], [gòŋ]. In het dorp bezigt men als verl. tijd van houden, vallen, slapen, laten, lopen, roepen vormen met [i.], in Beemte met [e.].

De plaatsen ten noorden van Apeldoorn: V a a s s e n, E p e met de buurtschap Z u u k verkeren in een overgangsstadium: het praet. heeft de umlaut niet, het part. wel. In het deelw. van de IIe Kl. is de klank [œ.], men schijnt er echter ook het part. [əko.zŋ] te gebruiken. In de IIIe Kl. hoort men [œ], bergen heeft een zwak part., ook wordt mengen wel zwak vervoegd, van bersten is het

part. [əbasŋ], van worden werd me naast [əVòrdŋ] [əVœrdŋ] opgegeven (Vaassen). In de IVe Kl. is het weer de [œ.], maar van komen wordt [əko.mŋ] naast [əkòmŋ] (Zuuk) gebruikt. Scheren heeft naast de vorm met umlaut ook [əsxo.rŋ] en [əsx.e.rt]. Als part. van een ww. van de Ve Kl. met [œ.], waarschijnlijk naar analogie van de part. van de IVe Kl. komt ook [əmcœ.tŋ] voor (naast [əme.tŋ]), de andere part. hebben [ɛ.] ([əVɛs] een [ɛ], [əge.vŋ] een [e.]). De part. van de ww. van de VIe Kl.: dragen, graven, jagen en slaan hebben geen [ø.], zoals dat ten westen van Apeldoorn het geval is, doch [a.], maar naast [əja.x] heeft men [əjax], van varen luidt het part. [əva.rŋ] (met vocaal [a.], niet met [ɔ.]), en van wassen is dat [əVasŋ]. De part. van de redupl. verba hebben de vocaal van de inf., alleen komt naast een inf. [ru.pŋ] een part. [əro.pŋ] voor. Een ander verschijnsel.

Dat deze plaatsen vroeger de umlautsklanken ook in de praet. gekend hebben, lijkt mij bewezen uit de vormen, die in de afgelegen buurtschap G o r t e l (Gem. Epe) gebruikt worden. Daar heeft het praet. van ww. van de IIe Kl. de vocaal [œ.] ([ø.] in [vəlø.r], ook in [vəlø.rŋ] als part.), dat van de ww. van de IIIe Kl. [œ], van de ww. van de IVe Kl. nemen, scheren, steken, weven noteerde ik praet. met [œ] of [œ.]. Dezelfde klanken kan men in de praet. der VIe Kl., indien deze tenminste sterk zijn, constateren.

Te H e e r d e heeft men weer de umlaut, zowel in praet. als part.. In de IIe Kl. is de vocaal in het praet. [ø.], die in het part. [œ.] (voor [r] en [g] [ø.]). Alleen het praet. van kiezen schijnt [o.] te hebben. Van de ww. van de IIIe Kl. heeft het verl. deelw. van worden de [ɔ]-klank, de andere vormen, behalve de zwakke verleden tijden van bergen en bersten en het zwakke verl. deelw. van bergen, hebben [œ], maar soms kan men voor [r] en [l] rekking van de vocaal opmerken. De IVe Kl. heeft [œ.] naast [ø.] in het verl. deelw. ([œ.] in het deelw. van nemen, wegen, zweren), het praet. heeft [ø.] (dat van stelen [œ], maar dat van komen, nemen, spreken, steken heeft [ɑ]). Van de Ve Kl. dient vermeld de [ø.] in [əmə.tŋ], de andere part. hebben [ɛ.], in het praet. van eten en zitten heeft men [ɑ] in de plur.. Sterke praet. van de ww. van de VIe Kl. zijn [drø.x], [drø.gŋ], [slø.x], [slø.gŋ] en [stoen(ŋ)], de vocaal van het part. is gelijk aan die van het praesens, alleen van jagen heeft men als verl. deelw. [əjax]. Ook het part. van de redupl. verba heeft de vocaal van de inf., het praet. heeft [ø.] als vocaal, maar de verl. tijd van hangen, vangen en gaan heeft [œ] en die van braden is zwak.

O e n e hoort zonder twijfel tot het gebied met umlaut, doch in

enkele vormen wordt geen umlautsklank meer gezegd, alleen [bø.jŋ] is onder de vormen van de IIe Kl. een praet. met umlaut, doch alle part. hebben de klank [œ.]. In de IIIe Kl. heb ik alleen in de praet. [bøgoen(ŋ),] [hœlp(ŋ)], [sxœlŋ] een [œ] genoteerd, de klinker van het part., uitgezonderd die van het verl. deelw. van worden, is [œ]; in de IVe Kl. is de toestand gelijk aan die te Vaassen-Epe. Ook in de Ve Kl. In de VIe Kl. heeft het praet. van dragen, graven, jagen en slaan geen [u.], maar [o.], de part. zijn ook gelijk aan die van genoemde plaatsen. De part. van de redupl. verba komen eveneens met die van de bedoelde dorpen overeen, maar het part. van roepen is niet [æru.pŋ], naast een [æro.pŋ] hoort men [æro.pŋ]; waar het praet. in deze dorpen [i.] had, heeft het hier [e.], doch naast [e.] gebruikt men ook vormen met [ø.], [slø.pŋ], [lø.pŋ], [rø.pŋ], de overige praet. stemmen met die van Vaassen en Epe overeen.

Terwoude en Nijbroek, hoewel op dezelfde breedte als Vaassen gelegen, volgen in dit verschijnsel Vaassen niet. De vormen van deze plaatsen gelijken veel op die van Apeldoorn (nauwkeuriger gezegd waarschijnlijk: die van Deventer). De vocaal van de IIe Kl. kan men beter door [ɔ.] voorstellen, dan door [o.]. Deze [ɔ.]-klank hoort men in de IVe Kl. ook in het part. van bewegen, breken, nemen, spreken, stelen, steken, wegen (bij deze twee laatste ook in de praet., de andere praet. hebben [ɑ]). Van staan is de verl. tijd alleen [stɑs(ŋ)], van hangen, vangen, gaan gebruikt men alleen de vormen met [ɔ]. De verl. tijden van houden, vallen, slapen, laten, lopen, roepen, hebben [i.].

Door Welsum kan men de scheidingslijn tussen het gebied met umlaut en dat zonder trekken. Terwijl in Boven-Welsum de umlaut sporadisch voorkomt — ik heb daar alleen in [ædroeŋkŋ], [jø.x] en [stœnŋ] een noordelijke klank gehoord — is in Beneden-Welsum onze klankverandering regel, al zijn er uitzonderingen op die regel. Zo hoorde ik in de praet. van de IIe Kl. een [o.], behalve in die van gieten en vriezen. Het part. heeft de vocaal [œ.]. Het part. en praet. van de IIIe Kl. heeft [œ.], [vòn] schijnt naast [ævoenŋ] voor te komen, van zwemmen werden mij alleen vormen met [ɔ] opgegeven. Van de part. van de IVe Kl. zijn de vormen met umlaut (met [œ.]-klank) in gebruik naast die zonder (met [ɔ.]-klank), maar deze laatste worden als jonger gevoeld, de praet., die niet zwak zijn, hebben een [ɑ]. In de Ve Kl. werd mij naast [æmœ.tŋ] ook opgegeven [ævœ.vŋ]. De praet. van dragen, graven, jagen, slaan hebben de vocaal [ø.], dat van staan [œ] naast [ɔ]. Het part. van

[ro.pŋ] is hier alleen [ɔro.pŋ]. De praet., die niet zwak zijn, hebben geen umlautsklanken, behalve die van slapen, laten, lopen en stoten. Maar naast [slø.p], [lø.t], [lø.p], [stø.t] zijn vormen met [e.], die als nieuwer gevoeld worden, in gebruik gekomen.

De toestand te Olst blijkt interessant. De ene dialectspreker gebruikt veel meer vormen met klanken door umlaut ontstaan dan de andere. Aan de dialectkennis van de verschillende proefpersonen viel niet te twijfelen. Olst tot het umlautsgebied te rekenen is zeker noodzakelijk, maar de dorpsbewoners beginnen deze eigenaardigheid in hun spreken op te geven. In de buurtschappen ten oosten en noorden van het dorp (de Boskamp, Duur) kan men nog nauwelijks van verlies spreken.

De Ie Klasse heeft voor ons geen bijzonderheden, de vocaal in praet. en part. is [e.], spuwen heeft als verl. tijd en verl. deelw. vormen met [u.] ([spu.j] enz.), of wordt zwak vervoegd. De IIe Kl. heeft als vocaal in de praet. in de regel [ø.] (door enkelen wordt [œ.] gezegd), in de part. [œ.] (behalve voor [r], dan is het [ø.]), die beide overgaan in [ɔ.]. Vormen met en zonder umlaut werden wel naast elkaar gebruikt door dezelfde persoon. De IIIe Kl. vertoont de vocaal [œ]. Deze heeft zich beter gehandhaafd dan de [œ.] of [ø.] van de IIe Kl., alleen gebruiken bijna allen als vormen van woorden: [Vɛrt]-[Vɛrdŋ]-[ɔVòr(d)ŋ], de verl. tijd ~~van~~ bersten is zwak. De IVe Kl. heeft de vocaal [ø.]¹⁾, maar komen, nemen, spreken, steken, stelen hebben als praet. vocaal in enkel- en meervoud [ɑ] (van nemen hoort men ook wel vormen met [œ]), ook in de verl. tijd van breken komt wel een [ɑ] voor naast [œ], het part. van komen is [ɔkòmŋ], in dat van nemen is de [œ.] voor [m], verkort tot [œ]. De Ve Kl. heeft in het praet. [ɑ] als vocaal, alleen het meerv. van de verl. tijd van zijn heeft [a.], in het part. is de vocaal [ɛ.], behalve in dat van geven (dit luidt [əge.vŋ]) en in dat van zijn (dit is [ɔVɛs]), ook hoort men van meten en weven naast de part. met [ɛ.] die met [œ.]. De praet. van de VIe Kl. hebben [ø.], n.l. die van dragen, graven, jagen, slaan, maar naast de vormen met [ø.] komen zwakke vormen voor, ook vormen met [o.]; het part. heeft [a.], doch dat van jagen is zwak, staan heeft als verl. tijd vormen met [œ] naast die met [ɔ], het part. is [ɔstɔ.n], varen, wassen (beide betekenissen) hebben een zwakke verl. tijd, doch een sterk verl.

¹⁾ Of [œ.]. In het gebruik van [œ.] naast [ø.] heb ik in deze en andere plaatsen geen regelmaat kunnen opmerken.

deelw.. De redupl. verba met korte stamvocaal hebben praet. met [œ], behalve vallen (hier gebruikt men als praet. [vø.l(η)] en houden (hiervan is het praet. [hi.l(η)] of [he.l(η)]), maar naast deze komen zwakke vormen voor. Blazen, braden, raden hebben een zwakke verl. tijd, die van slapen en laten heeft de vocaal [ø.] naast [e.]. Ook de verl. tijd van lopen en roepen heeft [e.] naast [ø.], stoten heeft een zwakke verl. tijd. Het part. van de reduplicerende verba heeft de vocaal van de infinitief.

In de aan de IJsel grenzende gedeelten van de gemeente Diepenveen: Rande, Hengforden, Tjoene ook nog in Averlo, en, wat ons niet verwondert, in Schalkhaar, dat onder de rook van Deventer ligt, en Colmschate zijn de umlautsklanken niet in gebruik. Alleen in de meest noordelijk gelegen buurtschap Hengforden hoort thuis: [vrø.r] en [øvrø.rη]. Hangen, vangen en gaan hebben praet. met vocaal [ɛ], maar hangen heeft vaak een zwakke verl. tijd, vallen heeft, als houden, naast een verl. tijd met [i.] ook een met [e.]. Van slapen, laten, lopen, roepen, worden praet. met [e.] gebruikt als in Olst, stoten heeft een zwakke verl. tijd.

Het gebruik in het oostelijk deel van de gemeente Diepenveen, in Lettele en Okkenbroek, wijkt niet af van dat in de plaatsen ten noorden er van: Wesepe en Heeten (Wesepe maakt een gedeelte uit van de gemeente Olst, Heeten met Nieuw-Heeten hoort onder Raalte). Een nieuwe bijzonderheid: wij horen in de part. van de Ie Kl. in plaats van [e.] [ɛ], als er [k], [p] of [t] volgt; [økekη], [øsmetη], [øgrɛpη]. De vocaal [œ.] van het part. van de IIe Kl. wordt voor dezelfde medeklinkers eveneens verkort, maar soms hoort men de vorm met lange klinker naast die met korte. In plaats van [ɣ] als eindklank hoort men [ηk] in [sprœŋk]¹⁾, echter niet in [zœŋ] (mengen heeft in de regel een zwakke verl. tijd). Van het ww. worden komt naast [Vœrt]-[Vœr(d)η]-[øVœrη] voor een zwakke verl. tijd met het part. [øVòr(d)η]. In de IVe Kl. heeft alleen komen een praet. uitsluitend met [ɑ], in dat van breken, nemen, spreken, steken, stelen hoort men een enkele maal [ɑ], maar meestal [œ]. In het part. is de vocaal [œ.], doch deze is voor [l], [k], [m] verkort tot [œ], naast [økœmη] hoort men [økòmη]. De [a.] komt als klinker in de praet. van de Ve Kl. voor, behalve in de verl. tijd van zijn; ook in die van eten, geven, liggen en zitten

¹⁾ Niet als afdwaling van de opgegeven werkwijze, maar in verband met een verklaring van het verschijnsel wordt deze vorm vermeld.

hoort men [ɑ] naast [a.]. In de part. van de Ve Kl. is de klinker [ɛ.], behalve voor [t], waar men ook [ɛ[zegt: [əgetŋ], [əzetŋ], en in het part. van geven (dit heeft [e.]). De praet. van dragen, graven, jagen, slaan hebben de klinker [ø.], maar soms zijn van deze ww. zwakke praet. in gebruik. Van de redupl. verba moeten de vormen [hø.l(ə)], [hø.lŋ] naast [he.l(ə)], [he.lŋ] vermeld worden. Blazen, braden en raden, ook slapen en laten, hebben naast hun zwakke verl. tijden sterke met [ø.]¹⁾, lopen en roepen hebben alleen [ø.], stoten heeft naast een zwak praet. een praet. met [ø.]. Het part. van deze drie ww. heeft [o.], maar van stoten is het ook [əstœt].

In het aan de Lettelse kant van de Schipbeek gelegen B a t h m e n ontbreekt elk spoor van umlaut. Ook hier heeft men in de Ie en IIe Kl. een korte vocaal voor [k], [p], [t], al zijn de vormen met lange vocaal daarnaast in gebruik. In de IVe Kl. heeft het praet. van komen een [ɑ], dat van breken, nemen, spreken, steken, stelen een [ɔ.], de vocaal van het part., behalve die voor [m] en [l] is lang, doch men zegt ook [əsprəkŋ]. Als verl. tijd van liggen fungeert [lɛ.] en [lɛ.n]. Dragen, graven, jagen en slaan hebben in het praet. de stamvocaal [o.]. Houden, vallen, slapen, laten, lopen en roepen hebben als praet. vocaal [e.], het part. heeft de vocaal van de infinitief (deze is bij roepen [o.]).

H o l t e n met zijn buurtschappen: E s p e l o, D i j k e r h o e k, B e u z e b e r g en de B o r k e l t hoort tot het gebied met umlaut. De korte vocaal van het part. in Ie en IIe Kl. voor [k], [p], [t] vindt men ook in het praet., buigen (de inf. is [bø.gŋ]) heeft een zwakke verl. tijd ([ɛk]) [bø.gəŋ], terwijl het part. [əbœ.gŋ] naast [əbø.xt] voorkomt. De [œ] van de IIIe Kl. wordt voor [n] < [nd], [nk], [mp], [l] < [ld] gerekt, zo luiden de vormen van binden: [bø.n(ə)]-[bø.n]-[əbø.nŋ], die van schelden [sxø.l(ə)]-[sxø.lŋ]-[əsxø.lŋ], voor oorspronkelijke [n] van de stam heeft de rekking niet plaats: [Vœn(ə)]-[Vœnŋ]-[əVœnŋ], het ww. worden heeft alleen vormen met [œ]. Bij de ww. van de IVe Kl. hoort men slechts in de sing. en plur. van komen, eveneens soms in de sing. van nemen, een [ɑ], verder is daar ook de vocaal [œ]. Liggen heeft de Bathmense verleden tijdsvormen. De verdere praet. der Ve Kl., die niet zwak zijn, hebben [ɑ] (in de sing. en plur. van zitten heeft men wel [œ] als vocaal). Van weven heeft men naast zwakke sterke vormen met vocaal [œ.], ook in het part.. In de part. van de VIe Kl. is veel variatie, de [ɛ.] van de stam, hebben de deelwoorden [ədrɛ.gŋ] en

¹⁾ Of [œ.].

[əgrɛ.bn], maar naast [ədrɛ.gn] heeft men als analogieformatie naar de verleden tijd [ədrø.gn], van jagen is het deelw. [əjax], van slaan [əsla.gn] en [əslɔ.n], van [vø.rn] (dat voor varen gebruikt wordt) bestaat een zwakke vervoeging. Van de vormen der redupl. ww. moeten genoemd worden die van houden (die alleen de vocaal [ø.] hebben); vallen heeft een praet. met korte vocaal. Het praet. sing. van laten heeft de vocaal [œ] naast [ø.], ook het praet. van stoten heeft dezelfde vocaal. Als part. van stoten heeft men de sterke vorm [əsto.tn] (ook werd mij eenmaal [əstœtɪn] opgegeven) naast de zwakke [əstɔt], van roepen komt naast [əro.pn]-[ərø.pn] voor.

De gemeenten L a r e n en L o c h e m horen tot het gebied zonderumlaut. Ook hier in Ie en IIe Kl. alleen vormen met korte vocaal voor [k], [p] en [t], nl. [ɛ] en [ɔ]. In Lochem heeft de verl. tijd van helpen ook vormen met [e.], naar analogie van een aantal redupl. praet. waarschijnlijk, van sterven heeft men naast de zwakke vormen [starven]-[starvɪn], ook sterke met de vocaal [œ]. In de IVe Kl. heeft men een korte vocaal voor [k], [l] en [m] in verl. tijd en verl. deelw. beide, alleen de verl. tijd van komen heeft vormen met [ɑ] en soms ook die van nemen en spreken. De korte vocaal is anders [ɔ]. Van stoten heeft men een sterke verl. tijd naast de verl. tijd [stɔt(ə)]-[stɔtɪn], ook het bijbehorende deelw. is sterk en zwak. De [ɔ.]-klank in [əgɔ.n], [əblɔ.zn] enz. ligt heel dicht bij de [o.]. De overige vormen komen met die van Bathmen overeen.

R i j s s e n kent de umlautsklanken en ook E l z e n, behorend tot de kerkelijke gemeente Rijssen, maar tot de burgerlijke gemeente Markelo. De vormen komen overeen met die van Holten, alleen hoort men de korte vocaal [ɛ] in de Ie Kl. slechts in het part. voor [k], [p] en [t], evenals de korte vocaal in de IIe Kl.. Buigen heeft weer een sterke verl. tijd [bø.gə]-[bø.x]-[bø.gn] (de inf. is [bu.gn] maar ook [by.gn]). Voor [n] < [nd], [nk], [mp], [ld] en [lt], ook voor [k] in trekken hoort men wel een lange vocaal [ø.], maar de korte vocaal [œ] is daarnaast in gebruik, ook het praet. van worden kent lange [ø.] naast korte vocaal ([œ]). Van komen en soms van nemen heeft men in de verl. tijd vormen met [ɑ], maar naast [kVam] enz. is [kVe.m] enz. bekend, naast [nəm] enz. bestaat [nœm] enz.. De korte vocaal in de IVe Kl. voor [k], [l] en [m] is hier als in Lochem en Laren te constateren, doch in het praet. hoort men daarnaast vormen met lange vocaal. Van liggen is weer de verl. tijd [lɛ.(ə)]-[lɛ.n]. Weven heeft als part. [əVɛ.Vt] en [əVɛ.Vn]. Het praet. plur. van zijn heeft een korte klank en een zwakke

[r]-klank: [Vɑ(r)ŋ]. Bij staan heeft de verl. tijd een lange vocaal [ø.] of [œ.]. Varen (de inf. is [va.rŋ]) wordt sterk vervoegd [vø.r(ə)]-[vø.rŋ]-[əva.rŋ]. Van wassen is in Elzen het praet. [Vœskŋ] met umlautsvocaal en zwakke uitgang. Het praet. van stoten heeft de vocaal [ø.], maar ook heeft stoten een zwakke verl. tijd, het part. is zwak met korte vocaal.

Markelo blijkt in dit verschijnsel niet met het noorden mee te gaan, wat mij uit onderzoekingen in het dorp zelf als ook in de buurtschap Stokkum gebleken is. De bijzonderheden komen met die van Lochem en Laren overeen. De ww. van de IIIe Kl. springen en zingen hebben een 3e. pers. sing. eindigend op [k]. Helpen heeft een verl. tijd met [ɔ]-klank, ook sterven. Als praet. plur. van komen werd me naast [kVamŋ] ook [kVe.mŋ] als oudere vorm opgegeven. Als part. van scheren werd naast [əsxε.ʃt] en [əsxø.ʃŋ] [əsxœ.ʃŋ] genoemd. Naast [(hɛi)] [hɛŋ], [vɛŋ], [gɛŋ] komt ook voor [(hɛi)] [hòŋ], [vòŋ], [gòŋ]. Van blazen bestaat ook een verl. tijd met [e.].

De vormen van Gelselaar (gem. Borculo) komen geheel met die van Markelo overeen. Alleen werd hier als part. van vallen opgegeven [əvòŋ], wat in de vorige plaatsen niet het geval was.

Enter hoort tot het umlautsgebied; de vormen, die gebruikt worden, sluiten zich bij die van Rijssen aan. Men heeft te Enter de neiging alle lange vocalen enigszins te diftongeren. In de IIe Kl. komen vormen met vocaal [o.] naast die met [ø.] of [œ.] voor, maar men heeft hier enkele eigenaardige analogieformaties met umlautsvocaal, waarachter de zwakke uitgang is geplaatst. Tevens is de medeklinker stemhebbend geworden, zo staat naast [go.t] [gœdŋ] naast [sxo.t] [sxœdŋ]. Het part. van geven heeft een vocaal, die dichterbij de [i.] ligt, dan bij de [e.]. Van zitten heeft men naast vormen met vocaal [ɑ] in de verl. tijd ook die met [œ], het verl. deelw. luidt [əzœtŋ]. In de verl. tijd van raden en braden heeft men een intervocalische [d], de zwakke verl. tijd van stoten heeft voor de uitgang ook een stemhebbende medeklinker: [stòdŋ]. Een zéér interessant dialect dat van Enter, niet alleen door de werkwoordsvormen.

Elzenerbreek, als Elzen behorend tot de gemeente Markelo, heeft met Enter de neiging tot diftongeren gemeen. De vormen zijn in hoofdzaak aan die van Elzen gelijk, echter heeft men in de praet. der IIe Kl. bijna geen umlautsklanken meer (door mij werden deze opgemerkt in de verl. tijd van verliezen, kruipen, zui-

gen en zuipen). Als verl. tijd van komen is in gebruik [kœm(ə)]-[kœmp]. De verl. tijd van lezen is sterk, de vocaal is [ø.]. De verl. tijden van wassen zijn zwak, maar hebben de vocaal [ɑ]. De intervocalische [d] merkt men hier even als te Enter in de verl. tijdsvormen van braden en raden op.

Goor hoort tot het gebied met umlaut, maar waarschijnlijk nog slechts voor korte tijd, want naast de werkwoordsvormen met umlaut worden die zonder umlaut gebruikt, en de „oude” klanken worden alleen door personen boven de 50 jaar ongeveer nog gebezigd. In het part. schijnt de oude klank eerder opgegeven te worden dan in het praet., waarschijnlijk omdat het part. veel meer gebruikt wordt dan het praet.. In de IIe Kl. heeft alleen het part. van schieten, kruipen en snuiten de umlautsklank nog bewaard, maar vormen zonder de afwijkende vocaal komen daarnaast voor. Het praet. van bieden, kiezen, fluiten (dit ww. wordt hier sterk vervoegd), schuiven en snuiten heeft de vocaal [o.] (of [ɔ.]), dat van gieten en kruipen alleen de umlautsvocaal. In de IIIe Kl. heerst dezelfde toestand: het part. van drinken, springen, stinken, vinden, helpen, schelden en schenken kent vormen met umlautsvocaal naast die zonder, het praet. van beginnen, springen, winnen, zingen, bergen, melken, smelten, trekken, vechten, worden, zwellen, zwemmen, zwerven heeft alleen de vocaal [ɔ], tenminste deze werd mij alleen opgegeven; van schenken schijnen naast de vormen met umlaut zwakke vormen in gebruik, overigens zijn vormen met naast die zonder umlautsklanken van de andere ww. bekend. In de IVe Kl. zijn de oude klanken verdwenen, wel wordt door ouderen soms nog [kVɛ.mp] voor [kwam] gebruikt. In het praet. van komen, nemen, spreken heeft men de [ɑ]-klank. Bij de ww. van de Ve Kl. moet een sterk praet. van lezen [lø.s], [lø.zŋ] vermeld. Bij die van de VIe Kl. moeten meegedeeld worden de praet. met [ø.] van dragen, graven en jagen, en dat met [œ] van staan, maar praet. met [o.], van staan met [ɔ], worden daarnaast veel vaker aangewend. In de groep der redupl. ww. moet de aandacht gevestigd worden op de praeteritaalvormen: [hœŋə]-[hœŋk]-[hœŋŋ]; [hø.l(ə)]-[hø.lŋ]; [vø.l(ə)]-[vø.lŋ]; [vœŋŋ]; [gœŋə]-[gœŋk]-[gœŋŋ]; [slø.p(ə)]-[slø.pŋ] en [rø.pŋ]. Het dialect van Goor wijzigt zich in een snel tempo.

Dat ook Diepenheim tot het noorden moet gerekend worden, staat voor mij vast, alleen is het proces er al verder voortgeschreden dan in Goor. In de IIe Kl. heeft het praet. van

bedriegen [bɔdrø.x] de oude klank bewaard, in de IIIe Kl. hoort men nog een [œ] in de part. van krimpen, springen, helpen en in de praet. van drinken, krimpen, springen, helpen, schenken, worden en zwemmen. Maar naast deze vormen komen die met de vocaal [ɔ] voor. Een andere bijzonderheid is de rekking van de vocaal in het part. van sterven tot een klank, die nadert aan de [e.]. Bij de ww. van de IVe Kl. vragen de vormen [kVe.m(ə)]-[kVe.mɪ]; [ne.mə]-[ne.mɪ]-[ne.mɪ] ¹⁾, waarnaast vormen met [ɑ], en [sxø.r]-[sxø.ʀɪ]-[əsxø.ʀɪ] de aandacht. Van de vormen van de ww. van de Ve Kl. moet de praet. plur. van geven [gœ.vɪ] en de praet. sing. en plur. van lezen [lø.s]-[lø.zɪ] opgegeven worden. In de VIe Kl. hebben de praet. van jagen en slaan ook vormen met [ø.]. Van enige redupl. verba bestaan eveneens „ouderwetse” vormen, zo van hangen, vallen, vangen, met [œ] in praet. en part., en van gaan, met [œ] in het praet.. Blazen, lopen en roepen hebben [ø.] in het praet.. Maar naast al deze opgesomde praet. en part. zijn die, waarin de „nieuwewetse” klanken gezegd worden, in gebruik.

In de gemeente **A m b t D e l d e n**, die uit een zevental buurtschappen bestaat, heerst dezelfde toestand als in de gemeente Markelo: umlaut in het noorden, geen umlaut in het zuiden. Onderzoekingen in **Z e l d a m**, **W i e n e**, **D e l d e n e r e s**, **H e n g e v e l d e**, benevens in **D e l d e n** zelf, hebben dit aan het licht gebracht. De vormen van de noordelijke buurtschappen sluiten zich aan bij die van Enter en Elzenerbroek. Ook hier missen enkele vormen van de IIe Kl. de umlautsklank, zo het part. van kiezen, het praet. van kiezen, en liegen, maar de ene dialectspreker gebruikt meer vormen zonder umlautsklanken dan de andere. En de plaats **D e l d e n** zelf gaat hierin verder dan de buurtschappen. In de IIIe Kl. is de umlautsklank nog goed bewaard, in de buurtschappen ten minste, in de plaats zelf wordt aan de vormen met [ɔ]-klank, in de eerste plaats door de jongeren, de voorkeur gegeven. In de IVe Kl. is van komen alleen een verl. tijd met [ɑ] in gebruik. De vorm [kVe.m] moet hier vroeger bestaan hebben. Zitten heeft ook het verl. deelw. [əzœtɪ]. Dragen, graven, jagen, slaan hebben praet. met [ø.] naast praet. met [o.].

H e n g e v e l d e hoort tot het zuiden, ook hier een korte vocaal voor [k], [p] en [t], echter alleen in het part., in Ie en IIe Kl.. Bij verliezen en vriezen wordt in het praet. de klinker gevolgd door [s].

¹⁾ Van verwarring met de teg. tijd kan hier geen sprake zijn. De teg. tijd heeft de vocaal [ɛ].

De stamklinker van vinden is in de hier besproken vormen gerekt, ook die van gelden en schelden. Springen en zingen hebben in het praet. sing. 1e en 3e pers. de eindklank [ŋ]. In de IVe Kl. merkt men een korte vocaal voor [k], [l], [m] op in het part., in het praet. is de vocaal [a] behalve in dat van stelen; scheren en zweren worden zwak vervoegd. Lezen heeft hier een praet. met [o.], van zijn is het praet. plur. [Vaʃŋ] naast [Vazŋ]. De overige vormen zijn die van Markelo enz..

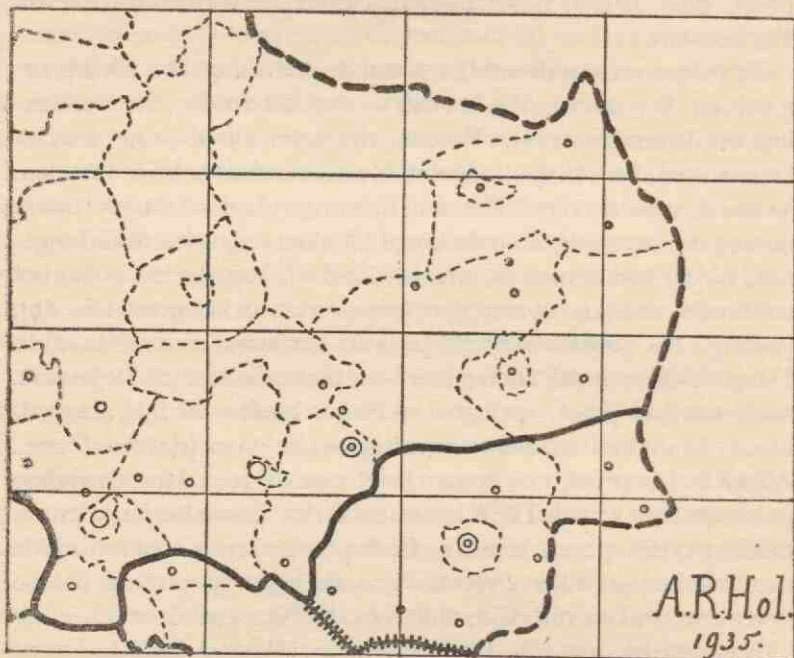
Er volgen nu aan de zuidkant van de grens nog H a a k s b e r g e n en B u u r s e, die hoewel ze van het zuiden, Neede, Reken en de omstreken van Vreden, afgesloten zijn door het Haaksberger veen, toch in dit taalgebruik zich aansluiten bij het zuiden. Vermelden we de verschillen met de vorige plaatsen dan valt weer de neiging te constateren de lange klanken enigszins te diftongeren, verder merkt men de intervocalische [d] op, die meer naar het westen geworden is tot een [j], in het meerv. van het praet.: [re.dŋ], [bo.dŋ]. De vormen met [s]-[z] van verliezen en vriezen, al in Hengevelde vermeld, komen hier voor naast die met [r]. De 3e pers. sing. van het praet. springen en zingen heeft weer [ŋk] als eindklank. In de buurten hoort men nog wel [œ] voor [r]: [stœrf] enz.. Alleen in het praet. van komen heeft men de vocaal [a], de andere praet. van ww. van de IVe Klasse hebben [o]. Lezen heeft een praet. met [a] of zijn praet. is zwak. In de praet. plur. van zijn wordt de medeklinker na de korte vocaal bijna als [d] uitgesproken. Stoten heeft een zwakke verl. tijd, met vocaal [o] gevolgd door [t].

H e n g e l o met zijn buurtschappen: W o o l d e, O e l e en B e k k u m, hoort tot het gebied met umlaut, doch in Bekkum zijn nieuwe vormen naast de oude in gebruik, ja van sommige ww. ontbreken de oude geheel. De vocaal van enkele part. van de Ie Klasse ligt in de gehuchten dichter bij de [i.] dan bij de [e.]: [œskri.m], [œvi.zŋ]. Het praet. van spuwen volgt met zijn [ø.] de IIe Kl.. Het part. van worden mist de [œ], de klinker is [o]. De rekking van de vocaal voor bepaalde consonantverbindingen is al bij verschillende plaatsen ter sprake gebracht. Hier heeft rekking plaats in de IIIe Kl. voor [n] < [nd], [nk], [mp], [ld], [lt], [rg] en [rv], voor de eerste drie krijgt de vocaal meer de [ø.] klank, voor de andere de [œ.]-klank. Het praet. van komen heeft [a]. Ouderen kennen nog de vormen: [kVe.m], [kVe.mŋ]. Als praet. plur. van weven kreeg ik [Vø.bm]. Van zitten is naast een part. [œzstŋ] ook [œzœtŋ] in gebruik. De vocaal van het praet. van vallen is niet kort.

In de buurtschappen schijnt van braden en raden een zwak praet. sing. in gebruik met een vocaal, die doorumlaut is ontstaan, maar met zwakke uitgang: [broedən], [røedən].

Enschede met zijn omgeving vertoont een overgangsstadium nl.umlaut in de praet. niet in de part.. Onderzoekingen naar de sterke ww.s vormen van de plaats zelf, als ook naar die

Oost-Twente.

- grens v. h. gebied met umlautsvocaal in praet. en part.
 - - - - - grens v. h. gebied met alleen umlautsvocaal in het praet.

van de zuidelijke buurtschappen: Boekelo, Usselo, Broekheurne, Glanerbrug, alsmede naar die van de noordelijk en noord-oostelijk gelegen plaatsen Loncker en Lossier hebben tot deze conclusie gevoerd. Bespreken we eerst de bijzonderheden in de vormen voor Enschede, dan dient vermeld de korte vocaal alleen in het part. van de Ie en IIe Kl., niet in het praet., behalve voor [k], [p], [t] ook voor [v] (voor de [n] nadert de uitspraak van de [v] soms aan [b]) en in het part. van krijgen [ɔkregən]. Het praet. van rijgen heeft een zwakke uitgang, echter is de klinker [e.] en is de [g] van de stam vervangen door een intervocalische [d], dat van vrijen is zwak, maar ook hier heeft men een inter-

vocalische [d]. Het praet. van spuwen volgt de ww. van de IIe Kl. In de IIIe Kl. heeft men dezelfde vocaalrekkingsen als in Hengelo. Twee opvallende part. zijn [(ð)stœŋkŋ] en [(ð)bœstŋ]. In de IVe Kl. hebben komen en nemen [ɑ] als praeteritumvocaal. Het part. van de Ve Kl. [æVŋ] heeft een korte vocaal. In de VIe Kl. moeten vermeld worden de zwakke praet. van graven en jagen naast de sterke (met [ø.]). Het praet. van vallen heeft als dat van houden een lange vocaal ([œ.]). Gaan we nu de afwijkende vormen van de zuidelijke gehuchten na, dan moet eerst gewezen worden op de [ɛ], die bijna tot [i] geworden is in sommige part. van de Ie Kl.: [blibŋ], [krigŋ], [skrivŋ] enz., maar daarnaast bestaan [blebŋ], [krægŋ], [skræbŋ] enz. De part. van stinken en bersten hebben ook hier [ɔ]. In de Ve Kl. heeft het praet. van geven een [e.], die nadert tot [i.]. Van lezen kent men ook een sterk praet. met [ø.] ¹⁾.

In Losser heeft men in het part. van de Ie Kl. de [ɛ], ook voor [d]: [glɛdŋ] en [rɛdŋ], in Lonneker alleen voor [k], [p], [t]; verder hoort men daar de nauwe [e.]-klank, die hierboven beschreven is; in Losser heeft men de [ɔ] in alle part. van de IIe Kl., behalve voor [r], in Lonneker heeft men [ɔ] in dezelfde gevallen als in Enschede. In de IIIe Kl. moet vermeld het part. [bœsŋ] van bersten. Ook van breken, steken en spreken werden mij in Losser praet. met [ɑ] opgegeven. In de Ve Kl. staat een Lonnekers [g.iəŋ] (part.) naast een Lossers [gæVŋ]. In Lonneker heet het part. van weven [Ve.âm], in Losser [Vɛ.Vt]. Houden en vallen hebben praet. met korte vocaal [œ] in beide plaatsen.

Had men in al deze plaatsen de gepalataliseerde klanken alleen in het praet., in D e L u t t e heeft men ze in praet. en part. beide. Het part. van de Ie en IIe Kl. heeft een korte vocaal [ɛ] en [œ], behalve voor [r]. Het part. van kiezen, schieten, schuiven mist de umlautsklank. Bij de ww. van de IIIe Kl. hebben de praet. van klimmen en krimpen, het part. van gelden, schelden en smelten geen [œ]-klank. De vormen van de ww. van de IVe Kl. hebben een korte vocaal, behalve die van wegen en bewegen (de klinker is hier [œ.]). Graven en dragen hebben ook in het verl. deelw. een [œ.]. De overige vormen komen met die van Losser overeen.

De vormen van O l d e n z a a l hebben waarschijnlijk wel de door umlaut gewijzigde klank gehad bij de klinkers, die aan umlaut onderhevig kunnen zijn, maar van alle ww. zijn niet al deze

¹⁾ Het begrip lezen van een boek krant enz. wordt in sommige buurtschappen (Boekelo, Usselo) uitgedrukt door het w.w. [le.əŋ], dat zwak vervoegd wordt.

vormen meer in gebruik. De vormen van de Ie Kl. zijn volkomen gelijk aan die van De Lutte. Van de ww. van de IIe Kl. bieden, bedriegen, schieten, vriezen, kruipen en schuiven werden mij vormen met vocalen, die door umlaut gewijzigd zijn opgegeven, echter van elk ww. niet alle vormen; in de IIIe Kl. staat naast een part. met umlautsvocaal een zonder, van sommige praeteritaalvormen bestaat ook een dergelijk stel, en: „De [œ]-klank hoort men meer bij de boeren” werd mij herhaaldelijk gezegd. Ook van sommige part. van de IVe Kl. bestaan vormen met naast die zonder umlaut: [æstœkŋ] naast [æstøkŋ] enz.. Praeteritaalvormen met umlautsklanken heb ik in deze klasse niet genoteerd, de vocaal is [o.] in het praet. van bewegen, scheren, wegen, zweren, in dat van de andere [ɑ] ([a.] in het meerv. van spreken en steken), stelen heeft een zwak praet.. Ook van de praet. der ww. van de VIe Kl. heeft een enkele (dat van dragen) umlaut, een aanwijzing, dat vroeger deze praet. eveneens de gepalataliseerde vocaal gehad hebben. Enkele praet. van de redupl. verba hebben eveneens de gewijzigde vocalen: [hœŋŋ], [gœŋŋ]. Waarschijnlijk had dus ook deze groep in zijn geheel vroeger deze eigenaardigheid.

Door de vormen van Oldenzaal was mijn nieuwsgierigheid gewekt naar die van de verdere plaatsen in Twentes noordoosthoek.

In Denekamp luidt het part. van rijden [re.dŋ], rijgen heeft een zwak part. met de vocaal [ei], van spuwen zijn praet. en part. beide zwak en hiervan is de vocaal eveneens [ei]. Bij de vormen van de ww. der IIe Kl. is hetzelfde proces aan de gang, dat in Enschede al in een verder stadium is. Hier in Denekamp heeft men umlautsklanken in het praet., op het dorp niet meer in het part., doch de oude vormen met [ø.] worden door de boeren er om heen nog gebezigd (van vliegen, kruipen, schuiven en zuipen werden ze me niet opgegeven). De part. van de IIIe Kl. hebben [ɔ] en [œ], de vormen met [œ] zijn die van de omgeving. Van het part. van drinken, klimmen, bergen, smelten, sterven, zwemmen, zwerven werden me echter de oude vormen niet genoemd. Schrikken, melken, mengen en zwemmen worden zwak vervoegd. Bij de part. van de ww. der IVe Kl. is hetzelfde te constateren als bij die van de IIIe Kl., in het praet. is de klinker [œ], behalve bij komen en nemen. Scheren en zweren worden zwak geconjugeerd. In de Ve Kl. is de participiumvocaal [ɛ] (bij lezen naast [ɛ] [e.]), de praeteritumvocaal [ɑ] (van liggen is de pluralis [la.gŋ]), maar van lezen en meten bestaat een zwakke verl. tijd naast de sterke, weven is ge-

heel zwak. Van de ww. der VIe Kl. hebben dragen, slaan en staan een verl. tijd met umlautsklank, graven, jagen worden geheel zwak vervoegd, wassen (groeien) heeft een zwakke verl. tijd. Het part. van dragen luidt [drògn̩] en [drœgn̩] (in de omgeving). Het participium van de reduplicerende verba heeft de vocaal van de infinitief, het praet. van hangen, houden, vallen, gaan heeft [œ], dat van de overige ww. [ø.], maar braden, raden en stoten zijn zwak, de part. er van luiden [brôt], [rôt] en [stôt], stoten heeft als verl. tijd [stòd(ø)], [stòdn̩].

Het dialect van *L a t t r o p* (gemeente Denekamp) blijkt op dit punt conservatiever dan dat van Denekamp. Het part. van rijden is [rœdn̩]. In de part. van de IIe Kl. heeft men alleen umlautsvocalen ([œ], voor [r] [ø.]), het part. van schuiven is [sxœv̩n̩]), in de vormen van de ww. der IIIe Kl. heeft men [œ] ([œ.] voor [r], echter niet bij worden), in die van de IVe Kl. eveneens, behalve in het praet. van komen (dit luidt [kVam], [kVamn̩], de [œ] is tot [œ.] geworden in de vormen van scheren en de praet. sing. van wegen). De vormen van de Ve Kl. wijken niet van die van Denekamp af, maar de verl. tijd van lezen heeft de klinker [œ.] in de sing., [œ] in de pluralis. In de VIe Kl. is de Denekamper [ø.] hier [œ.], ook in reduplicerende verba vindt men deze [œ.] voor [ø.].

De sterke ww.svormen in de verschillende buurtschappen van de gemeente *Weerselo*, aantekeningen voor *Weerselo*, *Rossum* (met enkele notities voor *Tilligte*) en *Harselo* staan mij ten dienste, verschillen weinig van die van *Lattrop*. In de IIe Kl. is de praeteritumvocaal [œ.] (behalve voor [r]), in het part. heeft men dezelfde vocaal, doch alleen voor [p], [t], [k] hoort men de korte klinker. In *Rossum* schijnt de korte klank ook voor andere consonanten, uitgezonderd [r], gezegd te worden. De vocaal in alle vormen van de ww. der IIIe Kl. is [œ], doch deze is wel gerekt voor [nd] > [n], [nk] en [r] (niet in de vormen van worden). Behalve de vormen van komen hebben ook die van nemen, spreken en steken [ɑ] in de verl. tijd. De verl. tijd van dragen, graven, jagen en slaan heeft [œ.] naast [ø.]; dezelfde klankvariatie kan men eveneens constateren in de reduplicerende verba met korte stamvocaal.

De vervoeging van deze ww. in *Ootmarsum* lijkt veel op die in Denekamp. Ook hier heeft de plaats zelf verschillende umlautsklanken in de part. reeds opgegeven, terwijl de omgeving ze nog behouden heeft. Van slechts twee part. van de IIe Kl. werden

me de oudere vormen naast de nieuwere meegedeeld, nl. van die van gieten en vriezen. Bijna ieder ww. van de IIIe Kl. heeft [œ] naast [ɔ] in het verl. deelw..

B o r n e heeft de oude vormen voor praet. en part. in zijn geheel behouden.

Uit de *gebrochen*-kaart in Wenkers Sprachatlas ¹⁾ blijkt, dat dit part. in het gedeelte van de Neder-Graafschap Bentheim, dat tussen onze provincies Drente en Overijsel ligt ²⁾, een klank heeft, die door umlaut is gewijzigd. Dat de umlaut in het praet. ook voorkomt in een aantal Nederduitse dialecten is op te maken uit verschillende dialectstudies.

Een vergelijking van de door mij genoteerde vormen met die uit oudere onderzoekingen bekend zijn, volgt thans.

Talrijke vragenlijsten van de enquête 1879 staan ons voor het zuidelijk grensgebied ter beschikking. Niet minder dan 37 stuks. De sterke ww.svormen, die op deze lijst voorkomen, zijn bij de bespreking van de noordgrens genoemd.

De vertaling er van voor het gebied met umlaut luidt: 1 *vreug*, 2 *eweest*, 3 *escheuten*, 4 *leup*, 5 *dreug*, 6 *geut*, *egeuten*, 7 *gaf*, *gavven*, 8 *plach(t)*, 9 *evuchten*, 10 *zaggen*, 11 *laggen*, 12 *utespeugen*, 13 *verleuren*.

De vormen voor Hilversum wijken door *vroog*, *droog* en *utespugen* af, die van Laren door: *plechtle* en *utespugen*. Soest valt buiten het umlautsgebied, Nijkerk (twee lijsten, waarvan de ene verre van volledig is) niet (het part. van geven is ook meegedeeld, dit luidt *egeven*), de vormen van Putten (3 lijsten) ³⁾, een van de buurtschap Schovenhorst) zijn die van het noorden. Voorthuizen (2 lijsten) hoort tot het zuiden, alleen staat voor *gaf*, *gaven* op een lijst: *göf*, *göven* (als part. van slaan wordt *esloegen* opgegeven), Garderen tot het noorden, behalve in *eschoten* (de verl. tijden van zien en liggen hebben *ei*, het verl. deelw. van uitspuwen is zwak); Kootwijk ⁴⁾ staat niet aan de kant van Voorthuizen, al staat er voor opgetekend: *goot* en *evuchten*. De streek om het Uddelermeer

¹⁾ Wenker's Deutscher Sprachatlas Blatt 29.

²⁾ Nenenhaus en Nordhorn liggen niet meer in dit gebied.

³⁾ Van de Putter lijsten is er één zeer onvolledig, drie van onze 13 vormen zijn er op ingevuld, maar in deze drie vormen schijnen stamvocalen door umlaut veranderd, te zijn weergegeven. De lijst Goldstein geeft: *liep*, *gevochten*, *utgespogen*, de Schovenhorster (op de naam afgaande ingevuld door een echte Veluwenaar) vermeldt daarvoor: *leup*, *utgespeugen* en *evachten* (de derde lijst heeft hier *evüchten*).

⁴⁾ De invuller voor Kootwijk heeft zijn naam niet meegedeeld.

kent in de meeste vormen de umlaut, afwijkend zijn: *gong* (vertaling voor *liep*), *droeg* en *evochten*. Elspeet hoort tot de zeekant; in de lijsten voor Epe (2 stuks) wijzen *vroeg*, *vrieg*, *liep* (op één lijst, op de andere staat: *luep*), *droeg* en *goot* naast *eschöten*, *egöten*, *evöchten*, *espögen* en *verleuren*, op umlaut in het part., op het ontbreken ervan in het praet.. Heerde heeft umlautsklanken in alle vormen, waarin men deze verwachten zou. De lijst voor Oene ¹⁾ bevat alleen de noordelijke vormen *escheuten* en *verleuren*. Terwolde ²⁾ volgt het zuiden, behalve in *göt*, *egötten* en *verleuren*. Voor het dialect van Deventer, in 4 lijsten aanwezig, is uit geen enkele schrijfwijze tot umlaut te besluiten, voor Olst wel. Voor Wijhe valt de aandacht op de vorm *leep* ³⁾. Langen (Gem. Laren) kent deze umlaut niet. Holten (2 lijsten) wel, alleen de vormen *evochten* en *espojjen* van de ene lijst ⁴⁾ wijken af. Voor het dialect van Goor, dat tezamen met dat van Winterswijk wordt meegedeeld, is deze verandering niet vast te stellen. Hengelo en omgeving (2 lijsten voor Hengelo, 1 voor Woolde) hoort tot het noorden, maar niet alle vormen, die opgegeven zijn, zijn die van het umlautsgebied. Op een lijst staan: *leep*, *droeg*, *goot*, *evochten*, *oetespoijen* en *verloren*; op de lijst voor Woolde: *vroeg*, *leep*, *droeg*, *goot*, *evochten* en *oetespujen*. De derde lijst heeft alleen noordelijke vormen. Die van Oldenzaal (2 lijsten) niet, behalve *eschötten* ⁵⁾. Die van Enschede (4 lijsten) wel, maar niet in de participia, ook wordt in twee lijsten als praet van *geeten* opgegeven *goot*.

De vragenlijst van 1895 werd ingevuld voor elf plaatsen in de buurt van onze zuidgrens. De gevraagde vormen zijn bij de bespreking van de noordgrens opgesomd. Rangschikken we de elf lijsten in de volgorde der plaatsen van west naar oost, dan moeten achtereenvolgens besproken worden de lijsten voor Weesp, 's-Gravenland, Naarden, Huizen, Hilversum, Laren, Eemnes, Spakenburg, Wechterholt (gem. Wijhe), Rijssen, Delden en Haaksbergen.

Weesp ⁶⁾ geeft ons een *u*, waarschijnlijk is de klank hier bedoeld [œ], voor *l* en *r*: *hulp*, *hulpe*, *gehulpe*; *sturf*, *sturve*, *gesturve*; *burg*, *burge*, *geburge*. Het is niet nodig bij deze *u* aan onze umlaut te denken. 's-Gravenland heeft ook hier *o*. De Naarder lijst is tè frag-

¹⁾ Ingevuld door een theologisch proponent met een inheemse naam.

²⁾ Waarschijnlijk van dezelfde hand als de vorige lijst.

³⁾ Weer van dezelfde theologische proponent.

⁴⁾ De andere heeft daarvoor: *vöchten* en *espjjet*.

⁵⁾ Op de lijst J. v. d. Bogert.

⁶⁾ De lijst voor Weesp is met zorg ingevuld.

mentarisch om daaruit gevolgtrekkingen te maken. Huizen kent vormen met umlautsklanken, maar ook een groot aantal andere: (hij) *hield*, *sliep*, *liep*, *riep*, *vong*, *loog*, *boog*; (wij) *bogen*, (zij) *logen*; (hij) *vongd*, (wij) *vongden*; (hij) *klom*, (zij) *klomme*, *eklommen*; (hij) *droeg*, (wij) *droegen*, en (hij) *sting*. Van de Hilversummer lijst ¹⁾ moeten vermeld worden: *sturf*, *sturven*; *leug*, *beug*; *espreuken*, *esteuken* en *eneumen*; *beugen*, *ebeugen*, *leugen* en *eleugen*; *ehulpen* en *esturven*; *burg*, *burgen* en *eburgen*. Vormen van ww. der IIIe Kl. met [r] en [l] achter de stamvocaal, benevens enkele vormen van ww. der IIe en IVe Kl. (van deze alleen participia) dus. Op de Laarder lijst zijn de vormen met umlaut regel, de uitzonderingen zijn: *sleeþ*, *geloupen*; *vongd*, *vongden*, *evongden* en *klom*, *klommen* *eklommen*.

De taal van Eemnes ²⁾ toont veel meer overeenkomst met het Algemeen Beschaafd, de ww.svormen wijken af van die van Hilversum. Van een lijst ingevuld voor Spakenburg is nauwelijks te spreken ³⁾. Voor de Veluwe is in 1895 geen nieuw materiaal binnengekomen.

Uit Overijssel zijn er lijsten van Wechterholt (gem. Wijhe), Rijssen, Delden en Haaksbergen. Wechterholt heeft umlaut, alleen verdienen de aandacht de vormen, (wi) *vonnen* en *eroêpen*, ook Rijssen heeft in alle vormen de umlaut, behalve in *staorf*, *staorven* (verwarring met het praesens is niet mogelijk, wel wordt als inf. opgegeven *staorven*, want dan is een vorm *staorf* niet verklaard) en *borg*, *borgen*, *eborgen*. De lijst van Delden wijst op een overgangstoestand, hij heeft vormen met umlaut: *leug*, *beug*, *stôrf*, *stôrv'n*, vormen zonder umlaut: *holp*, *holp'n*, *usprokk'n*, *estokk'n* e.a., maar ook worden vormen met naast die zonder umlaut opgegeven. Als verl. tijd van vallen wordt voor Delden *veel*, maar ook *veul* meegedeeld. Dergelijke dubbele vormen worden ook vermeld als verleden tijden van houden, slapen, lopen en roepen. Haaksbergen sluit zich bij het zuiden aan, alleen zouden vormen als *vül*, *lög* en *bug* aan het noorden kunnen doen denken, als hier tenminste niet de praesensvormen zijn opgegeven.

Uit de lijsten van 1879 en 1895 is op te maken, dat 's-Graveland, waarschijnlijk ook Naarden, in deze vormen geen vocalen heeft, die door umlaut zijn gewijzigd; ook Weesp kent deze

¹⁾ De invuller is een geboren Hilversumer.

²⁾ De Eemnesser lijst is met weinig zorg bewerkt.

³⁾ De invuller, een geboren Bunschoter, schrijft in 26 van onze 27 gevallen op zijn lijst: „geen verandering”.

vocalen niet, Huizen mag wel met Hilversum en Laren tot het umlautsgebied gerekend worden, Eemnes niet. De grens van het gebied loopt volgens deze gegevens tussen Putten en Voorthuizen door, blijft verder ten zuiden van Garderen, Kootwijk, Uddel en Epe (in deze plaats hebben alleen de part. de umlaut) ten noorden van Terwolde en Oene. Hij snijdt de IJsel tussen Deventer en Wijhe, gaat tussen Laren en Holten door, blijft verder bezuiden Rijssen en benoorden Goor. Of Delden ten noorden of ten zuiden van de grens ligt, is niet uit te maken. Enschede en Hengelo hebben deze umlaut wel (E. niet in de part.), Haaksbergen niet. De vormen van Oldenzaal zijn die van het zuiden. Zo althans kan men het materiaal rangschikken, als men over meerdere gegevens beschikt. Van verschillende plaatsen echter heeft men geen opgaven ontvangen, b.v. niet van Spakenburg en Bunschoten, van Nijkerk en Welsum, evenmin uit de gemeente Diepenveen. De meegedeelde vormen van verschillende plaatsen zijn niet in overeenstemming met die door mij zijn genoteerd, bv. niet die voor Kootwijk en Oene, ook niet die voor Goor en Oldenzaal. Om-trent Delden laten de lijsten ons in het onzekere. Verder of beter gezegd in de eerste plaats moet men zich de vraag stellen, of men uit zo weinig materiaal, vooral wanneer alleen de lijst voor 1879 voor een plaats ingevuld is, een conclusie mag trekken.

Het aantal dialectstudies, waarin de werkwoordsvormen aan de zuidgrens ter sprake komen, is naar verhouding geringer dan dat, waarin deze vormen aan de noordgrens worden behandeld. Wel zijn er enkele belangrijke onder. De oudste, de studie van J. H. Behrns: *Over de Twentsche vocalen en klankwijzigingen*¹⁾, heeft voor ons grote waarde.

Gaan we na, wat Behrns zegt over de sterke ww.svormen, dan horen we: „de *ōō* (verlengde *ö*) komt voor in de participia, die in het Nederlandsch *o* hebben, bijv. *verlōören*, *ebōogen*, *estōöven*, waarvoor men in een gedeelte van Twente *verloaren*, *eloagen*, *estoaven* hoort” (blz. 373). De klank van deze *ōō* als verlengde van *ō*²⁾, is de klank van het Fransche *neuf*. Geen goed voorbeeld, vooral niet door de toevoeging: als verlengde van *ō*. Behrns had hier beter de klinker van *soeur*, *coeur* enz. ter vergelijking kunnen aanhalen. Deze *ōō* komt in het part. van de IIe Kl. dus in een gedeelte

¹⁾ J. H. Behrns: *Over de Twentsche vocalen en klankwijzigingen*. Taalkundig Magazijn III, blz. 331-391.

²⁾ Zie de omschrijving van deze klank hieronder.

van Twente voor. Maar in welk gedeelte? Over de vocaal van het praet. van deze Klasse wordt niet gesproken.

De korte *ü* wordt gehoord in de imperfecta van de ww. met *in* (bedoeld is in de stam): *blünk, stünk, drünk, zünk* en ook in de participia van dezelfde ww.: *eblünken, estünken, edrünken, ezünken*. Maar ook de vormen zonder „klankwijziging” komen voor: *blunk, stunk, drunk, zunk* en *eblunken, estunken, edrunken* en *ezunken*. Over de uitspraak van deze beide klanken licht Behrns ons als volgt in: „de korte *ü* wordt doorgaans uitgesproken als de Nederlandsche *u* in *stuk, rug* enz.” (blz. 376). De klank, die Behrns voorstelt door *u*, komt in alle Germaanse talen behalve het Nederlands voor en gaat „slechts hier en daar in *o* (doffe *o*?) over” (aanm. bij blz. 362). De *u*, hier bedoeld, heeft nagenoeg de klank van de Engelse *ou* in *sound, pound*. Behrns geeft aan de uitbeelding *u* de voorkeur boven *o*, daar de *u* „herleid” kan worden tot *ü*. De kliniker van *sound, pound* naast die van *rug*, beide klanken lijken mij niet geheel juist aangeduid. Misschien heeft Behrns met zijn *ou*-klank het oog gehad op de gerekte klank, die voor bepaalde consonantverbindingen in Midden- en Oost-Overijsel voorkomt en die soms genasaleerd is. De vocaal van *stünk, drünk* enz. is niet gelijk aan de *u* van *rug*. Deze wisseling van klanken heeft Behrns opgemerkt voor *n*, in de praet. en part. van ww. van de IIIe Kl. dus en ook in *stund* (praet. van staan), maar weer niet in geheel Twente.

Niet alleen voor *n* is er variatie in de vocaal ook voor *k*, immers wordt als voorbeeld van *ö* o.a. opgegeven *etrökken*. En de klank van deze *ö*? De klank der Hoogduitse *ö* in *können*, die men op te vatten heeft als de klankwijziging der korte *o* (blz. 367). Ook deze *ö* is in *etrökken*, evenals in de andere voorbeelden: *enömmen, ekömmen* niet algemeen; in Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum hoort men daarvoor *o*. Men mag dus veronderstellen, dat trekken, nemen en komen in een gedeelte van Twente in het part., een vocaal hadden, die door umlaut was veranderd, nemen en komen hadden deze echter niet in hun imperfecta. Immers deelt Behrns bij zijn behandeling van de korte *a* mee: „ook is de *a* altijd kort in de imperfecta *nam-en, kwam-en, gav-en, stak-en* e.a.. In Twente is men hierin, evenals nog in vele onzer provincies, vooral in Friesland in dit opzicht de ware, oorspronkelijke uitspraak getrouw gebleven” (blz. 336). Een romantische opvatting, die men op de rekening stellen mag van de taalbeschouwing van Behrns' tijd. Immers is de [a] van

het enkelvoud door analogie doorgedrongen in het meervoud en dus historisch niet juist.

Ook in de praet. plur. van geven is de vocaal [a], waarschijnlijk ook in de praet. plur. van meerdere ww. van de Ve Kl.. Over geen andere ww. van deze Kl. evenmin als over die van de VIe Kl. (uitgezonderd over het praet. sing. van staan) en de reduplicerende verba horen we iets.

Toch is uit wat Behrns ons meedeelt een vrij duidelijk beeld te tekenen en vooral is het van belang, dat men attent gemaakt wordt op verschillen, die er reeds in Twente ± 1840 bestonden. Enschede en Oldenzaal hebben heden ten dage in de part. van trekken, nemen en komen geen umlautsvocaal, Ootmarsum echter wel.

Het tijdschrift Noord en Zuid, bevat een paar woordenlijsten¹⁾, die even vermeld behoren te worden. Uit de schrijfwijze *eheulpen* voorkomende in een woordenlijst uit Rijssen, kan men tot i-mutatie van de vocaal besluiten.

In datzelfde tijdschrift is nog een lijst van de enquête van 1879, ingevuld voor Twello bij Deventer²⁾, opgenomen. Twello heeft in de sterke ww.svormen van de lijst geen gepalataliseerde vocalen.

Leerzaam is, wat Gallée in zijn: Korte beschrijving der klanken en taalvormen, een hoofdstuk, dat aan Gallée's woordenboek van het Gelders-Overijsels dialect³⁾ vooraf gaat, meedeelt over de conjugatie der sterke ww.. In zijn schema van de persoonsuitgangen en vollediger in dat van de tijden (praet. sing. en plur. en part. praet.) geeft Gallée telkens de afwijkende vormen voor Twente op. Salland schijnt naar Gallée's mening, met zijn eigen streek, Vorden en omgeving, overeen te komen, tenminste uit niets blijkt het tegendeel. Ook over de vervoeging in de plaatsen ten westen van de IJsel wordt niet gesproken.

De Ie Kl. geeft geen aanleiding tot opmerkingen. In de IIe Kl. wordt de klinker voorgesteld door *oo*, *ao*, *oo* (in het enkelvoud) en *ô* (in het meerv. en verl. deelw.), alleen in Twente luiden de participia *ebäoden*, enz.. Gallée maakt voor Twente dus geen melding van umlaut in de verleden tijden. Van de IIIe Kl. geeft hij vier

¹⁾ Eykman: Geldersche woorden (Noord en Zuid II, blz. 60-62). W. J. C. v. Wijn-gaarden: Uit Twente (Rijssen) (Noord en Zuid III, blz. 181).

²⁾ Suurbach: Dialect van Twello bij Deventer. (Noord en Zuid III, blz. 173-174).

³⁾ J. H. Gallée: Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect. Inl. § 61.

voorbeelden: *binden*, *bargen*, *helpen* en *worden*. Voor het praet. sing. van *binden* wordt geen afwijkende Twentse vorm met umlaut opgegeven, wel voor die van *bargen* en *helpen*. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat de vorm met umlaut ook in het meervoud in gebruik was, maar Gallée zegt dit niet. De verleden tijd van *worden* luidt, ook in Twente, *wieren* en *worden*. Het verleden deelwoord van alle vier heeft in Twente umlaut. Bij de IVe Kl. heeft het deelwoord umlaut, de verl. tijd enkv. heeft de vocaal *a*, de verl. tijd meerv. *â*, maar naast *kwâmen* wordt voor Twente opgegeven *kwammen*. In het *hele* ¹⁾ Gelders-Overijsselse dialectgebied wordt als verl. tijd van komen ook gebruikt: *kwéme* en *kwémen* ²⁾. De Ve Kl. heeft in Twente geen afwijkende vormen, de VIe wel voor de verl. tijd van dragen en slaan, ook voor het verl. deelw. van dragen (in Twente is dat *edrvègen*), maar niet voor de vormen van het ww. zweren. Bij groep VII, de reduplicerende verba met korte stamvocaal, hebben de verleden tijden umlaut, de verleden deelwoorden hebben de vocaal van de infinitief. Bij groep VIII, de reduplicerende verba met lange *a* als stamvocaal eveneens; bij groep IX, de ei-groep (in Twente *iee*) kan van umlautverschil geen sprake zijn. Voor groep X, de groep met oorspronkelijke *âu* en *ô* als stamvocaal worden weer vormen, waaruit de umlaut valt af te leiden, opgegeven alleen voor de verleden tijden. Nog al wat verschil met de door mij in Twente, om van Salland niet te spreken, genoteerde vormen. Het niet voorkomen van umlaut in de praet. van de IIe Kl., het niet vermelden ervan voor het meervoud van de IIIe Kl., het niet meedelen van de afwijkingen voor het ww. zweren, moeten genoemd worden.

Gallée heeft in de inleiding als westgrens van zijn dialect opgegeven een lijn, die men zich getrokken kan denken van Noord-Overijssel, langs Dalfsen en Windesheim, die over de IJssel bij Heerde en Apeldoorn langs gaat, bij Gorsel weer de IJssel oversteeft, en verder in zuidoostelijke richting tussen Vorden en Warnsveld, langs Wichmond, Hummelo en Keppel loopt en zich daarna langs de Oude IJssel oostelijk buigt in de richting van Bocholt. Hij meent, dat er een onderverdeling gemaakt moet worden voor de streken oostelijk van Groenlo en Goor, een scheidingslijn noord-west dus. Over andere onderverdelingen spreekt Gallée niet.

¹⁾ Cursivering is van mij.

²⁾ De *ê* heeft de klank van de *é* in *êlé*.

Gallée's onnauwkeurigheid voor de Noord-Veluwe en Salland is wel te verklaren, als men de lijst van zijn medewerkers nagaat. Voor ons van belang zijn zij, die woonden in Apeldoorn, Deventer, Laren (G.), Almelo en Enschede. Een kenner van het dialect van Salland bevond zich onder de medewerkers niet, evenmin een van dat der Noord-Veluwe. Deventer en Apeldoorn liggen nog juist niet in het umlautsgebied. De medewerker voor Laren, Postel, dezelfde waarschijnlijk als de schrijver van dialectstukjes in de Gelderse Volksalmanakken en in Van de Schelde tot de Weichsel, woonde evenmin in een gebied, waarin de hier besproken umlaut voorkwam. Die van Almelo, Hattink, naar ik vermoed, de uitgever van het Twentse Landrecht schijnt niet volledig op de hoogte geweest te zijn, evenmin als de mij onbekende medewerker voor Enschede.

Uit Draayers inleiding op zijn woordenboekje van het Deventers dialect¹⁾ blijkt duidelijk, dat ook hij in zijn sterke ww. geen stamklinkers heeft gehoord, die door umlaut zijn gewijzigd. Bij verschillende ww. van de I Ve en Ve Kl. geeft hij in het meerv. van het praet. *ā* op, bij sommige komt naast een vorm met *ā* ook een met *ao* voor. De van het algemeen Nederlands afwijkende vormen, die Draayer mededeelt, kan men nog in de omgeving van Deventer horen, ook worden daar nog dezelfde ww., die ons uit de algemene landstaal als sterk bekend zijn, zwak geconjugéerd.

Ook Fijn van Draat vermeldt deze verandering van de stamklinker in Deventer niet²⁾.

Van Schothorsts dissertatie³⁾, onze enige studie over het dialect van de Veluwe, geeft ons voor dit onderzoek heel weinig houvast, maar Van Schothorst bespreekt in de eerste plaats het dialect van Barneveld. Gaat men zijn sterke ww.s-vormen na, dan vallen op de vormen: *vun(t)*, *vundən*, *əvundən*. Overeenkomstige vormen bestaan van de ww. *bīn(d)en* en *wīn(d)en*. Verder verdienen de aandacht *bōk*, *bōkən* (verl. tijd van bakken), *wōs*, *wōssən* (verl. tijd van wassen) en *vōl*, *vōlən* (verl. tijd van vallen) en *swōrdən* of *sworən*. Van Schothorst geeft deze vormen niet zonder commentaar. Hij merkt aangaande *bōk*, *bōkən* en *wōs*, *wōs-*

¹⁾ W. Draaijer: Woordenboekje van het Deventersch dialect (1896), inleiding, blz. 12-14.

²⁾ P. Fijn van Draat: Klankleer van de tongval der stad Deventer. Ts. v. Nederl. Taal en Letterk. 42, blz. 195-265.

³⁾ W. v. Schothorst: Het dialect der Noordwest-Veluwe. Diss. Utrecht, 1904.

sen op, dat naast deze vormen zwakke praet. in gebruik beginnen te komen. *Vöäl* en *vöälən* zegt men een enkele keer, gewoonlijk echter *vi'äl*, *vi'älən*. De vormen met *ö*, *ö* zijn dus bijna verdwenen, alleen *vun(t)*, *bun(t)*, *wun(t)* etc. en *awör(d)ən* schijnen zich ± 1900 nog gehandhaafd te hebben. In Barneveld of in Putten? Ik veronderstel in Barneveld en omgeving, de verl. tijd van vallen heeft ook bezuiden de umlautsgrens nog wel een gepalataliseerde vocaal, de afwijkende vormen van de ww. der IIIe Kl. heb ik daar echter nooit gehoord.

Op het vragenlijstje, dat Van Schothorst in zijn omgeving heeft rondgezonden, kwamen weinig sterke ww. svormen voor, het part. van binden en nemen en de verl. tijd van gaan moesten opgegeven worden ¹⁾. Met Van Schothorsts conclusie: „Een zevental plaatsen, nl. Barneveld, Voorthuizen, Nijkerk, Appel, Putten, Ermelo en Garderen bleken nagenoeg geheel dezelfde volkstaal te bezitten, kan ik mij, wat mijn ww. betreft, niet verenigen: Barneveld en Voorthuizen wijken in hun sterke ww.svormen van de andere vijf af.

Uit de dissertatie van P. P. Thomas ²⁾ blijkt, dat Tilligte, in noordoost Twente, de umlautsvocalen in de praet. en part. van de sterke ww. kent. Thomas geeft tenminste de 1e en 3e persoon van het praet. van schieten, zuipen, kruipen, schuiven en laten weer op een manier, die als vocaal een [ø.] doet veronderstellen, in het part. van nemen, zwemmen, kruipen, ruiken, stukbreken en uitgieten heeft men de daarmee overeenkomende korte vocaal (§ 258), in dat van schelden en vlechten een [œ] (§ 259) ³⁾. Dat de umlaut in Tilligte niet tot de vormen van deze ww. beperkt is, is door mijn onderzoek wel bewezen.

C. DE VORMEN VAN HET CENTRUM

Over het voorkomen van de umlaut in de sterke ww.svormen aan noord- en zuidgrens kan na bovenstaande uiteenzetting geen

¹⁾ Het lijstje bevatte: geboenden, eboenden; ging, gong; genomen, enomen, enumen. Het eerste woord was gewoon, het tweede en derde cursief gedrukt. De vorm van een bepaalde plaats moest onderstreept worden, of zo die niet opgegeven was, er naast ingevuld worden.

²⁾ P. Petrus Thomas O. C.: Phonologie des dialectes van Tilligte.

³⁾ Met deze tekens meen ik de vocaal in de meegedeelde vormen te mogen weer-geven. Ik ben daartoe gekomen na vergelijking van de andere woorden met hetzelfde teken en tevens na vergelijking van de vormen in door mij bezochte plaatsen in de omgeving.

twijfel meer bestaan. Dat ook de tussenliggende plaatsen in de 19e eeuw dezelfde vormen hadden, leren ons verschillende dialectteksten van die tijd (zie het hoofdstuk: Onderzoek van teksten uit de 19e eeuw) en dit blijkt ook uit enkele lijsten, die op de enquêtes van het A. G. van 1879 en 1895 zijn binnengekomen, terwijl Behrns in zijn studie over de Twentse vocalen, Gallée in zijn korte beschrijving van klanken en taalvormen van het Gelders-Overijsels dialect bij hun bespreking van de afwijkende ww.svormen niet doen vermoeden, dat zij alleen het oog hebben op de plaatsen, die in ons grensgebied zijn gelegen ¹⁾ (zie deel B van dit hoofdstuk).

Er is geen reden aan te nemen, dat deze vormen daar in de 20e eeuw plotseling zouden verdwenen zijn. Bovendien ben ik door mijn schriftelijke enquête in het bezit gekomen van lijsten voor Friezenveen (4 stuks), Wierden (2 stuks), Almelo, Hellendoorn, Nijverdal en Haarle, waaruit duidelijk blijkt, dat de praet. en part. van de sterke ww. vocalen hebben, die door umlaut zijn gewijzigd.

Hierachter worden nog twee woordenlijsten, twee kleine artikels en een studie over een plaatselijk dialect besproken, alle handelend over dialecten van plaatsen tussen onze grenslijnen gelegen. Uit deze treedt eveneens de umlaut in genoemde vormen aan de dag.

Mocht er bij iemand toch over het voorkomen van dit verschijnsel in de tussengelegen plaatsen nog twijfel blijven bestaan, niets belet hem daarnaar een onderzoek in te stellen. De resultaten hiervan zullen mij in hoge mate interesseren.

Het gedeelte van het Drents Woordenboek, dat door Bergsma is bewerkt ²⁾, heeft vormen, die op umlaut wijzen, naast andere, die dat niet doen. Zo wordt van bieden de verl. tijd *beun* opgegeven, van schieten *scheut*, maar als verl. deelw. van drinken wordt *dronken* genoemd, van dringen *drongen*, echter wordt ook *bekrumpen* vermeld, eveneens *hölpen* (verl. tijd meerv. van helpen) en *ehölpen* (verl. deelw.) enz..

Uit de mededeelingen, die aan Cosijn verstrekt zijn omtrent een Nieuwsaksisch dialect, n.l. dat van Dalfsen ³⁾, valt af te leiden,

¹⁾ Behrns geeft wel afwijkende vormen voor sommige plaatsen op, maar deze liggen niet alleen in het grensgebied. Zie de bespreking van Behrns' artikel.

²⁾ J. Bergsma: Drents Woordenboek afl. I (afz. uitgegeven) voortgezet in Drie-maandelijke Bladen. Jrg. 22 afl. 2, blz. 46-72 en jrg. 23 afl. 1, blz. 18-31 en 53-56. (De woorden met de beginletters a-h worden in dit gedeelte behandeld).

³⁾ P. J. Cosijn: Nieuw Saksisch, Taalk. Bijdr. I, blz. 280-295.

dat Dalfsen in de ww. van de IIe Kl. kruipen, ruiken en schieten in part. en (of) praet. umlautsklanken heeft. Opgegeven worden: *kreup(e)*, *kreupen*, *ekröppen*; *erökken* en *schötten* (praet. plur.). Het ww. slaan heeft als verl. tijd: *sleug(e)*, *sleugen*, als part. *eslaegen*. Van lopen zijn de vormen *leup(e)*, *leupen* en *eleupen* genoteerd. Van ww. van de andere klassen zijn toevallig geen verl. tijden en verl. deelw. opgenomen, alleen komt een part. van een ww. van de Ie Kl., nl. *esmetten*, voor.

Dat Noord-Overijsel dezelfde eigenaardigheid heeft in de vervoeging van de sterke ww. is op te maken uit de woordenlijst, die Ebbinge Wubben ons opgeeft, van het dialect van Staphorsten Rouveen ¹⁾. Deze lijst wil geen aanspraak maken op volledigheid. Vormen van enkele ww. van de IIIe Kl. komen voor: *begönnen*, *zwömmen*, *(an)ëtrökken*, *(óvër)ëwunnen*. Dat de klank van deze *ö* de umlautsklank van de IIIe Kl. is, blijkt uit Ebbinge Wubbens mededeling: „met *ö* wordt de klank van het Engelse shut bedoeld”.

Gunninks dissertatie leert ons, dat Kampen de umlaut in praet. en part. volledig kent ²⁾. In de IIe Kl. wordt de vocaal in deze vormen door *eu* weer gegeven, in de IIIe Kl. door *u* (voor *n*+consonant) en door *ö* (voor *r* en *l*+consonant), in de IVe door *eu* in het part.: *esteuln*, *eneumn*, in het praet. door *eu* en *a*, *ā*: *steul*, *nam*, *nāmn*. De vormen van de Ve Kl. behoeven in dit verband niet vermeld te worden. In de vier sterke praet. van ww. van de VIe Kl. ziet men *eu* nl. in die van dragen, graven, jagen en slaan, de verl. tijd van staan is *stunt*, *stunn*, in de praet. van de reduplicerende verba *eu* of *u*, al naar de vocaal van de stam lang of kort is.

Ook de vervoeging op Urk sluit zich grotendeels bij die van de aan de Zuiderzee grenzende delen van Overijsel, Gelderland en het Gooi aan. Koffeman heeft in een artikeltje in de Taal- en Letterbode ³⁾ de vervoeging van de sterke ww. op Urk meegedeeld. De tegenwoordige IIe Kl. heeft een *eu* en *uu* als vocaal in verl. tijd en verl. deelw. In de gegeven voorbeelden *eu* bij de ww., die in het Nederlands de [i.] als praesensvocaal hebben, *uu* bij die een [œ·i] in het praesens bezitten. De uitspraak [y.] komt naast [ø.] ook in verschillende plaatsen in Drente, bv. in Borger,

¹⁾ C. B. Ebbinge Wubben: Mededelingen over Staphorst en Rouveen. Driemaandel. Bladen, VIe Jrg., blz. 61-64 en blz. 79-94.

²⁾ J. Gunnink: Het dialect van Kampen en Omstreken.

³⁾ K. Koffeman: De vervoeging in het Urks. Taal- en Letterbode VI, blz. 220-224).

voor en moet m.i. opgevat worden als een compromis tussen de vocaal van het dialect en die van het Algemeen Nederlands. Bij de ww. van de huidige IIIe Kl. ziet men *oe* in de vormen van binden en vinden, *u* in de vormen van de andere opgesomde ww.¹⁾, maar deze *u* wordt, mogelijk toevallig, in alle gevolgd door *r* of *l*. De vormen van schenden hebben *o*: *schon*, *eschonnen*. De IVe Kl. heeft *eu*, zowel in verl. tijd als in verl. deelw., doch de vorm *ebruuken* (gebroken) wordt opgegeven, benevens *spruuk* en *espruuken* en verder hebben breken, komen en nemen een *a* in de praet. sing.. De VIe Kl. schijnt geen umlautsvocaal in de praet. te hebben; de spelling van de vocaal is daar *oe*; ook in het verl. deelw. ziet men deze *oe*. Op de West-Veluwe hoort men ten zuiden van de umlautsgrens eveneens [u.] in deze part.. Daar heeft dezelfde analogie gewerkt. Bij de reduplicerende verba doet de voorstelling van de vocaal niet aan umlaut denken. Uitzonderingen zijn alleen *vul* en *evullen*²⁾.

Uit het dialect van Schokland zijn ons een paar werkwoordsvormen overgeleverd, die ons het recht geven tot de veronderstelling, dat ook Schokland de umlaut heeft gekend. In Winklers Dialecticon worden uit het dialect van Emmeloord opgegeven: *esteulen* en *egeuven* (Ens had *esteulen* en *egeven*)³⁾.

¹⁾ Sommige van deze hebben een zwakke verl. tijd.

²⁾ Ook in sommige plaatsen op de Veluwe en in Soest hoort men ten zuiden van de umlautsgrens de uitspraak [vœl], [evœlen].

³⁾ Winkler deelt op blz. 384-386 mee, dat G. Mees Azn. in de Overijselse Almanak voor oudheid en letteren v. 1847 over het dialect van Schokland vertelt. Mees geeft in deze almanak (blz. 329) geen andere participia op. Hij meende, dat het dialect van Ens verder van het Hollands verwijderd was, dan dat van Emmeloord, dat dit eerste meer aan het Overijsels naderde.

THEORIEËN OVER DE UMLAUT IN DE STERKE WW.

Het onderwerp van deze studie is een dialectverschijnsel, dat te weeg gebracht is door i-umlaut. Dat hier van palatalisatie sprake is, treedt duidelijk aan de dag, als men de oorspronkelijke vocalen vergelijkt met de gewijzigde.

Of bij de i-umlaut de consonanten, die staan tussen de i van de zwakbetoonde syllabe en de vocaal van de stemhebbende een bemiddelende rol hebben gespeeld, zoals Sievers gemeend heeft, of dat men de i-umlaut als een soort epenthese wil beschouwen, zodat vóór het uitspreken van de consonant de tong de i-stelling heeft ingenomen, wat Willmanns, evenals reeds Grimm heeft verondersteld, of dat men dit verschijnsel tot de categorie van de vocaalharmonieën wil brengen, zoals Viëtor heeft gedaan ¹⁾, behoeft hier niet te worden onderzocht.

Dit umlautsverschijnsel is op te merken in praet. en part. van de sterke ww. der IIe Kl., in praet. en part. van die der IIIe Kl., in praet. en part. van die der IVe Kl., doch hierbij komt de umlaut niet in alle vormen regelmatig voor, in het praet. van de VIe Kl. en in dat der reduplicerende verba.

De vormen met umlaut van het ww. van de Ie Kl. *spijen* (spuwen) en een paar andere in enkele plaatsen moeten als analogieformaties naar ww. der IIe Kl., als vliegen, gezien worden.

De oorspronkelijke korte *ǣ* van de singularis in het praet. van de ww. der IVe Kl. is in de dialecten van verschillende dorpen doorgedrongen in de pluralis, maar eveneens is de vocaal van het part. wel terecht gekomen in het praet.. Dit is niet alleen in het umlautsgebied het geval en het is ook niet alleen een verschijnsel van de tegenwoordige tijd. Enkele vormen met [e.] treft men bij de praet. plur. eveneens aan.

In de Ve Kl. is de [a] van de singularis soms doorgedrongen in de pluralis. Ook dit verschijnsel is niet tot het umlautsgebied be-

¹⁾ C. B. van Haeringen: De Germaanse Inflexieverschijnselen („Umlaut en Breking”) phonetisch beschouwd. Hoofdst. II.

perkt. De enkele praet. en part. van de ww. van de Ve Kl. met vocaal [ø.] ([œ.]) hier en daar in gebruik, kunnen eveneens als analogievormen opgevat worden en wel naar vormen van ww. van de IVe Kl..

In de VIe Kl. heeft de vocaal van het praet., zowel de gepalataliseerde als de niet gepalataliseerde, zich in sommige plaatsen uitgebreid over het part..

De door i-mutatie veranderde vocaal van de praet. der reduplicerende verba is in andere plaatsen overgegaan in het part. Maar in het algemeen hebben participia, die dezelfde stamvocaal hebben als de infinitief, de umlaut niet. Komt de umlautsklank in dergelijke participia wel voor, dan is deze als jongere analogieformatie op te vatten.

Als vocalen, die aan deze umlaut onderhevig zijn, treft men aan: de oorspronkelijk lange vocaal van het praet. sing. en de oorspronkelijk korte vocaal in het praet. plur. en het part. in de IIe Kl., de oorspr. korte vocaal in praet. en part. van de IIIe Kl., de oorspr. korte vocaal van het part. van de IVe Kl. (deze is soms doorgedrongen in het praet.). Ook treft men in het praet. plur. van deze Kl. nog een [e.] aan, die misschien beschouwd moet worden als de umlaut van de oorspronkelijk lange vocaal. Verder de oorspr. lange vocaal van het praet. van de VIe Kl. en de oorspr. deels lange, deels korte vocaal van het praet. van de verschillende groepen reduplicerende verba.

Deze vocalen waren in het Oudsaksisch, tenminste naar uit de weinige bronnen is af te leiden, geworden tot *ô* in de sing., *u* in de plur. van het praet., *o* in het part. van de ww. der IIe Kl., bij die der IIIe Kl. tot *a-u-u* (voor *n*+consonant) en *a-u-o* (voor *l, r*+consonant)¹⁾, in het part. van de IVe Kl. tot *u* en in het praet. van de VIe Kl. tot *ô*, in het praet. van de reduplicerende tot *e* (deze oudsaksische *e* gaat historisch terug op *ê*), *ê* en *io*.

In de hier behandelde dialecten, althans in het westelijk deel, is in het praet. van de IIe Kl. de vocaal van enkel- en meervoud gelijk geworden. De vocaal van het praet. hoort men in het part. Het oostelijk deel van het onderzochte gebied kent de korte vocaal voor bepaalde consonanten in het praet. plur. en het part. Ook in de 1e pers. sing. als deze op *ø* eindigt. De verkorting van de

¹⁾ Gallée onderscheidt nog een groep *c* bij de IIIe Kl.. Vormen, die van de hiervoor genoemde verschillen, heeft deze niet (Gallée: Alts. Gr. § 393).

vocaal is niet tot het umlautsgebied beperkt. De praet. sing. van de IIIe Kl. wijkt door zijn klinker niet meer af van het plur. en het part.; in het verl. deelwoord van de ww. der IVe Kl. vindt men in het oostelijk deel van het besproken gebied voor dezelfde consonanten dezelfde korte vocaal in part. en praet. als in de verl. tijd meerv. en het verl. deelwoord bij de ww. der IIe Kl., in het westelijk deel dezelfde lange vocaal; in het praet. van enkele ww. der VIe Kl. is de vocaal door secundaire omstandigheden kort geworden; de *io* uit het praet. van sommige reduplicerende ww. is geen tweeklank meer.

We zien in het gebied zonder umlaut en dat met umlaut in de IIe Kl. tegenover elkaar staan de [o.], [ɔ.] en [ɔ], en de umlautsklanken ervan, in de IIIe Kl. de [ɔ] en voor sommige medeklinkercombinaties in een gedeelte van het onderzochte gebied een gerekte [ɔ]-klank en hun umlautsklanken, in de IVe de [o.], [ɔ.], en [ɔ] en de umlautsklanken er van, in de VIe de [o.] en [ɔ] en hun umlautsklanken, bij de reduplicerende verba de [ɔ] en [e.] en hun umlautsklanken. Ons verschijnsel bestaat dus uit umlaut van de [o.], [ɔ.], [ɔ], en van de [e.].

Bij de verklaring van dit umlautverschijnsel behoeft niet aan een algemene palatalisatie van deze klanken te worden gedacht, immers kennen de besproken dialecten heel wat vocalen, die terug gaan op dezelfde oudsaksische vocalen en die geen umlaut hebben ondergaan. Denkt men aan de lange [o.]-klank van rood en lopen en ook aan de klinker in boek, hoek en stoel, die in een groot gedeelte van het hier besproken dialectgebied [o.] gebleven is, aan de [ɔ] van wolf en honderd, aan de [e.] van brief, riem, die in een groot gedeelte van het gebied [e.] gebleven is, dan is dit wel duidelijk. Een verklaring moet in een andere richting gezocht worden.

Reeds lang heeft de *e*- naast *a*-schrijfwijze van de vocaal in de praet. indicativi van de IVe Kl. en Ve Kl. in mnd. teksten de aandacht getrokken. Dat deze *e* ook in bijna alle teksten uit het oosten van ons land voorkomt, is ons uit het onderzoek van deze teksten gebleken (zie dat hoofdstuk). In de tegenwoordige dialecten van Rijssen, Elzen, Markelo, Goor, Diepenheim, Delden en Hengelo heb ik als verl. tijd van komen nog [kVe.m(ɔ).], [kVe.mɿ]

1) J. H. Gallée: Woordenboek v. h. Geldersch-Overijselsch dialect. Inleiding.

genoteerd. Deze vorm is niet tot deze plaatsen beperkt: Gallée geeft hem op voor het hele Gelders-Overijsselse dialectgebied. Diepenheim schijnt ook in de verl. tijd van nemen een [e.] te hebben: [ne.mə]-[ne.mp]-[ɾe.mɿ].

In het Oergermaans had men in deze praet. de wisseling *ǣ-ê*. De Oudsaksische litteratuur heeft deze *ê* nog op enkele plaatsen behouden, zo komen in het handschrift Cottonianus van de Heliand *lesun* (vs. 810), *gebun* (vs. 1227) en *berun* (vs. 2182) voor ¹⁾. Een verklaring voor deze *e*-spelling van de vocaal is langs verschillende wegen beproefd.

Roetke achtte het geen uitgemaakte zaak, dat de praet. ind. *weren* en andere in de Rijmkroniek van Eberhard van Gandersheim werkelijk als indicativi beschouwd moeten worden; hij houdt alle praet. met *e* voor optativi. Gieseler, die in zijn studie over dit onderwerp ²⁾ dit werk op deze bijzonderheid nog eens heeft onderzocht, geeft toe, dat de voorbeelden door Roetke aangehaald even goed optativi als indicativi kunnen zijn, maar hij heeft andere gevonden, die beslist een indicatiefbetekenis hebben.

Baetke ³⁾ sprak na onderzoek van dezelfde kroniek de veronderstelling uit, dat de *â* het eerst in *quâmen* en *bâden* tot *ê* geworden is om een onderscheid te maken tussen deze praet. en andere gelijkkluidende vormen. Dit blijkt niet juist, ook andere ww. in deze bron hebben de *e* en de vorm *quemen* komt minder vaak voor dan *quamen*, terwijl *beden* helemaal niet opgetekend is, wel viermaal *baden* = *boden*. Uit andere oorkonden blijkt, dat het aantal *quamen*- en *baden*-vormen sterk in de meerderheid is ⁴⁾.

Kopmann meent de *a*-vormen in Detmars Chronik te moeten opvatten als slordigheden, die in de volkstaal ontstaan zijn en die door een corrector, die in dit werk bezig is geweest, over het hoofd zijn gezien, Collitz bekijkt ze als een ouderwetse spellingwijze.

¹⁾ In de uitgave v. Heliand en Genesis van Sievers (1878) wordt van deze drie de afwijkende spelling in C. opgegeven. M. Heijne (1873) en O. Behaghel (1903) vermelden als enige *e*-vorm in C. *berun*.

²⁾ H. Gieseler: Der Stammvocal in mittelniederdeutsche Formen wie: *wir nēmen, gēven* (*wir nahmen, gaben*) und ihren neuniederdeutschen Entwicklungen — ein alter Ingwäonismus (diss. Marburg 1922). C. Roetke heeft deze mening uitgesproken in: Die Reimvorreden des Saksenspiegels (Abh. d. Kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil. H. Kl. II, 1898, 52).

³⁾ W. Baetke in: Das starke Verbum in Thomas Kantzows nd. Chron. v. Pommern. Nd. Jb. 43, 98.

⁴⁾ Gieseler heeft de Saksische Weltchronik en elf andere werken nagegaan (§ 2).

Beide verklaringen zijn niet zeer aannemelijk ¹⁾. Bartsch ²⁾ ziet in deze *a*-vormen Hoogduitse ontleningen, een opvatting, waarvoor ook Vogt ³⁾ en Tümpel ⁴⁾ voelen. Behaghel ⁵⁾ verklaart de *e* in de praet. van de IVe en Ve Kl. als te zijn ontstaan door umlaut, die is opgetreden, wanneer de pronomina achter de persoonsvorm zijn geplaatst (*lêsen-wi, nêmen-wi, wêren-wi*). Ook in het Hoogduits kan men deze umlaut enkele keren opmerken.

Lasch heeft deze mening bestreden; zij acht het onwaarschijnlijk, dat een *i* van een als tweede volgende syllabe umlaut zou tot stand brengen, terwijl een *i* van de volgende, dat bij de korte *ă* niet doet, bijv. niet bij *las ik*. Ook heeft het pronomina dialectisch in veel gevallen geen *i*, maar luidt het *wê, sê*. Behalve dat is de umlaut in de 2e pers. sing. later opgetreden dan in de plur.. Verder is het niet duidelijk, waarom de umlaut alleen zou optreden in de plur. van de sterke ww. van de IVe en Ve Kl. en niet in de pluralis van het praesens bij de zwakke ww., die *â* in de infinitief hebben, bijv. komt geen *meken-wi* naast *maken-wi* voor, ook niet bij de reduplicerende verba met *â* in het praesens: *slâpen, râten, lâten* e.d., terwijl daar in de 2e en 3e pers. van het praes. de umlaut al aanwezig was. Het meervoud van het praes. van *gân* en *stân* heeft volgens de spraakatlas geen umlaut. Tegen de argumenten van Lasch is weinig in te brengen: umlaut die teweeg gebracht zou zijn door het achtergeplaatste pronomina is niet aan te nemen.

Lasch, evenals reeds Tümpel voor haar, heeft de *ê*-vormen van de IVe en Ve Kl. wel als umlautsvormen verklaard, maar de umlaut zou uit de optatief in de indicatief zijn doorgedrongen ⁶⁾. Bij dit doordringen van de vocaal van de optatief heeft de *e* van het part. praet. van de Ve Kl. de bemiddelende rol gespeeld. Naar het voorbeeld van de Ve Kl. dringt de *e* ook door in de IVe Kl., wat gemakkelijk kon plaats hebben, daar de praet. van Kl. IV en V gelijk luiden ⁷⁾. Lasch heeft echter niet nagegaan, of er meer *e*-vormen van de Ve rij voorkomen dan van de vierde. Dit blijkt niet het geval te zijn ⁸⁾.

¹⁾ Diss. Gieseler § 3 en 5.

²⁾ K. Bartsch in Germ. 23, 507, diss. Gieseler § 6.

³⁾ F. Vogt; Beitr. 16, S. 458.

⁴⁾ H. Tümpel: Nd. Studien 123, ook Tümpel: Die mundarten des alten nieder-sâksischen gebietes zwischen 1300 u. 1500 Beitr. 7, S. 32.

⁵⁾ O. Behaghel: Gesch. d. Deutschen Sprache 4(1916), S. 15.

⁶⁾ A. Lasch: Mnd. Gramm. § 422 Anm. I.

⁷⁾ A. Lasch: Gesch. der Schriftspr. in Berlin § 208.

⁸⁾ Diss. Gieseler § 4.

Franck ¹⁾ kiest geen partij in deze kwestie. De *ê* van *sie wêren* kan men opvatten als te zijn ontstaan onder invloed van de conjunctief, maar men moet daarbij de mogelijkheid van een umlaut, ontstaan door het achtergeplaatste pronomen in het oog houden. Sarauw spreekt in dezelfde geest ²⁾. Hij wijt het aan het pronomen, dat deze umlaut niet geregeld is te constateren.

Gieseler ³⁾ kan zich met de verklaring van Lasch niet verenigen. In het mnd. vindt men *quamen, namen, spraken* enz., maar daarnaast *quemen, nemen, spreken*. In het Fries en Angelsaksisch komt op deze plaats een *æ* voor, in het mhd. een *â*. Hij ziet nu in deze *ê* een eigenaardigheid, die het mnd. gemeen had met het Fries.

Wrede ⁴⁾ had reeds, voor het verschijnen van Gieselers dissertatie, op verschillende verschijnselen gewezen, waaruit hem een nauwere samenhang was gebleken van Nederduits met Fries en Angelsaksisch dan gewoonlijk wordt aangenomen. Hij wil op grond daarvan een Ingvaëoonse afdeling van het Westgermaans stellen tegenover een Duitse.

Het optreden van de *â* in de praet. plur. beschouwt Gieseler als het doordringen van een Hoogduitse eigenaardigheid. Gieseler be-
toogt: „Ihre Entstehung (nl. van de *ê*) lässt sich etwa folgender-
maßen veranschaulichen. Altes ingwäonisches *ê* + *ê* im Indikativ
und Optativ prät. der IVer und Ver Ablautsreihe wird durch den
vom Hochdeutschen eindringenden allgemeinen Wandel von
ê > *â* gefährdet und droht zu *â* + *â* zu werden. Mit Aufkommen
der Umlautsbezeichnung muß aber im Optativ ein neues *ê* ein-
treten, sodasz im präteritum regelmäszig *â* + *ê* anzunehmen wäre.
Nun steht aber dieser Entwicklung des Niederdeutschen im Nor-
den in ags.—frs.-präteritum *ê* + *ê* gegenüber. Durch Zusammen-
wirken dieser Momente entsteht Konfusion im mnd. präteritum.
Sie äuszert sich als im Gebrauch der Formen, sodasz sich bald
â, bald *ê*-Formen im Indikativ zeigen, ja sogar *â*-Formen
gelegentlich unberechtigterweise in den Optativ eindringen. Erst
im 15en Jahrhundert kommt eine Klärung zustande mit dem
Ergebnis, dasz entgegen dem allgemeinen Wandel von *ê* > *â*
im Indikativ und Optativ Prät. der IVer und Ver Ablautsreihe
altes Ingwäonisches *ê* + *ê* wieder durchdringt. Das Ganze erfolgt

¹⁾ J. Franck: Mnl. Gramm IIe Aufl, § 39.

²⁾ Chr. Sarauw: Niederd. Forschungen I in Historisch Filologische Meddelelser Ver Bind, S. 148.

³⁾ Diss. Gieseler § 10.

⁴⁾ F. Wrede: Zfd. Ma. 1919, S. 318 flg.

also nach einfacher fast mathematischen Formel: Urspr. Ingw. ($\hat{e} + \hat{e}$) + deutsches ($\hat{a} + \hat{e}$) = (nd. $\hat{e} + \hat{e}$). Das eine $\hat{a}$ wird von den drei $\hat{e}$ aufgezogen und so die alte ingwäonische Vocalgleichheit im Indikativ und Optativ wiederhergestellt ¹⁾."

Deze gang te bewijzen uit os. en mnd. bronnen is geen gemakkelijke taak. Voor de kleinere teksten is het moeilijk de plaats van herkomst aan te wijzen. De taal van de Heliand ²⁾ acht Wrede te veel te staan onder de invloed van het naburige Hoogduits. Toch vindt men ook hierin nog $\hat{e}$ -vormen, die men niet als umlautsvormen kan verklaren (zie blz. 4). Ook in de kleinere geschriften komen vormen met e , waarin de e beantwoordt aan de Germaanse $\hat{e}$ voor, tweemaal in de conjunctief van de sterke ww. bidden en geven. In het Freckenhorster kohier van aanslagen, waarvan men wel nauwkeurig de plaats van afkomst weet, vindt men een gelijk aantal e - en a -vormen. Het is moeilijk aan te nemen, dat deze e -vormen ontstaan zijn door umlaut, daar het niet voor de hand ligt, dat de umlaut van de $\hat{a}$, die het os. door invloed van het ohd. verkrijgt, eerder hier zou uitgebeeld zijn, dan in het ohd. zelf. Ook komen in de Heliand, zowel als in de andere os. geschriften, zelfs wanneer men door positie zeker umlaut zou verwachten, meer a - dan e -vormen voor. Het aantal vormen met e , dat men als umlautsvormen kan verklaren, is verreweg het kleinste deel van alle e -vormen.

Lasch heeft Gieselers opvatting bestreden ³⁾; zij blijft bij haar mening, dat men in de IVe en Ve Kl. $\hat{a}$ moet aannemen in os. en oudste mnd. Deze $\hat{a}$ blijft tot het eind van de 13e eeuw. Dan beginnen enkele e -vormen voor te komen, in het midden van de 14e eeuw is de strijd ten gunste van de $\hat{e}$ beslist nl. in de indicatief; voor de conjunctief moet men de ontwikkeling van de umlauts- $\hat{e}$ in de 13e eeuw plaatsen. Ook wraakt Lasch de bronnen, waaruit Gieseler zijn bewijzen put. Gieseler toont met getallen aan, dat deze voorstelling foutief is. In de 13e eeuw heeft men in de indicatief plur. al 35% e -vormen; voegt men alle Noordniedersaksische bronnen bij elkaar, dan is dit 88% ⁴⁾.

Wrede ⁵⁾, die het daarna voor Gieseler heeft opgenomen, ver-

¹⁾ Gieseler: Zfd. Ma. 1922, S. 112.

²⁾ „Der Helianddichter war im Friesenfeld oder im südlichen Hasegau zu Hause“ Wrede: Zfd. A. 43, S. 339.

³⁾ Korrespondenzblatt der Verein f. Nied. Spr., Jhr. 1922-1923. Heft 38, no. 2.

⁴⁾ Diss. Gieseler § 9, A 2.

⁵⁾ Korr. bl. d. Ver. f. Nied. Spr., Jhr. 1924. Heft 39, no. 1.

klaart in de *e* van mnd. en nnd. praet. ind. *weren, nemen* een ingvaeonisme te zien. In het mnd. is de worsteling duidelijk op te merken, het voorkomen van *a*-vormen in de optatief wijst op de bestaande onzekerheid. „Die anderen Ablautsreihen nehmen nur zögernd und in verschiedenem Masze an diesen Umlaut teil”. Lasch heeft lang niet alle bronnen gekend, waaruit Gieseler zijn materiaal heeft verzameld. Onder de teksten, die Gieseler heeft nagegaan, waren een groot aantal niet-litteraire. Onderzoekt men de mnd. geschriften, Gieseler heeft er 36 nagegaan, dan ziet men het volgende beeld: in de 13e eeuw komen *a*- en *e*-vormen zonder enige regelmaat naast elkaar voor in de ind., ook de *a* komt in de opt. voor, zonder dat men kan nagaan waarom. In de 14e eeuw merkt men nog hetzelfde op, in de 15e zijn er bijna geen *a*-vormen meer in de optatief, in de indicatief is het aantal *a*-vormen gering; het neemt in de tweede helft dier eeuw nog sterk af. Na 1500 vindt men slechts *e*-vormen in ind. en opt. De *a* in de optatief ziet men niet steeds in de oudste oorkonden, soms treedt ze op in later tijd, terwijl de documenten van oudere tijd *e* hebben (diss. Gieseler § 9A). Gieseler ziet de gang aldus: De oorspronkelijke *ê* wordt tot *â*, ook de *ë*, die van ouds thuishoorde in het praet. Door het opkomen van de umlaut heeft de *â* van het praet. zich spoedig aan deze overgang onttrokken, nog voor hij in het gehele Nederduitse gebied was doorgedrongen.

Onder de Noordnetersaksische geschriften is een groot aantal¹⁾, waarin de *a*-vormen van het begin af spaarzaam optreden. In die uit West- en Oostfalen komen in de eerste tijd meer *a*- en *e*-vormen door elkaar voor, ja in sommige zijn de *a*-vormen overwegend. Juist in deze zuidelijke geschriften ziet men de *a* vroeg verschijnen, vooral in de optatief. In de noordelijke treft men nog veel later enkele *a*-vormen aan.

Wredes en Gieselers opvatting over de *ê* van deze praet. lijkt mij door mijn onderzoekingen te worden gesteund. Nog is *ê* niet tot *â* geworden in het gehele gebied van de hier behandelde dialecten²⁾. Waar echter deze overgang reeds plaats heeft gehad, heeft

¹⁾ Deze geschriften worden opgesomd, diss. Gieseler § 9 B 3.

²⁾ Nog niet in het Gooi en in Spakenburg. J. te Winkel: Noordnederlandsche tongvallen I, blz. 60. No. 7. G. G. Kloeke: De Noordnederlandsche tegenstelling weerspiegeld in de *a*-woorden. N. T. XXVII, blz. 254. Waarschijnlijk was dit ook niet het geval in Emmeloord op Schokland (Kloeke: De Noordnederlandsche tegenstelling N. T. XXVIII, blz. 66) Ik breng hier tevens mijn opmerkingen over de uitspraak van de stamvocaal van slapen op de West-Veluwe in herinnering (Zie het hoofdstuk: De sterke werkwoordsv. v. h. grensgebied B. Aan de zuidgrens).

de *ê* van het praet. van de I Ve en Ve Kl. zich er aan onttrokken onder invloed van de vocaal van de conjunctief. Eerst drong deze door in het meerv., vervolgens in de 2e pers. sg. en daarna in de 1e en 3e pers.. Vandaar, dat er *e*-vormen voor het hele onderzochte gebied vallen te noteren, niet slechts in het umlautsgebied, voor vroeger tijd (zie het hoofdstuk: Onderzoek van oude teksten) en voor tegenwoordig (Gallée's opmerking over deze *ê* en de door mij genoteerde *ê*-vormen zijn op blz. 162-163 vermeld). Maar bij de geschreven vormen moet terdege rekening gehouden worden met de schrijftraditie.

Inde geschriften uit de 14e eeuw die nagegaan zijn, komen reeds *e*-vormen voor: in de Gelderse en Oldenzaalse oorkonden; alleen overheersen in de Cameraarsrekeningen van Deventer de *a*'s sterk in de eerste tijd ¹⁾.

De verklaring uit de optatief wordt nog door andere schrijvers aangenomen. Als Bergkvist in de door hem bestudeerde tekst, het Boec van de Joncfrouscap, de oude *a* in I Ve en Ve Kl. voor het grootste deel verdrongen ziet, door de optatiefvocaal, veronderstelt hij, dat men hierin analogie moet zien naar de Ie Kl., waartoe de meeste sterke ww. behoren ²⁾. Deze Ie Kl. nu heeft dezelfde vocaal in het praet. ind. en opt. Kaiser noemt de umlaut in I Ve en Ve Kl. eveneens ontleend aan de conj. ³⁾. Behrens meent, dat de umlaut (uit de optatief) in de pluralis van de praet. van de I Ve Kl. en Ve Kl., reeds voorkwam in de vroeg mhd. tijd, dat vormen met en zonder umlaut naast elkaar hebben bestaan tot de 16e eeuw toe ⁴⁾.

Maar niet alleen zijn het de praet. van de I Ve en Ve Kl., die de aandacht trekken in het mnd.. Franck heeft gewezen op de spelling *krô·p* (vs. 776) in Reinke de Vos (uitgave Prien) ⁵⁾. In Mecklenburgse geschriften uit mnd. als nnd. tijd kan men voorbeelden van umlaut in 1e en 3e pers. v. h. praet. in andere dan I Ve en Ve Kl. (*slög, güng, et, sôp*) aanwijzen. In de tekst van Luthers hand (Von der freiheit eines Christenmenschen), die Franck heeft nage-

¹⁾ Van toeneming van het aantal *e*'s, die J. J. Mak heeft menen te constateren op grond van zijn teksten, is in het algemeen niet te spreken, (J. J. Mak: Het vocalisme in beklemd syllaben van enige Oost Mnl'se geschriften. Ts voor Ned. taal en letterkunde. Deel LV, afl. 1, blz. 82).

²⁾ E. Bergkvist: Dat Boec v. d. Joncfrouscap (diss. Göteborg 1925) § 14.

³⁾ A. Kaiser: Studien zur Bildung d. Prät. i. d. heut. Deutschen Mundarten. B. Gruppe A I.

⁴⁾ H. Behrens: Niederd. Präteritalbildung. Beitr. 48, (1923). S. 145-222.

⁵⁾ J. Franck: Alte Orthografie und moderne Ausgaben. Beitr. 27, S. 379.

gaan, staat *verlôr* (27), doch Franck wil liever op grond van deze tekst geen gevolgtrekkingen maken, wat de klank der woorden betreft.

In het Kopenhager handschrift van de *Speculum humanae salvationis* heeft Heinertz ¹⁾ voorbeelden gevonden van umlaut in de 3e pers. sing., niet van die in de 1e pers., nl. in de praet. *wóesch* (37b) en *wóes* (29a en 36a). Heinertz acht de umlaut in de VIe Kl. te zijn begonnen. In deze VIe Kl. met zijn gelijke stamvocalen voor het enkel- en meervoud drong de umlautsvocaal gemakkelijk door van het enkel- in het meervoud. Wel is waar heeft Heinertz de verandering van vocaal niet bij andere ww. van dezelfde Kl. opgemerkt, maar hij veronderstelt, dat door de op de vocaal volgende sisklank (*s*, *š*) de articulatie van de vocaal reeds veranderd was en dat daardoor het optreden van umlaut juist bij dit ww. bevorderd werd. Bergkvist heeft in zijn tekst in *woesse* (*wuchse* 38, 12) eveneens umlaut menen op te merken ²⁾.

Op grond van een gelijke *oe*-schrijfwijze neemt Heinertz ook umlaut aan in de vormen van de ww. der IIe Kl.: *bóeden* (31a), *slóeten* (73a), *tóeghen* (46a en b), eveneens in die van de VIe Kl. *dróegen* (38a), en *slóegen* (47a). Ook ziet hij een voorstelling van de umlaut in de schrijfwijzen: *û* naast *ó* in ww. van de IIIe Kl.: *bûnden* (47a e.a.), *vûnden* (22b en a.), *wûrden* (14b e.a.), *wûrpen* (53b) naast *wórpen* (54b e.a.), *vóchten* (58a) benevens in de vorm *stûnden*. Heinertz meent dus umlaut te constateren in vormen van ww. van de IIe, IIIe, IVe, Ve en VIe Kl.. Hij durft daaruit tot umlaut in die Kl. te besluiten. Wel is waar is de umlaut niet in alle vormen aangeduid, maar dat is aan nalatigheid van de schrijver te wijten. In het praet. van de conj. is deze aanduiding regel.

Heinertz acht zijn handschrift afkomstig uit Zweden. Het is eigendom geweest van het Linköpinger Stift, waaronder Gotland met Wisby viel. Aan Skandinavische schrijfgewoonten hebben wij de uitbeelding van de umlaut te danken.

Lasch meent, dat men niet nauwkeurig kan nagaan, in hoeverre Kl. II, III, en VI umlaut hadden, ook niet, of deze gelijktijdig met die in de IVe en Ve Kl. (dit zou volgens Lasch zijn in de 14e eeuw) is opgetreden en over welk gebied hij verspreid was ³⁾.

¹⁾ N. O. Heinertz: Zur frage nach Umlaut und Umlautsbezeichnung (Niederd. Jahrbuch 39, S. 132-140).

²⁾ Zie het hoofdstuk: Onderzoek van oude teksten, blz. 61.

³⁾ Lasch: Mnd. Gramm (1914) § 422. Anm. 1.

Ook uit de Niederdeutsche Forschungen van Sarauw ¹⁾ blijkt, dat niet alleen de overgang *a* > *e* in de praet. v. d. IVe en Ve Kl., maar ook *i*-mutatie van de *o*- en *u*-klanken is op te merken in mnd. teksten. Behalve in het praet. conj. (*töge, vlöge* enz.) kan men deze waarnemen in het praet. ind. (blz. 290) (in het enkelvoud en het meervoud van ww. van de IIe en IIIe Kl.). Sarauw maakt zijn lezers attent op dergelijke vormen in Gelders-Overijsselse dialecten, die hem bekend waren uit Gallée's woordenboek. Of vormen als *wöre* (ware), *lööp* (liep), *rööp* (riep), *lööt* (liet), *höölt* (hield) (blz. 310), die Sarauw in zijn litteratuur (Lyra) heeft gevonden, verklaard moeten worden als geronde vormen naast *wêre, lêp, rêt, lêt, hêlt* is aan twijfel onderhevig. Deze ronding noemt hij zeldzaam. Sarauw heeft dus umlaut aangenomen voor praet. van de IIe, IIIe, IVe en Ve Kl. en tevens heeft hij gewezen op een klankverandering bij de reduplicerende verba, die hij ronding noemt.

Behrens neemt umlaut aan voor de plur. van de IIe, IIIe en IVe Kl. evengoed als voor die van de IVe en Ve Kl.. De umlaut in Kl. II en VI acht hij niet veel jonger dan die in de IVe en Ve. Voor die in de IIIe Kl. is Kl. VI*b* als middelaar opgetreden. (Kl. VI*b* had in de tijd, toen de umlaut optrad vormen met lange en korte vocaal, de umlaut is van de vormen met lange vocaal overgegaan op die met korte en van deze op Kl. III). Tenminste zo tekent Behrens de toestand voor Westfalen, de streek, die van alle gebieden, die Behrens nagegaan heeft, ons het meest interesseert. De tekens, die Franck en Heinertz opgevat hebben als aanduidingen van de umlaut, wil Behrens op een andere wijze verklaard zien.

Alle geleerden, behalve Wrede ²⁾, hebben geen onderscheid gemaakt in de verklaring van deze praet. en die van de IVe en Ve Kl..

Mijn onderzoek van oude teksten heeft, behalve de praet. met *e* van de ww. der IVe en Ve Kl., enkele interessante praet. aan het licht gebracht ³⁾, die wel doen vermoeden, dat de umlaut in onze streken voorkwam in de tijd, toen deze teksten werden vervaardigd.

¹⁾ Chr. Sarauw: Niederdeutsche Forschungen I. In Historisch-Filologische Meddelelser, Ver. Bind. (1921-22).

²⁾ Gieseler heeft zich alleen bezig gehouden met de *e* in de praet. van de IVe en Ve Kl..

³⁾ Zie het hoofdstuk: Onderzoek van oude teksten vooral op Griseldis bewerking, Zwolse kroniek, Sicke Benninge's en Eggerik Benninga's kroniek.

In de voorafgaande pogingen om het hier behandelde verschijnsel te verklaren is men, zoals volkomen begrijpelijk is, uitgegaan van Nederduits standpunt: men heeft zijn volle aandacht gewijd aan de umlaut in het praet.; de umlaut, die men in enkele part. meende op te merken, heeft men langs andere weg trachten te verklaren. Maar door de feiten in ons land verschijnt ook de mnd. umlaut in het praet. in een ander licht.

Een verklaring van deze eigenaardigheid alleen uit de conjunctief wordt nu minder waarschijnlijk. Reeds zou het, wanneer er slechts sprake was van umlaut in het praet., een opvallend verschijnsel zijn, dat de vormen, die het meest gebruikt worden in het gewone spreken, de klinker hebben aangenomen van de vormen, die veel zeldzamer zijn. Maar dat deze klinker ook nog zou doorgedrongen zijn in het part., is bijna niet aan te nemen, temeer, daar er alle reden is te veronderstellen, dat de constructie hulpwerkwoord + verl. deelw., die tegenwoordig bijna uitsluitend gebruikt wordt in de dialecten, waarover dit onderzoek loopt, ook in vroeger tijden al veel voorkwam.

Allen, die zich met dit onderwerp hebben beziggehouden, zijn het er over eens, dat de umlaut zich eerder vertoond heeft in het meerv. dan in het enkelv. van het praet..

Reeds in het oerg. was de klinker van het meervoud van het praet. in de Ie, IIe en IIIe Kl. gelijk aan die van het part.. Onderging de vocaal van het part. nu verandering van klank, dan was het heel goed mogelijk, dat die van het praet. volgde. En klankverandering van de vocaal van het part. is mogelijk, indien de uitgang de klinker *-i-* heeft gehad.

Ook Gallée heeft bij dit umlautverschijnsel aan invloed van het part. gedacht, maar hij is niet tot een voor alle gevallen bevredigende verklaring gekomen.

In het sterke participium kende het Germaans de uitgang *-in* naast *-an*.

Het Gotisch had de uitgang *-an*, maar ons is de vorm *fulgins* overgeleverd (als adjectief), een bewijs ervoor, dat een uitgang *-in* in het Gotisch eenmaal bestaan heeft en in deze geïsoleerde vorm bewaard is ¹⁾. Verder komt het substantief *aigin*, identiek aan het neutrum van het part. *aigans*, voor. Dit *aigin* heeft nog aanleiding gegeven tot de vorming van *gaaiginon*. Een dergelijke vorming

¹⁾ H. Paul: Zur Gesch. des Germ. Vocalismus. Beitr. 6, S. 240.

ligt ook ten grondslag aan *faginon* naast *fagins uit *fahan. In het ohd., os., ags. en on. komt een met *fagins overeenstemmend participium wel voor.

In het ohd. is het suffix *-an* regel, maar sporen van andere suffixen zijn aan te wijzen. Zo treft men b.v. bij Otfrid *i* aan in de verbogen vormen van *eigan*: *eiginaz*, *eiginemo*, *eiginan*. Ook vindt men *in* < *en* in het part., dat als nom. sg. van een vrl. woord en als nom. plur. van een onz. woord gebruikt wordt: *gihaltinu*, *giuuebinu* (IV 29, 14), *giborinu* (I 12, 16), het substantief *wesini* wijst eveneens op een zodanige uitgang ¹⁾.

Koegel heeft de aandacht gevestigd op de participiaalvormen *githungin*, *besmitin* en *gifallin*, die hij heeft gevonden in de os. Genesisfragmenten van het handschrift, dat Vaticanus wordt genoemd ²⁾. De Vaticanus is afkomstig uit de laatste jaren der 9e of de eerste der 10e eeuw. Daar in het Oudfries het suffix *-in* voorkomt meende hij ze als Friesismen te moeten verklaren. Tegen deze opvatting trekt Gallée te velde ³⁾, hij meent: deze participia zijn ook Saksisch. Men moet de zaak niet zo voorstellen, dat het ene dialect uitsluitend *-an*, het andere *-in* in het part. kende, maar vormen met *-in* stonden naast die met *-an*. In die zin ernaaft, dat in de ene casus *-in*, in de andere *-an* werd gebruikt. De vorm der casus obliqui was *-in*, dit *-in* is bij sommige woorden ook in de casus recti doorgedrongen, bij andere heeft *-an* van de casus recti zich over de andere naamvallen uitgebreid.

In de os. handschriften van de Heliand treft men de uitgangen *-an* en *-en* aan, vooral in de Monacensis komt *-en* veel voor. De participia in de kleinere teksten zijn op dezelfde manier gevormd. Laat men de *-en*-vormen, die zowel op *-en* als op *-an* teruggaan, buiten beschouwing, dan komen behalve *githungin*, *besmitin* en *gifallin* van de Vaticanus nog enkele participia op *-in* voor. In de Merseburger glosse 103c staat *forsekenun*, de eerste *e* kan ontstaan zijn door umlaut teweeg gebracht door de *i* van het suffix. In het Münchener handschrift van de werken van Vergilius komt op blz. 148b (Aen. 7, 109) *bradine*, in het Essener Evangeliarium (Math. 4,22) *geuunnian* in plaats van *giuunnan* voor. Dit is misschien te verklaren als contaminatievorm uit *giuunnan* en *giuunnin*. Uit het os. is dus de uitgang *-in* bekend.

¹⁾ H. Paul: Zur Gesch. der Germ. Vocalismus. Beitr. 6, S. 239.

²⁾ R. Koegel: Ergänzungsheft zu seiner Gesch. d. Deutscher Litt. Bd. I.

³⁾ J. H. Gallée: Zur Altsächsischen Grammatik. Zeitsch. f. Deutsche Phil. 29, S. 145-148.

Het ags. toont nog duidelijker het bestaan van deze uitgang, nl. door de vocaal der stamsyllaben. Men komt daar *ahafen* naast *ahæfen* tegen. Er moet dus een uitgang *-en* uit *-in* naast een uitgang *-on* bestaan hebben. Door deze uitgang *-on* is de breking van de vocaal tot stand gekomen. In de Kentische interliniaire vertaling van de psalmen treft men ook vormen aan, die op breking wijzen, b.v.: *widspreocen* (43,17), *dælniomenis* (121,3) naast *cweden* (86,3) en *azefen* (70,7) e.a.. De uitgang *-on* komt nog werkelijk voor: *þurhetone* (Beowulf vs. 3049), *ziboronæ* (gl. Amp. en Ep. 34)¹⁾ enz.. Sievers heeft bij zijn bestudering van de ags. instrumentalis gewezen op de vormen in de Epinaler glossen, die afgeleid zijn van het part. praet.: *binumini* en *forsleginu* en op in dezelfde glossen voorkomende participia *ægen*, *geslegen*, *geðwægen*, *gecymen* naast later voorkomende *âgen*, *geslægen*, *geðwægen*, *gecumen*; in andere bronnen heeft hij aangetroffen *geðræwen*, *gescyfen*, *betygen*. Verder wijst Sievers op Oudfriesche part. als *ehlêpen*, *egenzen*, *efendsen*, *spretzen*, *ekimen*, *estenden* enz. bij *hlâpa*, *gunga*, *fua*, *spreka*, *kuma*, *stonda*. Het ags. heeft dus zeker het participiaalsuffix *-in* gekend en ook heeft de *i*-klank van dat *-in* umlaut bewerkt.

Over de toestand in het Oudfries licht Siebs ons in²⁾. Hij heeft voor zijn onderzoekingen de Rûstringer taal ten grondslag genomen, daar de teksten hierin het oudst en het best geconserveerd zijn. De Ie Kl. met zijn *î* in het part. praet. kan ons geen licht verschaffen; de IIe Kl. met *ê* heeft deze *ê* te danken aan *i*-umlaut van de Germ. *o*. In het Rûstrings is de *ê* soms geworden tot *i*, dus is de palatalisatie nog verder gegaan. In de IIIe Kl. is de hier thuishorende Germ. *u* bewaard gebleven, alleen heeft soms reking tot *û* plaats gevonden. De part. praet. van de IVe Kl. hebben *ê* < *e*, in het Rûstrings hebben sommige een *i*(*ê*). Deze klank is ook weer door umlaut ontstaan uit Germ. *o*. De Ve Kl. heeft *ê* uit oerfriesche *e*. De *e* dus van het Oergerm.. Van palatalisatie is hier niets te ontdekken. De VIe Kl. heeft *a* of *ê* < *e*. Deze *e* is weer ontstaan door umlaut uit Germ. *a*. De verl. deelwoorden van de reducerende ww. hebben gedeeltelijk een vocaal, die door *i*-umlaut is ontstaan, gedeeltelijk de vocaal van het praesens. Waar de vocaal van het praesens gebruikt wordt, veronderstelt Siebs analogie naar het praesens of houdt hij rekening met het voorkomen van

¹⁾ H. Paul: Zur gesch. d. Germ. Vocalismus. Beitr. 6, S. 240.

²⁾ E. Sievers: Der Angels. Instrumentalis. Beitr. 8, S. 328-29.

³⁾ Th. Siebs in Paul's Grundriss Tl. I, S. 723-79.

consonanten achter de stamvocaal, *nd*, *ld*, *ng* enz., die in het algemeen de umlaut tegenhouden. Zou het niet voorkomen van de i-umlaut in de IIIe Kl. ook niet daaraan te wijten zijn? Het Rûstrings heeft dus in een aantal participia een vocaal, die door i-umlaut gewijzigd is. Voor deze kan men de uitgang *-in* aannemen, tenminste in een zekere tijd.

Het on. kent de uitgang *-in*. Noreen heeft gemeend deze *i* op oudgermaanse *i* te moeten terugbrengen. Uit deze uitgang *-in* meent hij ook de umlaut te moeten verklaren in het part. pass.. Zijn bewijsvoering steunt op enige woorden uit de oude taal benevens op verscheidene part. uit de moderne dialecten.

Kock ¹⁾ heeft deze opvatting van Noreen bestreden. Hij gaat de verschillende groepen sterke ww. na en komt door te letten op de ontwikkeling van de voorafgaande vocaal bij alle groepen tot de conclusie: niet *-in* is het oorspronkelijk suffix, maar *-an*. De latere overgang van *a* in *i* verklaart hij op deze manier: de *a* is in infortissilben voor *n*+consonant in *e* (die later tot *i* geworden is) overgegaan. Kock heeft opgemerkt, dat vele Noorweegse dialecten palatale vocalen hebben, ook palatale *n*; deze vocalen hebben op de voorafgaande consonant palataliserend gewerkt, in casu op de *a*. Is het voorkomen van palatale vocalen ook voor vroegere taalperioden afdoende vastgesteld? Anders vervalt Kock in dezelfde fout, die hij bij Noreen laakt, nl. voor bewijzen te grijpen naar de tegenwoordige taaltoestanden.

Neckel meent ook, dat de Noorse verzwakkingen heel oud zijn. Reeds in de Edda komen ze voor. Dezelfde verzwakkingen stelt hij vast voor het ags.. In het oudnoors heeft dus de uitgang *-in* bestaan, al is deze uitgang er dan niet oorspronkelijk. Het Gotisch os., ags., ofr., on. heeft dus het suffix *-in* gekend.

Franck heeft in het mnl. enkele participia aangetroffen, waarvan de stamvocaal als *e* geschreven is, terwijl de vocaal van het praesens als *a* geschreven staat. Het zijn: *heffen*, *beseffen*, *schepfen*, werkwoorden van de VIe Kl. met oorspronkelijk jan-*praesens*, en *dragen*, *slaen*, *dwaen*, *vlaen*, gewone VIe-klassers ⁴⁾. Franck

¹⁾ A. Kock: Der a-Umlaut u. der Wechsel d. Endvocale a: i(e) i. d. Altn. Sprachen. Beitr. 23, S. 481-554.

²⁾ G. Neckel: Zu den Eddaliedern. Arkiv f. Nordisk Filol. 43, S. 369.

³⁾ J. Franck: Mnl. Gramm IIe Aufl. § 127.

⁴⁾ Van Helten, die spreekt over de deelw. van dezelfde w.w., veronderstelt bij de eerste drie invloed van de *e* van de praesensvormen met umlaut, bij de laatste (met *geweghen*) acht hij de *e* te zijn ontstaan onder invloed der volgende *g* (W. L. van Helten Mnl. Spraakkunst § 175).

vindt het voor de hand liggend, deze participiaalvormen, die hij goed Vlaams noemt, te verklaren uit participia, die gevormd werden door achtervoeging van *-in*, een suffix, dat in het Fries veel gebruikt werd, volgens hem. Maar hij vindt het eigenaardig, dat het gebruik van *-in* tot deze groepen beperkt is. Immers heel zelden komen andere participia met *e* in plaats van *a* voor, bv. wel *geveren*, *gegreven*. Ook bij *coemen* (Rijmbijbel vs. 34260), waarvan de infinitief als *coemen* geschreven is (vs. 34307) en *gevloegen* (Rijmbijbel vs. 34683) zou men de schrijfwijze *oe* als een manier om de *i*-umlaut van *o* weer te geven, kunnen opvatten, meent hij. De laatste vormen als part. met umlaut te beschouwen lijkt mij verre van bewezen, wanneer men de *oe*-spelling in andere woorden van dezelfde tekst nagaat. De verklaring van de *e* van genoemde part. uit de uitgang *-in* acht Franck niet voldoende gefundeerd en hij meent deze vormen ook te kunnen opvatten als analogieformaties naar de praesensvormen met umlaut. Maar zijn praesensvormen met umlaut in het Vlaams wel zo algemeen in gebruik geweest? Franck veronderstelt zelf van niet ¹⁾.

Sarauw denkt, dat vormen als *gedregen* in het mnd. de *e* van het praesens hebben ²⁾.

Een *geschippen* (geschapen) (Sündenfall I402) is in dit verband ook nog van belang.

Gallée heeft bij de part. *ëdrègen* en *ëslègen* aan het suffix *-in* gedacht ³⁾. In enkele van onze oostelijke teksten komen de vormen *gesleghen*, *gedregen* en *gegreven* voor (zie het hoofdstuk: Onderzoek van oude teksten). Zij schijnen over het hele gebied te zijn verspreid geweest.

Nog in de tegenwoordige dialecten van Hengelo en sommige buurtschappen van het ambt Delden, evenals in Borne en waarschijnlijk ook in andere plaatsen, heeft het part. van dragen en graven een [e.]-klank, evenals de infinitief. In de meeste overige plaatsen en buurten van Holten af tot de Duitse grens toe, ook in Gelderland, hebben part. en inf. beide een [ɛ.]-klank ⁴⁾. De [ɛ.]-klank in deze vormen is niet tot dit gebied beperkt: in de west-

¹⁾ „Im gesamten Mnl. ist aber durchaus die Regel: ic draghe, du draghes, hi draget; ic valle, du valles, hi vallet etc.. Doch finden sich nicht selten, hauptsächlich wieder auf br. Gebiete, noch Spuren der rein lautlich entwickelten Formen“ (Franck Mnl. Gr. IIe Aufl. § 34, 2e al.)

²⁾ Chr. Sarauw: *Niederl. Forsch. I. Histor. Filol. Medd. Ver. Bind.*, S. 273.

³⁾ J. H. Gallée: *Zur Altsächsischen Grammatik. Zeitschr. für Deutsche Phil.* 29, S. 145-148.

⁴⁾ Tussen [ɛ.] en [e.] bestaat een overgangsklank [ɛ.a] of [e.a].

Betuwe is [grɛ.və], [gəgrɛ.və] nog bekend naast [gra.və], [gəgra.və]. Een vorm [gəsle.gən] is bij mijn onderzoek niet te voorschijn gekomen.

Francks verklaring uit de praesensvormen met umlaut, verliest door de infinitief met [e.] of [ɛ.] aan waarschijnlijkheid. Dan zou de vocaal van deze vormen eveneens doorgedrongen zijn in de infinitief en heeft hij wel een buitengewoon expansieve kracht gehad. Dit zou eerder mogelijk zijn, als niet alleen de 2e en 3e pers. van het praesens, maar ook het part. dezelfde klinker had. Let men op de part. van de andere groepen met umlaut, dan is dit aan te nemen. Maar zouden dan op de Betuwse vormen dezelfde invloeden gewerkt hebben? Er kan ook een infinitief *grēven, *drēgen naast grāven, dragen bestaan hebben. In de Cameraarsrekeningen van Deventer komen greven en dreghen (IIIe deel, IIe helft blz. 36 en 336) voor. Wil men ědrēgen en ěgrēven enkel opvatten als te zijn ontstaan door umlaut in het part., dan had het onderzoek nog naar het zuiden moeten worden voortgezet.

De vorm gewussen is ons in de Werken van Johan Rengers van ten Post bewaard. Dit part. komt in zijn korte vocaal met de part. van de ww. der IIIe Kl. overeen. Het part. van wassen (= schoonmaken) heeft umlautsvocaal van Huizen tot Putten en verder in Elspeet, Elzen en Enter. Het deelw. van wassen (= groeien) is [əVœsn] in Enter, Appel en Nijkerk. In dezelfde plaatsen, behalve Elzen en Enter, hebben de andere part. van de VIe Kl. de klank van het praet. overgenomen, maar bij [əVœsn] heeft, dunkt mij, de analogie naar de part. van de IIIe Kl. gewerkt. In het part. van wassen (schoonmaken) komt de umlautsvocaal geregeld voor.

De schrijfwijze ó, die Heinertz in verschillende praet. als vocaal gewijzigd door umlaut wil opvatten, merkt hij ook op in twee praet. part., nl. in *gelóghen* en *gezóghen* ¹⁾. Heinertz vraagt zich af, of hij deze als schrijffouten of als analogische umlaut moet zien. Hij brengt de part. van het Gelders-Overijsels, door Gallée meege-deeld, in herinnering. Indien deze juist zijn, en daaromtrent behoeft nu geen twijfel meer te bestaan, dan acht hij het niet geheel uitgesloten, dat in andere dialecten vroeger dezelfde tendens heeft bestaan.

Ook in het Stockholmer handschrift van de mnd. Theophilus

¹⁾ N. O. Heinertz: Zur frage nach Umlaut und Umlautsbezeichnung. Niederd. Jahrbuch 39, S. 132-140.

wordt in de *ø* van *ghesøghen* waarschijnlijk de umlaut van de vocaal voorgesteld. Dit *ghesøghen* rijmt op *ghetoghen* ¹⁾.

Een opsomming van de mnd. participiaal-vormen, die op umlaut wijzen, geeft Sarauw. Hij noemt: *kömen* (Dortm. Ub. I n° 377, Theoph. vs. 532), (*ge*)*nömen* (Lib. Proscr. Wismar 104), *ghesöghen*, *ghesöghen*, *getöghen*, *gevünden*, *ghewünden*, *forwünden*, *beschülden*, *gedrängen* ²⁾. Participia van ww. van de IIe, IIIe en IVe Kl. Van de eerste twee bestaan vormen met het suffix *-in*, de overige meent Sarauw te moeten zien als gewijzigd onder invloed van de meervoudsvormen van het praet. ind. en conj.. Voor nasaalverbindingen meent hij het doordringen van de umlaut op te merken. Een part. van een reduplicerend ww., waarin umlaut aangeduid staat, geeft Sarauw op in *ghehenghen* (Gott. Ub. I n° 131, 132, 133).

Dezelfde part. van IIe en IVe Kl., en nog andere er naast, zijn bij het nagaan van onze oude teksten telkens ter sprake gekomen, doch er was geen voldoende houvast te vinden om uit de *æ*-schrijfwijze van de vocaal ook niet uit de *ō*-spelling in *gecömen* ³⁾ tot umlaut te besluiten. Voor dezelfde medeklinkers vindt men bij de ww. der IIIe Kl. in verschillende teksten *u*, maar toch heb ik ook in deze groepen niet positief de umlaut kunnen aanwijzen.

Gaan we na het bovenstaande de veronderstelling onder de ogen zien, dat er ook in de hier besproken dialecten een *-in* suffix in het part. passief heeft bestaan. Door dit suffix *-in* zou dan de umlaut van de voorafgaande vocaal teweeg gebracht zijn in het part. van Klasse II, III en IV. Aan de vocaal van het part. in Kl. I zou deze klankverandering niet te constateren zijn, daar deze al palataal was. De vocaal in het part. van de Ve en VIe Kl. en die in dezelfde vorm van de reduplicerende ww. kan aan deze overgang niet meegedaan hebben, omdat hierbij de klinker van praesens en infinitief zijn invloed heeft doen gevoelen. Enkele part. van deze Klassen met umlaut moeten als analogieformaties naar de deelw. van Klasse II, III en IV beschouwd worden.

De door umlaut gewijzigde vocaal van het part. kon gemakkelijk overgaan in de pluralis van het praet., immers hadden deze vormen reeds in het oerg. in Kl. I, II en III gelijke vocalen. De vocaal van de sing. werd in Kl. II gelijk aan die van de pluralis, toen deze

¹⁾ Zie de bespreking van de mnd. Theophilus uitg. R. Petsch. Hoofdstuk: Onderzoek van oude teksten blz. 66.

²⁾ Chr. Sarauw: *Niederd. Forschungen I Historisk Filologiske Medd. Ver Bind, S. 290.*

³⁾ Zie het hoofdstuk: *Onderzoek van oude teksten blz. 58.*

laatste in een open syllabe gerekt werd. Maar ook waar dit niet het geval is, zien we toch de umlaut in de 3e pers. van de sing.. Een reden om hierbij nog een invloed van andere zijde te veronderstellen: een door i-mutatie veranderde sing. vocaal is aan te nemen voor de conj. sing.. Het ligt voor de hand, dat door de conjunctief-vocaal gesteund de umlautsvocaal ook doordrong in de sing., vooral in de streek, waar de 1e pers. sing. ind. eindigde op *ə* en dus overeenkwam met de 1e pers. sing. van de conjunctief. Maar hoe groot was deze streek in de tijd, dat deze umlaut optrad? Immers zou dan reeds in het meerv. en het verl. deelw. en de hele conj. een gepalataliseerde vocaal hebben bestaan.

De ww. van Kl. III hadden in alle hier besproken vormen korte vocalen, maar de singularisvocaal week nog van de andere af in het os. en bovendien in de groepen, waarbij de vocaal gevolgd werd door *l* of *r*+cons. de voc. van het part.. In de dialecten van het westen zien we al in het latere mnl. de singularisvocaal door die van de andere vormen vervangen worden ¹⁾. Het is dus waarschijnlijk, dat dit ook hier heeft plaats gehad. Had nu het part. met de plur. van het praet. benevens de hele conj. praet. umlaut, dan lag het voor de hand, dat de sing. ind. deze ook overnam. Tegen de veronderstelling van overname van de conjunctiefvorm in de indicatief verzet zich niet de eindklank in de praet. [*sprœŋ*], [*hœŋ*], [*vœŋ*] en [*gœŋ*] ²⁾. De eindklank [*ŋk*], die men in deze praet. zou verwachten, indien deze nasaal hier als eindklank oud was ³⁾, kan men in enkele buurten van Midden-Twente horen, doch *gunck* is ook juist de vorm uit de Overijselsche Boerenvrijage.

In de IVe Kl. was de toestand anders. Hier kwam de vocaal van de plur. van het praet. niet met die van het part. overeen. Het praet. is hier zijn eigen weg gegaan, zoals hiervoor al besproken is. Treft men de vocalen van het part. aan in het praet., dan heeft men te doen met jongere analogieformaties naar de ww. van Kl. II. Deze zijn niet tot het umlautsgebied beperkt (Franck § 139). De gang was aldus: De vocaal van het part. is in gebruik gekomen in de plur. van het praet. en van daaruit in de sing.. Daarnaast heeft men andere praeteritaalvormen, waarin de vocaal van de sing. doorgedrongen is in de plur.. Deze overgang acht ik van

¹⁾ Franck Mnl. Grammatik IIe Aufl. § 138 no. 4.

²⁾ Behalve in deze kan men dezelfde eindklank verwachten in het pract. van *zingen*, doch dit heeft altijd [*ŋ*].

³⁾ Franck Mnl. Gr. IIe Aufl. § 87 5e alinea.
Lasch Mnd. Gr. § 344.

jongere datum en de cultuurtaal doet hierbij zijn invloed gevoelen, men durft echter de lange klank voor het meerv. daarvan nog niet aan. Ook in de Ve Kl. kwam de vocaal van het part. niet met die van het praet. overeen. Het praet. van Klasse IV en V werd echter wel op dezelfde manier gevormd. Het heeft zich dan ook op dezelfde manier ontwikkeld.

Bij de umlaut in het praet. van de ww. van de VIe Kl. moet men eveneens rekening houden met de vocaal van de conj., maar tevens kan hier een andere analogie gewerkt hebben, analogie naar het praet. sing. van de IIe Kl.. De wg. *au* was in deze IIe Kl. tot *ô* geworden en deze *ô* was door umlaut gewijzigd; ook de *ô* van de praet. van de VIe Kl. wijzigde zich op dezelfde manier, toen reeds de conj. dezelfde klank bezat. Immers kan men veilig aannemen, dat de wg. *ô* in deze vormen, evenals nog tegenwoordig, was behouden ¹⁾. Reeds in oerg. tijd was de klinker van de VIe Kl. in enkel- en meervoud gelijk; het ligt dus voor de hand, dat de nieuwe klank tegelijkertijd in het enkel- en meervoud doordrong. Bij de praet. der ww. met korte stamvocaal is aan overeenkomst met de praet. der ww. van de IIIe Kl. te denken, ook hier wordt de korte vocaal gevolgd door twee consonanten.

Eveneens kunnen de ww. der IIIe Kl. tot voorbeeld gediend hebben aan de Ie groep der reduplicerende verba. De twee andere groepen ²⁾ hebben [*ø*.] als umlaut van [*e*.] in het praet.. De [*ø*.], die soms voorkomt in het part. bij lopen, stoten en roepen en in een paar plaatsen bij laten ³⁾, is aan analogiewerking toe te schrijven, analogie naar de part. van de IIe Kl. voor de eerste drie, immers is daar dezelfde klank tot [*ø*.] geworden. De umlautsklanken in deze part. zijn van recente datum. Ze zijn ontstaan in de tijd, toen de praet. al umlaut hadden, zodat alleen de part. nog van die in de IIe Kl. verschilden. De part. van de IIe Kl. moeten toen in het gedeelte, waar thans de umlaut in deze part. van de red. ww. voorkomt, reeds een gerekte vocaal hebben gehad. Toen konden *ô* en *ô* samenvallen en ook hun umlautsvocalen. Bij de umlautsklank in het part. van laten, ook deze vorm is jong, kunnen de part. van de

¹⁾ Ik stel mij voor binnen korte tijd iets over het verloop van deze isoglosse mee te delen.

²⁾ Bij de ei-groep zijn de praet. zwak geworden. Gallée onderscheidt behalve deze groepen er nog drie, maar de laatste twee waren in het os. al samengevallen (Gallée Alts. Gr. §§ 400-402).

³⁾ In de eerste drie van Terschuur tot Elspeet, in de omgeving van Nijkerk en het Gooi. In *laten* in Huinen en Nijkerk met omgeving.

ww. der VIe Kl. met stamvocaal *ā* tot voorbeeld gediend hebben ¹⁾. Immers in dezelfde plaatsen, die het part. [ə] [ø. tən] gebruiken en nog andere er bij uit de omgeving, is in de VIe Kl. de [ø.] van de praet. doorgedrongen in de part..

De praet. van de groep blazen, braden enz. en ook die van lopen enz. bezaten een lange stamvocaal. Een lange stamvocaal kwam voor in het praet. sing. van de ww. der IIe Kl., in de praet. sing. en plur. van de ww. der VIe Kl., als deze niet door positie verkort is, in het praet. plur. van de ww. der IVe en Ve Kl.. De praet. van deze twee laatste klassen hebben zich op bijzondere wijze ontwikkeld, de overige hebben misschien hun invloed doen gevoelen op de vocaal van deze groepen reduplicerende verba, doch de door umlaut gewijzigde vocaal kwam ook hier reeds voor in de conjunctief. Door samenwerking van deze invloeden kwam hij ook in de indicatief terecht.

De umlaut in het praet. en part. van de Kl. II, III en IV zie ik dus als de oudste. In deze klassen vindt men oorspronkelijk *ū* in het part. en de umlaut van *ū* is [y], niet [œ] of [ø.]. Aan te nemen, dat *ū* > *ō* geworden is en dat deze *ō* daarna pas umlaut heeft ondergaan is onmogelijk. Immers dan zou, nadat *ū* tot *ō* geworden was, de *i* van de volgende syllabe nog zijn invloed hebben doen gevoelen. Dit zou in een niet zo ver verwijderd verleden nog moeten hebben plaats gehad, want juist voor *i* is de *u* van de stamsyllabe langer bewaard gebleven. Daarom ook meent Gallée, dat de umlaut in alle part. van de IIIe en IVe Kl. niet uit dezelfde tijd kan zijn ²⁾.

In *edrinken*, *ebünden*, *ezüngen* neemt hij een umlaut aan, die door de *i* van de uitgang *-in* is tot stand gekomen. De wgerm. *ū* bleef toch voor nasaal + konsonant, wanneer de volgende lettergreep een vocaal bevatte, die de bijtoon had ³⁾. Gallée neemt dan een uitspraak [ədrɪŋkən] enz. aan. Maar gaat Gallée verder: „Bei anderen kann dieser nicht der fall gewesen sein z.B. bei bergen, helfen, worden, breken, stelen, nemen müsste, wenn das suffix *i* gezeit hätte, *ü* der vocal der wurzelsyllabe sein". Voordat de umlaut gewerkt heeft, moet er een *o* in de stamsyllabe gestaan hebben; deze *o* wijst op een *a* in de volgende syllabe, want *ō*, *ō*,

¹⁾ De uitspraak van de klinker in infinitief en praesens van de w.w. der VIe Kl. en van *laten* is echter niet gelijk (Kloeke: De Noordnederlandsche Tegenstelling N.T. XXVII, blz. 254).

²⁾ J. H. Gallée: Zur Altsächsische Grammatik (Zeitschrift für Deutsche Philologie 29er Band, S. 147-148).

³⁾ Over het bewaard blijven van de *ū* ook Gallée: Alts. Gr. § 69.

äō zijn ontstaan door umlaut van ð, o en ao, en ao is door rekking uit o ontstaan.

Niet alleen in de IIIe en IVe Kl., maar ook in de tweede staan we voor deze moeilijkheid. Ook daar is de ū geworden tot [œ] en door rekking tot [œ.] of [ø].

Een scheiding te maken tussen de participia van de ww. der IIIe Kl. is op grond van de tegenwoordige uitspraak niet nodig: de klank, die staat voor nasaal + konsonant is gelijk aan die voor andere medeklinkers. Mocht er enig verschil op te merken zijn tussen de verschillende vocalen, dan kan dit beschouwd worden als te zijn ontstaan door de omringende consonanten. Het spellingbeeld heeft hier Gallée misleid. Gallée neemt voor de part. van de ww. der IIIe Kl., waarin de vocaal niet gevolgd wordt door *n* + consonant — hij noemt helpen — een andere gang aan. Hij vermoedt hierbij invloed van de umlaut van het praet. ind., dat de umlaut uit de optatief gekregen heeft. Van worden en bergen, waarvoor Gallée als praet. *wier*, *wierden* en *barg*, *borgen* opgeeft, worden de part. *ewörden* en *ebörge* verklaard als analogieformaties naar andere ww. met *ō* als stamvocaal. Maar is het wel zeker, dat in de tijd, toen deze umlaut is ontstaan, worden en bergen hun verl. tijden anders vormden, dan de overige ww. der IIIe Kl.? Gallée moest wel rekening houden met het bestaan van deze vormen, daar hij veronderstelt, dat de umlaut in deze ww. later heeft plaats gehad dan die in *edrunken* enz. en *edregen* enz.. Een verklaring dus, waarbij rekening moet gehouden worden met verschillende uitzonderingen.

Gallée heeft aangenomen, dat casus met *-in* naast die met *-an* van de part. voorkwamen in hetzelfde dialect. Men mag dus *gütan naast *gutin, *hülpan naast *hulpin en *brükan naast *brükin stellen. *gütan, *hülpan, *brükan werden tot *göten*, *hölpēn* en *bröken* door invloed van de *a* van de volgende syllabe, *gütin, *hülpin, *brükin tot *güten, *hülpen, *brüken.

Gallée neemt voor Twente ¹⁾ een tijdlang *bröken* naast *brüken* aan. Door contaminatie zou men dan *bröken* gekregen hebben, evenals men in het Gelders *stok* plur. *stökken* naast *stük* plur. *stükke* vindt.

Misschien zou hier eerder te spreken zijn van assimilatie. De [y] uit het part., die reeds was doorgedrongen in de plur. van het

¹⁾ Waaronder Gallée alleen van Twente spreekt, is duidelijk, als men de bespreking van Gallée's inleiding nagaat.

praet., tenminste in Klasse II en III, is mogelijk in later tijd onder invloed van de vocaal, die in de conjunctief ontstaan was en was doorgedrongen in de indicatief sing., geworden tot [œ].

Men heeft dan een tijdlang als wwsvormen van de IIe, IIIe en IVe Kl. gehad: [go.t]-[gutən]-[(ə)gytən]; [həlp]-[həlpən]-[(ə)həlpən] en [brak]-[bre.kən]-[(ə)brykən]. Deze zouden, toen de vocaal van het part. doordrong in het praet. plur., geworden kunnen zijn tot: [go.t]-[gytən]-[(ə)gytən], [həlp]-[həlpən]-[(ə)həlpən] en [(ə)brykən]¹⁾. Nadat de umlaut uit de optatief doorgedrongen was in het praet. sing. zouden deze dan geluid hebben: [gœ.t]-[gytən]-[(ə)gytən], [hœlp]-[həlpən]-[(ə)həlpən] en [(ə)brykən]. Assimilatie zou dan opgeleverd hebben: [gœ.t]-[gœtən]-[(ə)gœtən], [hœlp]-[hœlpən]-[(ə)hœlpən] en [(ə)brœkən].

De rekking van de vocaal in praet. plur. en part., de uitspraak van de slotlettergreep, het al of niet voorkomen van het praefix in het verl. deelwoord zijn hierbij, als niet ter zake doende, buiten beschouwing gelaten. Maar waarom dan de assimilatie heeft plaats gehad in de richting van de [œ], terwijl het verleden deelwoord [y] had?

Vergelijken we de part. van deze dialecten met die uit het oudfries, dan merken we op, dat in de part. van de Ve Kl. in het oudfries en deze dialecten geen palatalisatie is op te merken. In het oudfries hebben de part. van de ww. der VIe Kl. een vocaal, die door umlaut gewijzigd is, die der reduplicerende gedeeltelijk de vocaal van het praesens. Hier hebben beide groepen in hun geheel de vocaal van het praesens. In de IIIe Kl. is in het oudfries de Germaanse *u* bewaard gebleven, waarschijnlijk vanwege de klankverbindingen, die op deze vocaal volgden. Dit zou ook hier het geval geweest kunnen zijn. De umlaut zou dan later in deze klasse zijn doorgedrongen en dan verviel de moeilijkheid, dat de vocaal in *edrünken* enz. hetzelfde umlautsproduct opleverde als die in *ebörge* enz.

Het tegenwoordige fries heeft palatale vocalen in de participia in Klasse I, II, IV (behalve in *nimme* en *komme*) en V en in een gedeelte van die der reduplicerende ww.. De IIIe Kl. wijkt met zijn [ou], [o:ə] en [o] af, ([ö] komt in 5 ww. voor r voor), de VIe Kl. heeft in 5 ww. de vocaal van het praesens, verder [ɪ:ə], [u] en [e:]; in de redupliceren-

¹⁾ Dat de praet. van de IVe Kl. hun eigen weg gegaan zijn, is hiervoor al betoogd ze worden daarom hier verder weggelaten.

de is dit eveneens, behalve in 3 ww., het geval. Deze hebben *o* ¹⁾.

We zouden daarom dit verschijnsel tot de ingvaeonismen willen rekenen, doch het is wel vreemd, dat het niet bekend is uit streken ten westen van de Zuiderzee. Alleen is een vorm *beweuigen* (part.) voor Benningbroek genoteerd ²⁾.

---

¹⁾ P. Sipma: Phonology and Grammar of Modern West Frisian, p. 71-73.

²⁾ Winkler Dialecticon IIe deel, blz. 41, vs. 20.

HISTORISCHE BESCHOUWING OVER HET VERLOOP VAN DE GRENSLIJNEN

De noordgrens van ons verschijnsel ligt bij de grens van het gebied, dat de klassieke schrijvers door Friezen bewoond noemen. Aan het begin van onze jaartelling hadden Friezen stellig het land tussen Lauwers en Vlie bezet; het gebied tussen Lauwers en Eems werd waarschijnlijk door een stam der Chauken ingenomen. In later eeuwen zijn deze Chauken aan de Friezen ondergeschikt geworden. Als zuidgrens van het gebied, dat ten oosten van de Zuyderzee eenmaal tot Friesland heeft behoord, noemt men een veenstrook van de mond van de Kuinder tot aan de punt van de Hondsrug en vandaar zich voortzettend in de heidevelden van Westerwolde en de Bourtanger moerassen.

Het huidige Friese taalgebied heeft in het zuidoosten dezelfde grens; in het tegenwoordige Groningen is de toestand niet zo eenvoudig.

Uit de toestanden in later tijd is ons gebleken, dat de veenstreek van de mond van de Kuinder tot het noordelijk gedeelte van de Hondsrug een scherpe scheiding heeft gevormd. Immers tot de pagus Threant heeft ook nog Stellingwerf behoord. Stellingwerf stond onder het dekanaat Drente. In het begin der 16e eeuw vormden Steenwijk en Vollenhove met Stellingwerf een afzonderlijk kerkelijk district. De bisschoppen van Utrecht hebben moeite gedaan hun wereldlijk gezag in Stellingwerf te vestigen, echter zonder succes. Verder naar het westen schijnen zij dit nooit bezeten te hebben. Cultureel bestond er een nauwe band tussen de noordoosthoek van Overijssel en zuidwest Drente met Stellingwerf. Aan het St. Clemens kapittel te Steenwijk behoorde een aantal kerken in deze buurt, doch niet alle. Het landbouwbedrijf had in de Friese Wouden in hoofdzaak het karakter van dat der zandstreken ¹⁾. Eeuwenlang is Steenwijk de marktplaats geweest van Stel-

---

¹⁾ Schuiling; Nederland Deel I, blz. 468.

lingwerf. Het contact met het zuiden en oosten kwam grotendeels over Steenwijk tot stand: de wegen, die op de 17e- en 18e-eeuwse kaarten getekend staan, wijzen nog daarop.

En dit nauwe contact van Stellingwerf met het zuiden en oosten, vindt men weerspiegeld in de taal: Stellingwerf sluit zich in dit verschijnsel bij Drente aan.

Geschriften in het Stellingwerfs, ouder dan die in de Friese Volksalmanakken van $\pm$ 1840 zijn opgenomen, zijn mij niet bekend. Uit deze, benevens uit de enquêtes van het A. G., en verder uit eigen onderzoek blijkt, dat het Stellingwerfs in de 19e en 20e eeuw de umlaut heeft in praet. zowel als in part. van de ww. der IIe, IIIe en IVe Kl., in het praet. der ww. van de VIe Kl., in het praet. van de reduplicerende ww., tenminste in het algemeen gesproken.

In de venen van Noord-Drente woonde in de Karolingische tijd een Saksische stam. Het gebied van de latere stad Groningen met het gedeelte van de Hondsrug bezuiden er van, maakte een deel uit van de pagus Threant. Aardrijkskundig is dit een voortzetting van Drente. Het karakter van het landschap Westerwolde, zandruggen, die zich in het veengebied uitstrekten, week van dat van het overige Groningen af, maar kwam overeen met dat van Oost-Drente en dat van de streek langs de Eems. De uitloper van de Hondsrug ressorteerde met het overige Drente kerkelijk onder Utrecht, terwijl de Ommelanden aan Munster, Westerwolde aan Osnabrück ondergeschikt waren. De Groninger Grote-Kerk was de moederkerk van de parochies in het Gorecht. Het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht strekte zich in naam ook over Groningen uit, maar sedert Groningen burggraven had, bleef er van dit wereldlijk gezag hier bijna niets over.

Groningen was van het zuiden uit gemakkelijk te naderen: eeuwen lang liep de enige weg naar het noorden over de Hondsrug naar Groningen. In de M.E. is het de stad gelukt de Ommelanden cultureel en economisch aan zich te onderwerpen. Westerwolde, dat niet tot de Ommelanden gerekend werd, was in 1475 een bezitting van de stad geworden. In 1478 is het Oldambt met Bellingwolde aan de stad gekomen; het gedeelte van Fivelingo, dat de zuidelijke vormen heeft, ligt juist langs een van de verbindingswegen van Groningen met de zee.

De streken, die later de Ommelanden worden geheten, hebben ongetwijfeld eenmaal tot Friesland behoord. Of de bevolking van

deze echter tot het laatst der M.E. Fries gesproken heeft, staat niet vast. Huizinga ¹⁾ heeft dit trachten te bewijzen, maar zijn mening is bestreden ²⁾. Huizinga ziet de versaksisering van de Ommelanden uitgaan van de stad: de bevolking van deze — voor het patriciaat is dit gemakkelijk na te gaan — breidde zich uit door vestiging van Drenten, Westfalen enz. ³⁾. Weinig Friezen en bewoners van de Ommelanden werden burgers van de zich uitbreidende stad. Vele rijke Groningers hebben in de M.E. bezittingen verworven in de Ommelanden en het is zeer wel mogelijk, dat de oorspronkelijke Drenten hun familieleden en kennissen hierop een bestaan hebben verschaft. Doch ook zonder deze tussentrap: de Stad, zullen de Groninger kleilanden wel aantrekkingskracht op de bewoners van de zandstreken uitgeoefend hebben. Dat de spreekwijze dezer Drenten veel navolging zal gevonden hebben in de Ommelanden, is niet aan te nemen.

Uit de tegenwoordige toestanden op dialectgebied in de provincie Groningen, voor zover bekend, zou men moeten concluderen, dat de invloed van de Stad op het westen en het noorden niet groot geweest is. De kaarten van Te Winkel, Kloeke en Schuringa laten ons dialectgrenzen zien, die in de buurt van de stad niet merkbaar van richting veranderen.

Op Te Winkels lange i-kaart ⁴⁾ vormt Groningen de noordelijkste punt van het gebied, dat deze klinker als [i.] uitspreekt aan het eind van een lettergreep voor medeklinkers, als tweeklank aan het eind van woorden en voor klinkers. Deze uitspraak is ook die van bijna geheel Friesland en Drente tot de Hunze.

In Kloeke's studie over de aanspreekvormen ⁵⁾ is van een krachtige invloed van de taal van de stad op die van de omgeving niets te bemerken. De nominatiefvorm *ie* met de accusatiefvorm *joe* als vormen van de 2e pers. plur. komen voor in een gebied noordelijk en oostelijk van de stad, in het Westerkwartier zijn nom. en acc. samengevallen tot *joe*, op het noordelijk gedeelte van de Hondsrug, van Zuidlaren tot juist om de stad Groningen heen, zijn de vormen *jai-jou*, in het zuidelijk gedeelte *jei-jou*, in gebruik.

¹⁾ J. Huizinga: Hoe verloren de Groninger Ommelanden hun oorspronkelijk Fries karakter? (Driemaandelijkse Bladen XIVe Jrg., blz. 1-77).

²⁾ D. J. R. Nyëssen: The passing of the Frisians, p. 273.

³⁾ J. Huizinga: Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen (Gron. Volksalmanak Jrg. 1910, blz. 210-232).

⁴⁾ J. te Winkel: De Noordnederlandse tongvallen, Afl. II: De lange i.

⁵⁾ G. G. Kloeke: De aanspreekvormen in de dialecten onzer Noordelijke provinciën. Ts. XXIX, blz. 238-273.

De vormen van de Hondsrug wijken af van die van het noorden en oosten.

De apocoperingslijn ¹⁾ loopt in Groningen van een punt aan het zuidelijk gedeelte van de Dollard gelegen ongeveer naar het westen, deze gaat vervolgens ten noorden van Groningen om de stad heen, loopt daarna even ten zuiden er van weer naar het oosten tot de Hunze en zet zich verder langs deze rivier voort. Het gebied ten noorden en zuiden van deze lijn mist de toonloze *e* aan het eind van een aantal woorden. Groningen gaat hierin met Noord-Drente mee. Het gebied met [*ø*] ziet er uit als een wigvormig aanhangsel van het aangrenzende Duitse gebied, doch in dit gebied is het besproken verschijnsel niet nauwkeurig onderzocht. De vormen van de Stad zijn niet naar het noorden, westen of zuiden doorgedrongen.

Schuringa's kaartje in zijn dissertatie bevat nog twee andere grenslijnen nl. de oostgrens van het encl. pronomen v. d. 3e pers. sing. masc. *er* (*d'r*) en de oostgrens van het gebied met rekking van de os. *i* voor *n* + dentaal in sommige woorden. De oostgrens van het eerste verschijnsel loopt van de Drents-Groningse grens aan de kant van De Leek ten oosten van Hoogkerk naar de Lauwerszee. In de omgeving van Groningen verandert deze lijn op generlei wijze van richting. De tweede isoglosse ligt eveneens langs dezelfde Drent-Groningse grens, buigt dan ten noorden van Groningen naar het noordoosten en eindigt aan de Eemsmond in de buurt van Rode School. Grote invloed van het Stads-Gronings op het verloop van deze lijn, blijkt niet. ²⁾

Kloeke's studie over de verkleiningsuitgangen ³⁾ heeft ons doen zien, dat het Drentse suffix *-in*, ook voorkomt in Groningen en het Gorecht, doch verder noordelijk en oostelijk niet.

De grenslijnen van het *sluig*- en *luip*-gebied lopen van de westelijk Drents-Groningse grens om Groningen heen naar de Dollard ⁴⁾.

De andere met Noord-Drente overeenkomende praet. en part.

¹⁾ G. G. Kloeke: De apokoperingslijn in Groningen en Drenthe. Driemaandelijke Bladen. Jrg. XIX, blz. 1-40.

²⁾ In de Taaltuin II, blz. 73-84 doet J. Klatter in: Enige Groninger isoglossen, verslag van zijn onderzoek naar de *ie-foe* lijn, de grens van *er* en de rekking van de os. *i* voor *n* + dentaal met nog twee andere isoglossen. Deze blijken nog verder naar het oosten om Groningen heen te buigen, als uit de vorige onderzoekingen bekend was. Voor mijn conclusie maakt dit geen verschil.

³⁾ G. G. Kloeke: Ostniederländische Diminutiva (Jahrbuch des Vereins für Niederd. Sprachforschung LV Jhrg. 1929).

⁴⁾ Zie de beschrijving van deze grenslijnen in het hoofdst.: De sterke ww.s-vormen van het grensgebied. A Aan de noordgrens.

komen, een enkele uitzondering buiten beschouwing gelaten, een vorm *hulp* voor Warfum, *huilp*, *huil*, *luijp* voor Appingedam; *luijp*, *druig*, *vurig* voor Ten Boer, ten noordoosten van Groningen, niet noordelijker en westelijker voor dan de lijn, die Groningen met Delfzijl verbindt. Het verspreidingsgebied van deze vormen is in hoofdzaak, behalve de omgeving van de Stad met het Gorecht, het zuidelijk gedeelte van Fivelingo met het Oldambt en Westerwolde. Juist deze delen waren het nauwst aan de Stad verbonden. Het verloop van deze lijn toont veel punten van overeenkomst met de isoglosse van de rekking van de os. *i* voor *n*+dentaal.

Dat er een groot verschil in dialect tussen Drente en het Westerkwartier en Westerwolde zou bestaan, was te verwachten. Men moet in het oog houden, dat Drente vroeger van deze streken door grote veengebieden was gescheiden, ook dat zowel in de kerkelijke indeling als in de wereldlijke de Drentse streken en de Groningse, de Stad met het gedeelte ten zuiden er van uitgezonderd, tot verschillende bestuursonderdelen behoorden. Van agrarisch standpunt bezien, was het onderscheid tussen Noord-Drente en het Westerkwartier groot, minder groot dat tussen Drente en Westerwolde. Contact tussen Oost-Drente en Westerwolde over het veen heeft er bijna niet bestaan.

Dat de stad en de noordelijke Hondsrug Drentse vormen heeft, verwondert ons niet. Uit de Westerwoldse kan invloed van de taal van de Stad blijken, maar ook van het aangrenzende Duitse gebied, dat dezelfde umlaut heeft. Deze is daarin nog niet volledig nagegaan. De umlautsvormen van het Oldambt en die van zuid-Fivelingo moeten op dezelfde manier bekeken worden. Alleen zou men verwachten, dat de zuidelijke vormen via Groningen verder in de Ommelanden waren doorgedrongen. Dat de gang juist omgekeerd zou geweest zijn en de Stad door invloed van de Ommelanden de umlaut zou verloren hebben, is niet aan te nemen. Men verkeert zelfs in het onzekere over de taal, die in de M.E. in de Ommelanden gesproken is. Moeilijk is een verklaring te vinden voor het verschijnsel, dat slechts een gering aantal vormen noordelijker is gekomen, of zich noordelijker gehandhaafd heeft dan de lijn Oosterwolde-Rolde-Eext. Grenzen van kerkelijke of wereldlijke onderdelen hebben hier niet gelegen. Men zou geneigd zijn hierin invloed van de taal van de Stad te zien, doch de hiervoor beschreven isoglossen manen tot voorzichtigheid. Dat de Stad de umlaut slechts in enkele groepen heeft bewaard, moet waarschijnlijk be-

schouwd worden als een opgeven van de afwijkende vormen onder invloed van de cultuurtaal van deze streken.

Reeds Winkler noemt de tongvallen ten noorden van Assen, die van Norg, Paterswolde, Eelde, Zuidlaren enz., veel meer grof en hard dan die van het overige Drente. Hij acht ze meer gelijkend op die van het Groningse Langewold, Fredewold en Gorecht ¹⁾.

Dat Gasselte met Gieten na de Hervorming, tot 1611 toe, verenigd is geweest, daarmee is de huidige toestand op dialectgebied in overeenstemming, maar men zou niet vermoeden, dat Eext tot 1842 een onderdeel is geweest van de parochie Anlo. Misschien zijn de vormen zonder umlaut voor Anlo en Annen vrij nieuw, evenals zij dat ook zijn voor Assen met de naaste omgeving, eens buurtschappen van de parochie Rolde. Opvallend is, dat de Zuidlaarders — zij willen geen Drenten genoemd worden — die altijd veel handel hebben gedreven met de stad Groningen, in hun dialect alleen de umlaut hebben in de ww., waarin deze ook in Groningen voorkomt.

In het woningtype van Noord-Drente is geen invloed uit het zuiden naar het noorden in kracht afnemende, op te merken. Veel Friese elementen in de woningbouw kan men waarnemen tot de grote vlakte ten westen van de Hondsrug. Op de Hondsrug treft men een soort dwarshuis aan, maar van een bepaald type is hier niet te spreken.

De oorspronkelijke klederdracht van Drente heeft sterk de invloed van het noorden ondergaan, immers vertoont het Drentse oorijzer de Fries-Groningse vorm. Waarschijnlijk heeft de Friese dracht zich vanuit de beide marktcentra: Groningen en Meppel over het platteland verbreid ²⁾.

Uit de geschriften van vroeger eeuwen is omtrent umlaut aan de noordgrens weinig te concluderen: in de praet. plur. van verschillende ww. der IVe en Ve Kl. ziet men *e* of *ee*, een *u* is gespeld in vormen van ww. van de IIIe Kl. en in die van de reduplicerende ww., een *oe* in die van de ww. der IIe, IVe en VIe Kl., doch naast deze komen er enkele voor, waaruit men met grote mate van waarschijnlijkheid tot umlaut kan besluiten ³⁾.

De afwijkende vormen, die meegedeeld zijn in de Groninger dialectstudies en -teksten uit de 19e eeuw, benevens in de enquêtes

¹⁾ Winkler: *Dialecticon* deel I, blz. 387.

²⁾ Gallée: *Het boerenhuis en zijn bewoners*, blz. 85 en 102.

³⁾ Zie het hoofdstuk: *Onderzoek van oude teksten* blz. 78, 79, 80, 81, 83.

van het A. G., zijn dezelfde als die van tegenwoordig. Of dit alle vormen waren, waarin umlaut viel te constateren en in welke plaatsen deze precies voorkwamen, daaromtrent lichten ons deze studies en teksten niet nauwkeurig in.

Voor Drente kan men zeker tot 1840 de umlaut nagaan. Dat in Noord-Drente de overgang lag van het gebied met umlaut en dat, waarin de umlaut slechts in enkele vormen voorkomt, is op te maken uit de enquêtes van het A. G..

Schokland heeft als Urk waarschijnlijk tot de pagus Salon behoord. Urk is ± 968 voor de helft aan de abdij Elten geschonken. In de M.E. waren beide eilanden bezittingen van de heren van Kuinder en Voorst. De kerken van Ens en Emmeloort, en ook de kerk van Urk, hebben een tijdlang behoord aan de abdij St. Odulf te Stavoren. In 1660 is Urk met noordelijk Schokland aan Amsterdam gekomen, zuidelijk Schokland is aan Overijsel gebleven, maar toch komt Urk in zijn werkwoordsvormen gedeeltelijk met het oosten overeen — er zijn ook andere formaties — en wijzen de enkele vormen, die ons van het Schokkers zijn overgeleverd, in dezelfde richting. Het dialect van Ens staat verder van het Hollands af dan dat van Emmeloord. Winkler wijst op de overeenkomst tussen het dialect van Urk en het Saksische Nederduits ¹⁾.

De scheiding van de vroegere dekanaten Drente, waartoe ook Vollenhove behoorde, Twente, Deventer, waaronder een gedeelte van de Achterhoek ressorteerde, Veluwe en Goylandia tekent zich in dit dialectverschijnsel niet af. Het dekanaat Juxta Vechtam bestond niet alleen uit Nardinclant.

De zuidgrens van ons gebied ligt in de streken, die voor de Volksverhuizing door de Germaanse stammen der Chamaven, Chattvarri, Saliën Tvihanti ingenomen werden. Al deze stammen — van de Tvihanti is daarvan geen bericht tot ons gekomen — maakten deel uit van de Frankenbond. Zij alle hebben herhaaldelijk gepoogd zich in het Romeinse imperium te vestigen. De z.g. Saksische stammen, die van het oosten kwamen, hebben de intensiteit van dit streven vergroot. De Franken hebben in later eeuwen moeite gedaan hun heerschappij over deze Saksen uit te breiden, iets wat hun onder de Karolingers gelukt is. De macht uit het zuiden heeft dan overwonnen.

Het gehele zuidelijke grensgebied heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van de Saksisch genoemde pagus Hameland.

¹⁾ Winkler: Dialecticon IIe deel, blz. 52.

Het Gooi, door veengebied van oosten, zuiden en westen afgesloten, kwam in grondsoort overeen met de overige zuidgrens; het boerenbedrijf was dat der zandstreken. Enige bijverdienste werd gevonden in de lakennering. In deze industrie had Naarden voor deze streek de leiding; Naarden was ook de marktplaats van het Gooi. Echter is tegenwoordig in Naarden niet meer van een dialect te spreken. Dat de Gooiers weinig voelden voor het zoeken van nieuwe wegen, blijkt uit de geschiedenis van de ontginning der Gooise venen in de 14e en 15e eeuw. Waarschijnlijk is een gedeelte van de ontginners op de plaats van hun werkzaamheden blijven wonen en, zo gezien, behoeft het niet te verwonderen, dat het dialect van Loosdrecht en Eemnes van dat der dorpen in het Gooi verschilt. Dat de groei van Eemnes in deze tijd valt, blijkt uit de afscheiding van Eembrugge $\pm$ 1350. In de tijd der Republiek was het Gooi nog een afzonderlijk bestuursonderdeel. Eembrugge is na de afscheiding van Eemnes geleidelijk achteruit gegaan. Over Bunschoten is in dit verband niets bekend.

Of het Baarns deze umlaut heeft bezeten, is niet meer te constateren, maar wel treft men er nog resten van aan in het Soests. Baarn is als Soest, Eembrugge, de buurtschappen van Hoogland en andere plaatsen een deel geweest van de parochie Leusden, die aan het dekanaat Goylandia ondergeschikt was. De Saksische gouw Flehite hield in het noorden eenmaal het gebied van laatstgenoemde plaatsen omvat.

Merkwaardig is, dat in de woningbouw het Frankische halletype van de Veluwe en oostelijk Utrecht eens is verspreid geweest tot Muiden toe. De invloed van het zuiden. Friese huisvormen zijn ons eveneens uit het Gooi bekend. Friese rechtsopvattingen werden aangehangen in Rijnland en Amstelland, tot de Utrechtse Vecht toe, maar niet in het Gooi.

De taal van de schaar- en bosbrieven van het Gooi staat sterk onder de invloed van de westelijke schrijftaal. Uit de bijdragen in Winklers *Dialecticon* zou men een verkeerde gevolgtrekking maken aangaande het dialect van Huizen en Laren, wat ons verschijnsel betreft. De vragenlijsten van het A. G. geven een ander beeld. Winklers opmerking over de verwantschap van het dialect van Urk met dat van het Gooi is op dit punt juist ¹⁾.

Het behoeft geen verwondering te wekken, dat het dialect van de bewoners van de verspreide buurtschappen van de gemeente

¹⁾ Winkler: *Dialecticon* IIe deel, blz. 101.

Hoogland met dat van Eemnes en Amersfoort overeen komt. Hun bedrijf, in hoofdzaak veeteelt, was hetzelfde als dat der Eemnessers. Daar de gehuchten een centraal punt misten — zo is eerst in 1838 de kapel te Koelhorst tot kerk verheven — waren de Hooglanders geheel op Amersfoort aangewezen.

Verskil in geloof valt hier niet samen met verschil in dialect. Wel is een groot deel der Hooglanders Katholiek en zijn de Spakenburgers en Bunschoters alle Protestant, maar toch staat Hoogland aan de zijde van het gedeeltelijk Protestantse Eemnes en het Protestantse Hoevelaken. Ook in het Gooi gaat met godsdienstverschil geen verschil in dialect gepaard. Mogelijk is het dialectverschil hier ouder dan het godsdienstverschil. Tevens moet er de aandacht op gevestigd worden, dat in Eemnes noch Hoogland enig spoor valt te ontdekken van locale klederdracht.

Hoevelaken was toen het (in de 12e eeuw) ontstond, als onderdeel van de parochie Leusden, reeds zuidelijk georiënteerd. Veengebied scheidde het van Nijkerk. De bewoners van Hoevelaken en die van Nijkerk hadden toen heel weinig omgang met elkaar. Die van het veengebied, in het Zwartebroek en ook in Terschuur, kwamen waarschijnlijk wel in aanraking met die van het Nijkerkerveen. Misschien ook is de toestand op taalgebied in Hoevelaken jong en hebben de bewoners er van onder invloed van Amersfoort, hun marktplaats ¹⁾, en van het zuiden deze eigenaardigheid prijsgegeven en zijn enkele oude vormen nog in genoemde buurtschappen blijven hangen. Zwartebroek en Terschuur zijn thans, evenals Voorthuizen, delen van de burgerlijke gemeente Barneveld, van de kerkelijke gemeente Voorthuizen.

Nijkerk, dat pas laat tot enige ontwikkeling is gekomen, vormde in de tijd van de Republiek, evenals Putten, een afzonderlijk drostambt. Dat Barneveld en Voorthuizen, evenals Nijkerk $\pm$ 1200 nog behoorden tot de parochie Putten, is uit deze eigenaardigheid niet meer te zien, maar wel, dat Putten en Voorthuizen van elkaar gescheiden waren door een uitgestrekt heidegebied, waardoor in de 18e eeuw nog geen verbindingsweg liep.

Winklers Dialection leert ons, dat $\pm$ 1870 Nijkerk aan dezelfde kant stond als nu; de opgaven van de enquêtes van 't A. G. van 1879 laten ons hetzelfde zien voor Putten en Voorthuizen.

¹⁾ In Excerpt no. 88 uit de raadsbesluiten van Amersfoort van 1436-1523 wordt aan de inwoners van Hoevelaken het recht gegeven: „bynnen onser stad vry (te) wesen, varen, ende keren” (Rechtsbronnen der kleine Steden v. h. Nedersticht uitg. door Mr. R. Fruin Th. Azn. Ie deel).

Onze grenslijn loopt ook dwars door het schoutambt Barneveld uit de tijd der Republiek, waarvan zowel Voorthuizen en Kootwijk als Garderen en Elspeet een onderdeel uitmaakten. Garderen lag aan de reeds boven vermelde weg van Bunschoten over Nijkerk naar Kootwijk; in Kootwijk kwam de weg Amersfoort-Hoevelaken-Voorthuizen op deze uit. De buurtschap Stroe, bij deze weg gelegen, staat aan de kant van Voorthuizen. Nog tegenwoordig behoort Stroe kerkelijk onder Garderen.

Het kleine Kootwijk lag vroeger aan de kruising van de wegen west-oost, met die van de weg noord-zuid: de Harderwijker karreweg.

Kootwijk heeft tot de 16e eeuw kerkelijk onder Garderen gestaan, en na de Hervorming is Kootwijk weer tot 1607 met Garderen verenigd geweest. Volgens de enquête van 1879 zouden de dialecten van Kootwijk en Garderen beide dit verschijnsel kennen.

In het algemeen verwondert het ons niet, dat er tussen de kleine dorpjes en buurtschappen van de Midden-Veluwe, van elkaar gescheiden door uitgestrekte heidevelden en bossen, dialectverschillen bestaan. De bewoners van de verschillende buurtschappen kwamen bijna niet met elkaar in aanraking. Wel is het zéér interessant om te zien, dat er toch een isoglosse west-oost door dit schaars bevolkte gebied loopt, dat dus een zuidelijke eigenaardigheid hier doodgelopen is, of anders gezegd, dat het gebied met umlaut zo ver naar het noorden is opgerold. Dat dat „oprollen” zo vlug in zijn werk is gegaan, dat Kootwijk in het midden van de vorige eeuw de umlaut nog bezat, en nu heeft verloren, volgt hieruit niet. Wel is het een feit, dat de boeren, die zich de laatste jaren hier gevestigd hebben, uit het zuiden zijn gekomen, bijv. uit Lunteren, Ede, Achterberg bij Rhenen. Met Van Schothorsts conclusie over de eenheid van het dialect van Barneveld, Voorthuizen, Appel, Nijkerk, Putten, Ermelo en Garderen zijn de resultaten van dit onderzoek in strijd.

Winklers *Dialecticon* zou ons, wat Uddel aangaat, op een dwaalspoor voeren; de Uddeler dialectteksten in Van de Schelde tot de Weichsel stellen Uddel niet positief aan de kant van de umlaut. De lijst van 't A. G. van 1879 voor Uddel bevat drie zuidelijke vormen, die voor Elspeet alleen noordelijke.

Hoog-Soeren stond vroeger als nu kerkelijk en wereldlijk onder Apeldoorn. Het schoutambt Apeldoorn in de tijd van de Republiek omvatte ten zuiden van Apeldoorn geen plaatsen meer. Van

belang is de constatering, dat enkele noordelijke vormen nog in Hoog-Soeren gebruikt worden. Waarschijnlijk zijn dit ook in vroeger tijd de vormen van Apeldoorn geweest. Teksten of studies in het dialect van Apeldoorn stonden mij niet ter beschikking.

Aan de oostkant van de Veluwe hoogten is benoorden Apeldoorn Epe een middelpunt geweest: de kerk van Epe was de moederkerk van die van Vaassen, Oene en Heerde. De kerkelijke gemeente Emst is van zeer recente datum. Tot het schoutambt Epe behoorde ook Vaassen en Oene, tot dat van Heerde ook Veessen en Vorchten. Gortel stond onder Epe. En dat Vaassen meer noordelijk dan zuidelijk georiënteerd geweest is, leert ons het huidige dialect nog.

De stadsboeken van Harderwijk verschaffen ons evenmin als de geraadpleegde Gelderse markerechten vormen, waaruit men zonder enige aarzeling tot umlaut kan besluiten. 19e eeuwse dialectteksten uit deze streek laten ons de umlaut in enkele participia zien, ook in de lijsten van 1879 voor Epe is umlaut in de participia op te merken, de gegevens voor Oene wijzen op een overgangstoestand.

Als volgend middelpunt moet Terwolde gezien worden. Nijbroek, een betrekkelijk jonge plaats, maakte tot 1339 deel uit van de parochie Terwolde. Het zuidelijk deel van Welsum heeft tot in de 19e eeuw onder Terwolde gestaan. Onder het archidiaconaat-schap Deventer ressorteerde ten westen van de IJsel: Wilp, Twello, Terwolde, Nijbroek en Welsum. Het schoutambt Voorst omvatte de dorpen: Wilp, Voorst en Twello, een aanwijzing, dat de streek langs de IJsel als een geheel beschouwd werd tegenover de hoger gelegen gronden. Opvallend is ook, dat het dwarshuis langs de IJsel wordt aangetroffen tot even benoorden Wijhe.

Voor we verder de grenslijn langs gaan, iets over de Veluwe in het algemeen. Penning heeft bij zijn onderzoek de breedhoofdigheid van de Noord-Veluwnaren toegeschreven aan een mensensoort, dat uit het oosten gekomen is. Op de Veluwe en ook nog verder westelijk hebben Saksische stammen gewoond, maar ook worden er enkele overblijfselen van Frankische gevonden. Deze Saksische stammen hadden zich tot aan de Rijn genesteld. Nog in de tijd van de prediking van het Christendom worden de bewoners van Wilp en ook die van Deventer Saksen genoemd, maar tevens weten we, dat deze plaatsen lagen op de grens van het gebied, dat door Saksen en dat door Franken bewoond was.

De pagus Felua was waarschijnlijk een onderdeel van de gouw Hameland, waartoe het Gooi behoorde en naar het zuiden de streek tot de Rijn. Graaf Wichman, de stichter van Elten ($\pm$ 970), die het gebied van Naarden af tot aan de Lauwers en Eems in zijn macht had, de gouwen ten zuiden en oosten van het Almeri, heeft over ons hele umlautsgebied geregeerd en ook over het gedeelte ten zuiden ervan tot de Rijn toe.

De hele Veluwe met Rhenen en nog enkele Betuwse gemeenten, maar met uitzondering van de straks genoemde vijf dorpen bij Deventer vormde het decanaat Velua. In de tijd der Republiek bevatte de Veluwe naast het richterampt van de Veluwezoom het landdrostambt van de Veluwe. De zuidelijkste schoutambten in het gebied van de landdrost waren die van Ede, Apeldoorn en Voorst. Winkler brengt de Veluwe tot het Saksische en wel tot het Friso-Saksische en het zuiver Saksische, gedeeltelijk tot het Frankische taalgebied ¹⁾. Wanneer men een rechte lijn trekt van Zutfen dwars over de Veluwe bezuiden Harderwijk tussen de plaatsen Ermelo en Putten door, dan ligt ten zuiden van deze het Frankische gebied, zegt hij.

De dialecten op de Veluwe gesproken hebben Te Winkel aanleiding gegeven een zuiver Saksisch gebied te onderscheiden, nl. dat van Hattum, Heerde, Oene, Epe, Vaassen, Apeldoorn, Terwolde, Twello en Voorst ²⁾ en verder een paar Saksisch-Frankische overgangsgebieden. In de dialecten van Oldenbroek, Doornspijk en Elburg meent te Winkel enkele Friese elementen op te merken ³⁾. Gallée geeft als westgrens van zijn dialect op de Veluwe een lijn op, die bij Windesheim over de IJssel komt, die langs Heerde en Apeldoorn gaat en dan bij Gorsel weer de IJssel oversteekt.

Al deze grenslijnen verschillen van de hier besprokene: van de eerste is de hoofdrichting noordwest-zuidoost, van de andere noord-zuid.

Reeds in de Frankische tijd was Deventer een onderdeel van de gouw Hameland, niet van Salland. Als marktplaats van de omgeving heeft Deventer, nadat de buitenlandse handel zich verlegd had, zijn betekenis behouden en zeker is de beschaving van De-

¹⁾ Winkler: Dialecticon deel II, blz. 324 en 325.

²⁾ J. te Winkel: De taal v. d. Geldersman, VII en VIII in Verzamelwerk „Gelderland“.

³⁾ Te Winkel meent als zodanig de *sk* uitspraak voor *sch*, de *ee* voor *ie*, de verkleiningsuitgang *ien* te moeten zien. Of dit Friese kenmerken zijn, behoeft hier niet besproken te worden.

venter doorgedrongen in de omringende dorpen, vooral in de meest welvarende.

De toestand in Welsum laat wel duidelijk de nawerking zien van de kerkelijke indeling uit vroeger eeuwen. Boven-Welsum, het Terwoldse deel, bezit in de regel de umlaut niet, in Beneden-Welsum, het Olster deel is dit wel het geval. De enquête van 1879 levert voor Terwolde drie vormen met umlaut, maar of deze juist waren?

Onder de parochie van de Lebuïnuskerk van Deventer vielen de marken, die de tegenwoordige burgerlijke gemeente Diepenveen vormen met uitzondering van Hengforden. In 1659 is er een zelfstandige kerkelijke gemeente Diepenveen gevormd, de marken Tjoene, Borgele en Rande omvattend; het andere gedeelte van Diepenveen, behalve Wechele, dus ook Okkenbroek en Lettele, werd pas in 1843 kerkelijk van Deventer gescheiden. Maar toch schijnen de gedeelten, die langs de IJssel en rondom de stad Deventer liggen, veel contact met de stad gehad te hebben. Geen wonder waarlijk, de boeren brachten natuurlijk geregeld de producten van hun landbouw, maar vooral van hun veeteelt er heen. Zelfs Hengforden, hoewel eertijds kerkelijk en wereldlijk onder Olst staande, heeft zijn blik meer naar het zuiden dan naar het noorden gericht. Een centraal punt heeft zich in de gemeente Diepenveen niet ontwikkeld.

De resultaten van het onderzoek in de verder van Deventer gelegen delen Lettele en Okkenbroek zijn merkwaardig, maar geenszins raadselachtig. Deze buurtschappen, pas in de laatste tijd tot enige ontwikkeling gekomen, onderscheiden zich in geen enkel opzicht van de aangrenzende plaatsen Wezepe en Heeten. Het contrast tusschen deze plaatsen en die langs de oevers van de IJssel was en is groot.

Over de verhouding van Olst tot Welsum en Hengforden is reeds gesproken. Olst was ten noorden van Deventer het eerste werkelijke dorp, niet alleen kerkelijk, maar ook wereldlijk een eenheid. In de tijd van de Republiek vormde het alleen scholtambt.

De ten oosten van de stad Deventer gelegen plaatsjes Schalkhaar en Colmschate hebben eveneens de invloed van de taal van Deventer ondergaan.

De markerechten van Hengforden en Rande bevatten zo weinig materiaal, dat zeker daaruit niet tot al of niet voorkomen van deze umlaut is te besluiten.

Het Deventer dialect zelf kent de umlaut in de part. en praet. van de sterke ww. niet, wat uit de enquête van 1879, uit de inleiding op Gallée's woordenboek, uit de inleiding op Draayers woordenboek en uit Fijn van Draats studie blijkt. Ook beschik ik nog over een paar schriftelijke opgaven, waaruit hetzelfde is op te maken.

De vormen van het zuiden en westen zijn eveneens in het ten noorden van de Schipbeek gelegen Bathmen in gebruik. Deze plaats heeft onder de invloed van Deventer en het zuiden gestaan. De kerk van Bathmen behoorde aan het kapittel van Deventer. Onder Bathmen hoorde Dordt; er blijkt daaruit contact met het zuiden. Bathmen lag aan de weg, die langs Dordt naar Deventer liep. Ter bescherming van de toegang uit het zuiden lag daar aan de Schipbeek de Arkelstein. De schippers, die de Schipbeek bevoeren, legden bij Bathmen 's nachts hun schuiten stil.

Het „marckenboek" van Bathmen is geschreven in dezelfde „Oosterse" schrijftaal van vele dergelijke werken uit deze streken; houvast voor de toestand in het dialect van Bathmen zelf geeft het niet.

Muller noemt Wezepe een betrekkelijk jonge gemeente, daar het delen van verschillende marken omvat. Heten heeft aan het kapittel van Deventer behoord. Het heeft eerst een onderdeel uitgemaakt van Raalte, daarna van Wezepe. Connecties met het noorden alzo. Het contact, dat er tussen Wezepe en Averlo heeft bestaan, vindt men niet in de taal weerspiegeld. Averlo, thans een gedeelte van Diepenveen, stemt in deze umlaut met de westelijke delen van Diepenveen overeen.

De kerk van Holten was een dochterkerk van die van Rijssen. Enig noemenswaardig verkeer van Holten met Laren en Lochem is er in vroeger tijd niet geweest: nog in de 18e eeuw lagen er tussen Holten en de zuidelijke plaatsen uitgestrekte broeklanden. Wegen noord-zuid waren er toen tussen Bathmen en Diepenheim niet. Ook nog heden ten dage is de streek om de Schip-, Bolksbeek en Dortherbeek vrijwel onbewoond. Het verkeer langs de landweg, die van Deventer over Holten naar het oosten liep, schijnt niet van invloed geweest te zijn op de taal. Ook niet de omstandigheid, dat Deventer zijn oostelijke toegangswegen zocht te beveiligen.

Lochem en Zutfen behoorden tot de oudste bezittingen van de graven van Zutfen. De kerk van Laren is tot 1648 ondergeschikt

geweest aan die van Lochem, die zelf onder het kapittel van Zutphen stond. Maar deze plaatsen maakten evenals Salland een deel uit van het ambtsgericht van de proost van Deventer. Het verbaast ons dus niet, dat de taal van Lochem en Laren, wat ons verschijnsel betreft, verschilt van die van Holten. Maar waarom ook niet van die van Markelo, dat tot het richteramtb Twente behoorde, onder de proost van Oldenzaal stond, en door broeklanden van het zuiden gescheiden was en is? Niet alleen op dit punt wijkt het dialect van Markelo van dat der omgeving af, ook het voornaamwoord *doe* is in Markelo onbekend ¹⁾. Eveneens is er verschil in de woningbouw: in Markelo en Diepenheim bouwde men de woningen niet in het zuivere halletype, maar in de z.g. Frankische vorm er van, die in Salland, behalve in de streek vlak langs de IJssel, regel is. Misschien zijn deze verschillen door het verkeer langs de Schipbeek ontstaan.

Dat de grenslijn tussen Markelo en Elzen doorloopt, hoewel het laatste tegenwoordig tot de gemeente Markelo behoort, is niet zo vreemd, als men bedenkt, dat Elzen en ook Elzenerbroek altijd kerkelijk onder Rijssen hebben gestaan. Elzenerbroek vormt thans een deel van de gemeente Goor. Wat het wereldlijk bestuur betreft, zowel Elzen en Rijssen als Markelo en ook Enter en Goor maakten in de tijd der Republiek een deel uit van het richteramtb Kedingen. Stokkum vindt men als gedeelte van Markelo vermeld. De toestanden op kerkelijk gebied zijn hier dus beslissend geweest.

Diepenheim, dat zich in 1214 van de parochie Markelo afgescheiden heeft, gaat in zijn sterke ww.svormen met het noorden mee. Gelselaar en Geesteren stonden, als delen van de heerlijkheid Borculo, onder Munster. Ook Markvelde was als onderdeel van Neede oostelijk georiënteerd. Goor heeft tot $\pm$ 1460 kerkelijk tot Delden behoord. Delden was hier toen het middelpunt. Behalve Goor en Stad en Ambt Delden maakte ook Hengelo tot in de 16e eeuw deel uit van de parochie Delden. De marken: Woolde, Oele, Beckum, Bentelo en Hengevelde worden genoemd als in Hengelo gelegen. In al deze buurtschappen, behalve Hengevelde, is de umlaut te constateren. Heeft het feit, dat de bewoners Rooms-Katholiek zijn, in de laatste eeuwen misschien weinig contact met het noorden tot stand gebracht? Maar ook in Bekkum is een groot deel der

¹⁾ Zie G. G. Kloeke: Die Anredeformen (Teuthonista Jbrg. II, 1925). Ook in Goor en Diepenheim.

boeren Katholiek en toch moet men voor dit plaatsje in vroeger tijd de umlaut aannemen.

Met Haaksbergen is Buurse tot 1870 op kerkelijk gebied verenigd geweest. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat het dialect van deze plaatsen niet verschilt. Haaksbergen gold als een afzonderlijk richterampt, $\pm$ 1450 is het aan Utrecht gekomen. Op de grens ten zuiden van deze plaats lag een uitgestrekt veengebied, waardoor in de 18e eeuw wel een weg liep. De Schipbeek was eens tot over de Duitse grens bevaarbaar. Waarschijnlijk moet dit als de oorzaak beschouwd worden van het afwijken van Haaksbergen. In de 18e eeuw was van het hele grensgebied tussen Gelderland en Overijsel alleen het gedeelte in de buurt van Neede met dat om Diepenheim en Goor bewoond. Een weg van Haaksbergen naar Neede door het veen schijnt toen niet te hebben bestaan. Haaksbergen was van de omgeving van Delden gescheiden door een moeras. Ook in de richting Enschede lagen moerassen, verder uitgestrekte heidevelden. De plaats lag dus geïsoleerd, ook van het zuiden.

Aan Enschede zijn vroeger op kerkelijk terrein ondergeschikt geweest: Usselo, Boekelo en Lonneker. De plaats Glanerbrug is van zeer recente datum; de enkele boeren, die hier woonden, hoorden vroeger onder Enschede. Enschede vormde, evenals ook Oldenzaal, een afzonderlijk richterampt. Al deze plaatsen, uitgezonderd Oldenzaal, hebben de umlaut in de participia opgegeven. Onder het richterampt Oldenzaal stonden Losser en De Lutte. De kerk van Losser was een dochterkerk van die van Oldenzaal. De Lutte heeft na de Hervorming bij Oldenzaal gehoord. De Lutte en Oldenzaal hebben oudtijds zeker hetzelfde dialect gehad, maar in de grotere plaats zijn er al wat „beschaafdere” vormen in gebruik gekomen. Losser heeft, schijnt het, in nauwer contact gestaan met Lonneker en Enschede en met de plaatsen van het aangrenzende Bentheim, in de eerste plaats met Gronau, dan met Oldenzaal, immers missen we in de participia eveneens de umlaut.

Uit de 15e eeuwse Griseldisbewerking is voor Twente wel tot deze umlaut te besluiten, evenals uit de 17e eeuwse Boerenvrijage. Kort na 1800 is hij ons in verschillende vormen overgeleverd, $\pm$ 1840 zijn er ons al enkele bijzonderheden omtrent meegedeeld. De vertalingen in Winklers Dialecticon maken het niet mogelijk een

¹⁾ In Gronau heeft men alleen umlaut in de praet. (A. Kaiser: Studien zur Bildung des Präteritums in den heutigen Deutschen Mundarten B, Gruppe B II).

zuidelijke grenslijn op te stellen, de lijsten van 't A. G. wel, maar deze laten ons in Overijsel niet zien, waar precies deze isoglosse de IJsel snijdt en hoe het verloop is om Deventer heen. Omtrent de toestand in Goor en Oldenzaal brengen ze ons op een dwaalspoor.

Enige overeenkomst tussen de streken, waarin de brink „het plein of de vlakte in de kom van een dorp, waarop veelal ook de kerk staat, langs de huizen met gras begroeid en met bomen geplant”, voorkomt en het verspreidingsgebied van ons verschijnsel is er wel te ontdekken. Of het woord brink alleen in onze oostelijke gewesten voorkomt, zoals het Wdb. der Ned. Taal zegt ²⁾, verdient een nader onderzoek. Het verspreidingsgebied van de brink = dorpsplein omvat volgens het Wdb. de Graafschap ³⁾, Overijsel, Drente, Groningen, de Friese gemeente Stellingwerf en enkele Gooise dorpen. Het westelijk grensgebied, Stellingwerf en het Gooi, is ook het grensgebied van onze umlaut, maar de Graafschap hoort niet tot het umlautsgebied. Of alle Groningse dorpen, behalve de veenkoloniën, een brink bezitten, is aan twijfel onderhevig. Op de Veluwe, in de Graafschap en in Overijsel wordt de ruimte onmiddellijk achter een boerderij brink genoemd ⁴⁾. Uit deze betekenis is de overgang naar de betekenis dorpsplein gemakkelijk te verklaren.

Vergelijkt men het gebied, waarin het gemeenschappelijk bouwland om een dorp *esch* genoemd wordt en dat, waarin daaraan de naam *enk* of *eng* wordt gegeven, met ons umlautsgebied, dan heeft men hieraan minder houvast. Het *esch*-gebied ligt ten westen van een lijn, die men zich getrokken kan denken ten westen van Winterswijk en Groenlo, door Geesteren, ten westen van Goor en Helleendoorn, ten oosten van Raalte, Hattem en Zwolle, ongeveer door Genne tot bij Vollenhove ⁵⁾. Het overschrijdt de IJsel nauwelijks. Wel komt het woord *esch*, met het woord *es*, dat door middel

¹⁾ Omschrijving in het Wdb. d. Ned. Taal IIIe deel Ie stuk, blz. 1395-1397.

²⁾ In de Betuwe komt het woord onder de vorm *breuk* als straatnaam voor, de uit het nld. bekende betekenis: aangeslibde oever ener beek of rivier, is hier waarschijnlijk juist.

³⁾ In de Graafschap komt de Brinke veel voor als naam van een boerderij, ook nog wel er buiten bv. in Velp, Rheden (Nom. Geogr. Neerl. deel III, blz. 328 art. van J. H. Gallée). In De Heurne bij Dinxperlo werd mij *brink* opgegeven als naam van een hoger gelegen stuk grond, waarop vroeger bos gestaan heeft. Men spreekt er bv. van een wortelenbrink. In Weerselo als die van een hoger gelegen stukje weiland.

⁴⁾ Mij is deze betekenis opgegeven in de Borkeld en Dijkerhoek (bij Holten), Beemte (bij Apeldoorn), Stroe, Huinen (bij Putten), Voorthuizen, Terschuur, Hoevelaken en Appel (bij Nijkerk).

⁵⁾ H. J. Moerman: Oostnederlandse plaatsnamen (Nom. Geogr. Neerlandica VIIIe deel. De kaart staat op blz. 48).

van een ander suffix van dezelfde stam is gevormd ¹⁾, ook ten westen van deze rivier als plaatsnaam voor. Zo in de naam van het Noord-Brabantse dorp Esch en in die van de buurtschap Essen bij Barneveld ²⁾.

De kaart, waarop de namen van de mannelijke eend verwerkt zijn ³⁾, geeft weinig punten van overeenkomst te zien met onze umlautsgrens. Wel heeft de West-Veluwe en het Gooi een zuidelijke vorm *winder*, die aansluit bij de Brabants-Betuwsche vorm: *wuunder*, maar de grens van dit *winder* gebied loopt van de Hierdense Beek naar Rheden. Oostelijk hiervan ligt het *week(e)* gebied van ongeveer de Oude IJssel tot Stellingwerf, alleen wordt in bijna geheel Twente *wierk* gezegd, evenwel nog niet aan de Gelders-Overijsselse grens. Dit *week(e)* gebied omvat echter alleen Zuid-Drente.

Overziet men de gehele zuidelijke grenslijn, dan krijgt men de indruk, dat een eigenaardigheid, die men waarschijnlijk als een ingvaeonisme moet beschouwen, d.w.z. als een eigenaardigheid aan de taal van de oorspronkelijke bevolking van deze gebieden eigen, teruggeweken is voor de invloed uit het zuiden, die langs de rivieren naar het noorden drong. De toestand op de Veluwezoom verwondert ons dan ook niet, maar wel hadden we deze isoglosse wat zuidelijker op de Veluwe verwacht, dichter bij de noordgrens van het vnw. *gij*. Restvormen versterken het vermoeden, dat dit verschijnsel naar het noorden wordt opgeschoven. De wig bij Deventer helpt daaraan mee. In een overgangsfase verkeren de plaatsen Vaassen en Epe met omgeving en Enschede met de plaatsen er om heen.

De over een groot gedeelte vrij scherpe natuurlijke scheiding tussen Gelderland en Overijssel levert geen voldoende verklaring voor de ligging van deze grens. Door het verkeer langs de Schipbeek heeft deze zich in het oostelijk deel misschien iets gewijzigd. Maar bij de natuurlijke scheiding kwam een politieke. Het contact van de graafschap Zutphen met het Gelderse stamland, dat aan Maas en Niers lag en dat „eine Klammer bildete zwischen dem Rheinland und den Niederlanden ⁴⁾, heeft hier een rol gespeeld.

¹⁾ Van *enk* luidt de got. vorm *atisk*, de ohd. *ezisc*, *esse* of *es* is door middel van een oudgerm *ti*-suffix gevormd van de stam *at* (Nom. Geogr. Neerl. IIIe deel, blz. 331).

²⁾ Ook in het land van Esch op Strijen, het huis Esch bij Dodewaard, Esse bij Nieuwerkerk in Zuid-Holland (Nom. Geogr. Neerl. IIIe deel, blz. 331).

³⁾ Tijdschrift voor Ned. taal en letterkunde Deel LIV, blz. 245.

⁴⁾ Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden v. H. Aubin, Th. Frings u. J. Müller, S. 66.

D. 53873-X

De plaatsen van de heerlijkheid Borculo hebben zich bij de omgeving aangesloten. De Veluwe, die door de Utrechtse bisschop eerst aan Brabant, daarna aan Gelder in leen gegeven is, is door de taal uit het zuiden niet tot zijn noordelijkste deel toe beïnvloed.

Of men de door Te Winkel genoemde kenmerken van de Noord-Veluwe als Friesismen moet zien, mag met reden betwijfeld worden, maar wel zijn het eigenaardigheden, die het noorden bezat en die door invloed uit het zuiden naar het noorden zijn opgeschoven. De oude decanaatsindeling van Veluwe en Achterhoek doet vermoeden, dat in de tijd toen deze tot stand kwam, de tegenwoordige Linge¹⁾ en Oude IJsel de grote grenzen in dit gebied waren.

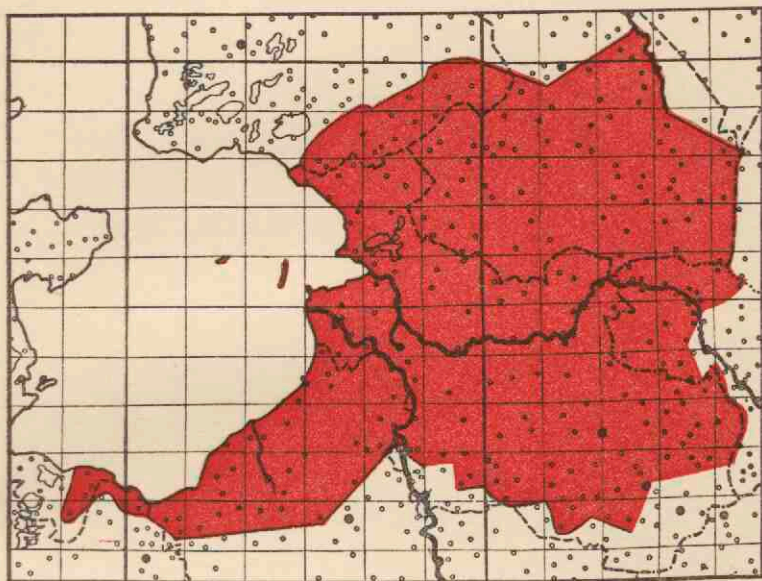
Misschien hebben Saksen eenmaal tot hier de heerschappij in handen gehad en heeft de umlautsgrens eenmaal aan deze rivieren gelegen.

---

¹⁾ Holwerda meent o.a. uit de ligging der plaatsen te moeten concluderen, dat in de Romeinse tijd de noordelijkste Romeinse verkeersweg langs de Linge liep. (Bijdr. en Med. uit 's Rijks Museum van Oudheden. N. Reeks III).

k8744

OVERZICHTSKAARTJE

Rood is het gebied, waar (*e*) *geuten* (met *eu* of een daarmee verwante, doorumlaut ontstane, vocaal) gezegd wordt.

STELLINGEN

I

Alleen in een omgeving, waarin uitsluitend dialect gesproken wordt, blijkt Jaberg en Juds constatering, dat vrouwen de beste dialectsprekers zijn, voor ons land op te gaan (K. Jaberg und J. Jud: Der Sprachatlas als Forschungsinstrument, S. 189). Wanneer de cultuurtaal zijn invloed doet gelden, kan men het meest zuivere dialect het best van de mannen horen.

II

Vor der Hake's veronderstelling, dat er een zestiende eeuwse „Oosterse” taal voor litterair verkeer heeft bestaan (Nieuwe Taalgids V, blz. 225–245), wint door het onderzoek van onze oostelijke dialecten, voorzover dit verricht is, aan waarschijnlijkheid.

III

Kloeke noemt de Oude IJsel een scherpe dialectgrens (Tijdschrift voor Ned. taal en letterkunde 39, blz. 268). Juister is het, te zeggen dat in de streek om de Oude IJsel veel isoglossen lopen.

IV

In Bredero's kluchten en blijspelen gebruiken Amsterdammers zowel met *j*- als met *g*- beginnende vormen van de v.m.v.d. van de 2e persoon. Waarschijnlijk hebben beide soort vormen tot het Amsterdam van het begin der 17e eeuw behoord.

V

De grens van vormen als *hedde*, *witte*, *gaode* valt niet samen met die van de pronomina van de 2e persoon, die met *g* beginnen.

VI

jælie is uit *jietuu* ontstaan.

VII

De familienaam *Formijne* is een patronymicum (Boekenoogen in Tijdschrift voor Ned. taal en letterk. 37, blz. 7-9); *Vermijn* komt nog als voornaam voor.

VIII

In de overgang ald > old hebben we de tegenstelling noord : zuid, in die van old (ald) > oud die van oost : west.

IX

De grenslijn van het meervoud van het praesens op *t*, zoals deze voorkomt op de kaart behorend bij het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, jrg. 1893 (opgenomen achter Nomina Geographica Neerlandica, deel III) is op verschillende plaatsen onjuist getekend.

X

In de Achterhoekse vormen: *wij*, *ij*, *zij slépen* is de vocaal van de eerste lettergreep van *slépen* niet de W. Germ. *é*¹, zoals Mak veronderstelt (J. J. Mak: Het vocalisme in beklemde syllaben van enige Oost-Mnl.se geschriften, Tijdschrift voor Ned. taal en letterk. deel 55, afl. 1), maar *ê*².

XI

Ook in de verspreiding van het praefix *ge-* van het verleden deelwoord is zuidelijke expansie te zien.

XII

De isoglosse van de woorden met en zonder slot-*n* na *ø* heeft de richting zuidoost-noordwest.

XIII

In de dialecten van het oosten van ons land geeft men aan een omschreven verleden tijd de voorkeur.

XIV

In een gedeelte van de Gelderse Achterhoek is evenals in Overijsel de klinker in de eerste lettergreep van het ww. *kokken* kort. Schuiling neemt ten onrechte voor dit woord een lange klinker aan (R. Schuiling: Nederland II, blz. 737).

XV

De grens van het $ju\eta(\partial)sk\partial(n)$, $jun\eta ksk\partial$ - en $ju\eta\partial tj\partial(n)$, $ju(\eta)\chi I$ -gebied is in de West-Betuwe en West-Veluwezoom in Dialectgeographie der Nederlandsche Diminutiva door W. Pée (kaart 14) op enkele plaatsen verkeerd getekend. Ook die van het $m \frac{\varepsilon}{a} sk\partial(n)$ en $m\epsilon^1 si (m\epsilon^1 f(j)\partial)$ -gebied in de West-Betuwe (kaart 16).

XVI

De grenzen van de verspreiding van de vorm *dulper* (Onze Taaltuin II, blz. 53) en van de uitdrukking *een hort, hortje, hōrtje* (Onze Taaltuin II, blz. 219) zijn onjuist. Immers al deze vormen komen ook in Gelderland voor.

XVII

Voor de beoordeling van de verspreiding van dialectvormen en -woorden is bekendheid met de kerkelijke indeling van vroeger tijd onontbeerlijk.

XVIII

De dialecten van het Gooi komen in verschillende bijzonderheden met die van de Veluwe overeen.

XIX

Terecht meent Greiner (P. H. Greiner: Harpoen en „Verkeerde” Harpoen, Tijdschrift voor Ned. taal en letterkunde Deel LV blz. 97-147), dat in Vondels Harpoen verschillende geloofsovertuigingen tegenover elkaar worden gesteld.

XX

Het graafschap Hameland reikte tot de Zuiderzee; het Gooi hoorde er toe.

XXI

De overgeleverde teksten stellen ons niet in staat een duidelijke voorstelling te maken van de bewoners van ons land in de eerste acht eeuwen van onze jaartelling; alleen de archaeologie kan onze kennis van deze vermeerderen.

XXII

Wanneer het nijverheidsonderwijs voor meisjes aansluit bij het onderwijs van de lagere school in het gewenst, dat bij dit onderwijs meer aandacht wordt besteed aan de algemene ontwikkeling van de leerlingen.

Rijksasyls voor Psychopaten
te Avereest,

